

КЫРГЫЗПАТЕНТИН КАБАРЛАРЫ:

ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫК МЕНЧИК ЖАНА ИННОВАЦИЯЛАР МАСЕЛЕЛЕРИ

ВЕСТНИК КЫРГЫЗПАТЕНТА: ВОПРОСЫ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ И ИННОВАЦИЙ

21-СЕНТЯБРЬ —
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА
ЖУСУП БАЛАСАГЫН КҮНҮ

21 СЕНТЯБРЯ —
ДЕНЬ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА
В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

1/2024

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МИНИСТРЛЕР КАБИНЕТИНЕ КАРАШТУУ
ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫК МЕНЧИК ЖАНА ИННОВАЦИЯЛАР МАМЛЕКЕТТИК АГЕНТТИГИ

КЫРГЫЗПАТЕНТТИН КАБАРЛАРЫ:
ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫК МЕНЧИК ЖАНА ИННОВАЦИЯЛАР МАСЕЛЕЛЕРИ

ВЕСТНИК КЫРГЫЗПАТЕНТА:
ВОПРОСЫ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ И ИННОВАЦИЙ

1/2024

Вестник Кыргызпатента: вопросы интеллектуальной собственности и инноваций / Кыргызпатент.
-Бишкек, 2024. – 185 стр.

Кириш сөз

Элибиздин бай тарыхында, анын ичинде адабиятта доор алмашып, кылымдар өтсө да өзүнүн актуалдуулугу, баасы арткан улуу чыгармаларыбыз көп. “Манас” эпосунан баштап легендага айланган уламыш, жомоктордон үлгү алып келебиз. Ал эми философиялык ойлорго бай, адамзаттык масштабда терең ой жүгүрткөн Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” чыгармасы улам кийинки муунга мурас болуп калууда.

Ал түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин сыймык менен туу туткан орто кылымдагы улуу чыгарма. Акыл-насаатка жык толгондугу менен айырмаланат. Анда чынчылдык, боорукердик, адилеттик, жөнөкөйлүк, нысаптуулук сыяктуу көптөгөн сапаттар күзгү сымал чагылдырылып турат.

Дүйнө алмашкан, көз караштар өзгөргөн, глобалдашкан заманда да “Куттуу билим” чыгармасынын өзөгүнөн дагы да жаңы идеялар, жаңы илимдер ачылууда. Алсак биз уюштурган илимий-практикалык конференцияга макала жазгандардын ичинде бир катар интеллектуалдык жана инновациялык эмгектер келген. Чыгарма тууралуу адабиятчылар гана макалаларды жазбастан физиктер, астрономдор, биологдор дагы өз эмгектери менен катышышууда. Педогогика илимдеринин доктору, профессор, академик Эсенбек Мамбетакунувдун Ж.Баласагындын “Куттуу билим” чыгармасында ааламдын астрономиялык сүрөттөлүшү” темасындагы баяндамасында Жусуп Баласагын дүйнөнүн геоборбордук системасын поэзиянын тили менен биринчи болуп баяндагандыгын тастыктап жазган. Ал эми Зуурабүбү Кожоева жана Обозбек Абдылдаев “Кут билим” чыгармасындагы каралган заттын негизги төрт абалы тууралуу түшүнүктөрдү салыштыруу” аттуу макаласы дагы инновациялык мүнөздө. Заттын абалдары XI кылымда мисал катары топурак, суу, аба жана от түрүндө түшүнүүгө боло турганы жазылган. Мында зат абалдарынын касиеттерин баамдоо берилген.

Чыгарма мыкты идеяларга бай. Жусуп Баласагындын инновациялык ой жүгүртүүсү, ааламды көргөндүгү, жаңы нерсени элестеткендиги билинип турат. Ошол мезгилдерде эч кандай техника же куралдар, гаджеттер, интернет жок болуп туруп эле интеллектуалдык акылдуу программа сунуштап жатат. Ошондой эле, илимдердин падышасы болгон математика боюнча да сандар, эсептөөлөр берилген. Муну менен бирге адам рухуна, жан дүйнөсүнө түгөнгүс азык боло турган таасирдүү асыл ойлор да бар.

Философия илимдеринин доктору Мариям Эдилованын “Ж. Баласагындын “Куттуу билиминдеги” гендер маселеси” макаласында кыз бала менен эркек баланы

тарбиялоо, эркек жана аялдын социалдык статусу жөнүндөгү патриархаттык маданият, гендердик стереотиптер, гендердик асимметрия аныкталган.

Дүйнө тааным маселелери да кеңири чагылдырылган. Аны чечмелөөдө чыгарманын курулушундагы символикалык каармандар: Кунтууду Ээлик, Айтолду, Акдилмиш, Өткүрмүштөрдүн ортосундагы диалог, монологдор аркылуу өз коомунун мүнөз өзгөчөлүктөрү жана дүйнө таанымдары берилген.

Ал эми физика-математика илимдеринин доктору, Баткен мамлекеттик университетинин окутуучусу Миталип Таировдун эмгегинде Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” чыгармасындагы табигый илимдердин чагылышы каралган. Ал Жусуп Баласагын табияттын түзүлүшү жана экологиялык көйгөйлөрдүн олуттуулугун баяндоо менен бирге, адамзаттын негизги милдеттеринин бири айлана-чөйрөнү коргоо экендигин, чөйрө корголбосо, акырындык менен өзүнүн терс таасирин тийгизишин белгилейт.

Жусуп Баласагындын чыгармачылыгында терең философия, идеология, психология, интеллегенция, жаратмандуулуктун, таалим-тарбиянын көөнөрбөс казынасы жатат.

Баткен университетинин окутуучусу Султан кызы Алтынайдын “Куттуу билим” чыгармасындагы Акдилмиштин айрым акыл-насааттарын психология илими аркылуу анализдөө эмгеги да жазылган. Анда автор бул чыгармадагы психологиялык көз караштардан эптүүлүк жаратып, жаңыдан кабыл алынып жаткан маалыматты, мурда кабыл алынган маалымат менен шайкеш келтирип, Акдилмиштин айткан кеп-кеңештерин мээде эстеп калуу менен бирге, адамзаттын орду, кызматы, мүнөзү, акыл деңгээлине жараша байланыштырып ийкемдүү мамиле жасоо менен келечегибизди сапаттуулугун жаратуу, келечек муундарга жеткирүүгө аракет жасаган.

Баткен мамлекеттик университетинин алдындагы Миталип Таиров атындагы Кызыл-Кыя гуманитардык педогогикалык институтунун окутуучулары “Чыгармадагы кесипке туура багыт берүүнүн жолдору” аттуу макаласында Баласагындын мезгилиндеги астролог мугалим, илимпоз, дарыгер, акын кесиптеринин ээлерин жана алардын хандыктагы ээлеген орду тууралуу, кантип туура кесип тандоо керектиги баяндалат.

Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин окутуучусу Бурул Сагынбаева “Куттуу билимде” тил түшүнүгүнүн чечмеленүүсү аркылуу андагы дүйнө элдеринин тилдик түшүнүгүнө окшош универсалдуу, орток жактары жана түрк элинин өзүнө тиешелүү тилдик түшүнүгү, маданияты, илим-билим деңгээли, ишенимдери жөнүндө маалыматтар берилген.

Өлкөдөгү окумуштуулар, педогогдордун Жусуп Баласагындын аталган чыгармасы боюнча мындан башка дагы көптөгөн эмгектери жазылган жана жазылып жатат. Кылымдардан кылымдарга мурас болуп келе жаткан бул улуу чыгарма мындан кийин дагы жаңыланып, инновациялык жана интеллектуалдык булак болуп кала берери шексиз. Андыктан биз дагы улуу ойчул, жаратман акындын чыгармачылыгына маани берүү менен аны даңазалоо жана жайылтуу боюнча иштерди улантабыз. Бардык катышуучуларга ыраазычылык билдирем.

Рахат Керимбаева,
Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетине караштуу
Интеллектуалдык менчик жана инновациялар мамлекеттик
агенттигинин директору

Абдиева Жылдызкан Канатбековна,
Талас мамлекеттик университетинин
гуманитардык факультетинин деканы,
доцент, тарых илимдеринин кандидаты
jyldyzabdieva65@gmail.com

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТ АЛЧУ БИЛИМ” ЧЫГАРМАСЫНДАГЫ НАРКТУУ БААЛУУЛУКТАРДЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Аннотация

Жалпы адамзаттык баалуулуктардын системасында байыртадан муундан-муунга өтүп келе жаткан ар бир элдин нускалуу нарктуу баалуулуктарын үйрөнүү анын куттуу, адеп-ахлактуу жактарын кабылдоо бүгүнкү күндө актуалдуу маселелерге айланууда.

Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим” чыгармасынан адам баласы өз рухуна, адамдык асыл дүйнөсүнө жакшылыктын үрөнүн себе алат.

Жусуп Баласагын “Кут алчу билим” чыгармасында эзүүчүлүктү, ач көздүктү жектеп, мейли бай, мейли кедей болсун адамдын кадыр-баркын жогору баалаган. Хандар менен бектерге кайрылып аларды кенендикке, сабырдуулукка, боорукерликке, дыйкандардын, малчылардын, кол өнөрчүлөрдүн эмгегин адилет, калыс баалоого үндөгөн. Ал эми калкты өз бектерине, өкүмдарына ак кызмат кылууга, алардын жакшылыгын дайыма көңүлгө тутууга чакырган.

“Кут алчу билим чыгармасы” кут наркы кеп сөздө, илим-билимде деген ишенимге ынандырат. “Бирди билген тирик, миңди билген бирик” – деген экен ата-бабаларыбыз. “

Макалада кыргыз элибизде байыртадан бабалардан мурасталып айтылып келген накыл кептер “Кут алчу билим” чыгармасында айтылган асыл накыл кептер менен таалим-тарбиясы күчтүү нарктуу баалуулуктар менен сабакташ экенин ошону менен бирге Жусуп Баласагындын негизги максаты адамдын акыл-эсин арттырууга өз үлүшүн кошуу болгондугун баамдай алабыз.

Ачкыч сөздөр: *кут алчу билим, нарк, руханий баалуулук, билик.*

ОТРАЖЕНИЕ ЦЕННОСТЕЙ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ЖУСУПА БАЛАСАГИНА «БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ»

Аннотация

В системе общечеловеческих ценностей сегодня актуальными вопросами становятся изучение традиционных ценностей каждого народа, передающихся из поколения в поколение, понимание их благодатных и нравственных сторон.

Произведение Жусупа Баласагына «Благодатное знание» способно посеять семена добра в душе и благородном мире самого человека.

Жусуп Баласагын в своем произведении «Благодатное знание» осуждал угнетение и жадность, восхвалял достоинство человека, будь то богатый или бедный. Обращаясь к ханам и богачам, он призывал их быть щедрыми, терпеливыми и добрыми, справедливо и беспристрастно оценивать труд земледельцев,

скотоводов и ремесленников. А народ он призвал служить своему хану, своим правителям и всегда помнить их добрые дела.

Произведения Ж.Баласагына “Благодатное знание” убеждает что ценность в словах и знаниях.

В статье мы можем понять, что благодатные знания и нравственные ценности, существующие издревле в кыргызском народе и унаследованные от наших предков, аналогичны благодатным знаниям упомянутым в произведении «Благодатное знание». В то же время мы можем понять, что главной целью Жусупа Баласагына было внести вклад в улучшение человеческих ценностей и разума.

Ключевые слова: благодатное знание, ценность, духовная ценность, познание.

REFLECTION OF VALUES IN THE WORK OF ZHUSUP BALASAGYN “BLESSED KNOWLEDGE

Abstract

In the system of universal human values, the current issues today are the study of the traditional values of each nation, passed down from generation to generation, and the understanding of their beneficial and moral aspects.

The work of Zhusup Balasagyn “Blessed Knowledge” is capable of sowing seeds of goodness in the soul and noble world of the person himself.

Zhusup Balasagyn's work "Gracious Knowledge" is able to sow the seeds of goodness in the soul and noble world of man himself.

Zhusup Balasagyn in his work "Gracious Knowledge" condemned oppression and greed, praised the dignity of man, whether rich or poor. Addressing khans and rich men, he urged them to be generous, patient and kind, to evaluate the labor of farmers, herders and artisans fairly and impartially. And he urged the people to serve their khan, their rulers and always remember their good deeds.

J.Balasagyn's work "Gracious Knowledge" convinces that the value is in words and knowledge. In the article we can understand that the gracious knowledge and moral values that exist from ancient times in the Kyrgyz people and inherited from our ancestors are similar to the gracious knowledge mentioned in the work "Gracious Knowledge". At the same time, we can realize that the main goal of Zhusup Balasagyn was to contribute to the improvement of human values and reason.

Keywords: *gracious knowledge, value, spiritual value.*

Жалпы адамзаттык баалуулуктардын системасында байыртадан муундан-муунга өтүп келе жаткан ар бир элдин нускалуу нарктуу баалуулуктарын үйрөнүү анын куттуу, адеп-ахлактуу жактарын кабылдоо бүгүнкү күндө актуалдуу маселелерге айланууда.

2021-2026 – жылдары Кыргыз Республикасынын Кыргыз жараны деп жарандардын өзүн таануусун өнүктүрүүнүн концепциясын, “Жарандын руханий жана адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө” (2021-жылдын 29-январы) жана “Улуттук нарк жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Президенти С. Н. Жапаровдун Жарлыктарын (2022-ж.21-май,) ишке ашыруу максатында жалпы билим берүү

уюмдарында тарбия процессин уюштурууну өркүндөтүү, кыргыз элинин этномаданиятын, баалуулуктарын жаш муундарга үйрөтүү тарбиялоонун сапатын жакшыртуу, адеп-ахлактуу инсанды калыптандырууга, өнүктүрүүгө шарттарды түзүү ар бир кыргыз жаранынын милдети болуп саналат деп айтсак жаңылышпайбыз.

Жер жүзүндөгү ар бир улуттун руханий баалуулуктары адамзаттын жан дүйнө казынасынын кайталангыс табылгасы болуп саналат. Жалпы адамзаттык баалуулуктар улуттук-этникалык маданияттардын көп түрдүү биримдигинен түзүлөт. Жаратылыштагы биоартүрдүүлүк сыяктуу эле адамзат коомундагы социомаданий ар түрдүүлүк да мыйзам ченемдүү көрүнүш. Улуттук нарк башка элдерге да жакын жана түшүнүктүү болуп, жалпы адамзаттык баалуулуктардын катарына кирет. Ошондуктан ал калктардын, этностордун ортосундагы ынтымак-достукка, өз ара мамилеге шайкешип, бириктирүүчү кызматты аткарган деп жазылган “Улуттук нарк жөнүндөгү” [2] жарлыкка.

Биздин жашап жаткан коом, адам бир гана илим-билимге, техникалык цивилизацияга гана эмес, адамдык ресурска б.а. инсандын ким экенин, анын коомдогу ордуна, өзүн ким деп тааный алаарына байланыштуу болоорун эсибизден чыгарбасак. анткени адам баласындагы руханий адеп-ахлактык баалуулуктардын жоголушу, бул адамзаттын жоголушу деп айтсак жаңылышпайбыз.

Адамзаттын жашоо-турмушунун жоголбой сакталып калуусунун бирден-бир себепкери куттуу, касиеттүү сөздөрдөн таалим тарбия алып, аны жашоо-турмушунда пайдаланып, урпактан урпакка улап, биздин күнгө чейин жетип анын келечекти көздөй улануусунда.

Бардык жакшылык илим-билим куттуулукта болорун даңазалаган философ, ойчул Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим” чыгармасы дап ошондой куттуу, касиеттүү сөздөрдөн куралган жан дүйнөндү жамандыктан тазалаган чыгарма деп айта алабыз.

Жусуп Баласагын “Кут алчу билим” чыгармасында эзүүчүлүктү, ач көздүктү жектеп, мейли бай, мейли кедей болсун адамдын кадыр-баркын жогору баалаган. Хандар менен бектерге кайрылып аларды кенендикке, сабырдуулукка, боорукерликке, дыйкандардын, малчылардын, кол өнөрчүлөрдүн эмгегин адилет, калыс баалоого үндөгөн. Ал эми калкты өз бектерине, өкүмдарына ак кызмат кылууга, алардын жакшылыгын дайыма көңүлгө тутууга чакырган.

Жусуп Баласагын чыгармасында хан менен бектин, аларды тойгузган ашпозчунун, баатыр жол башчы менен катардагы жоокерлердин, дыйкан менен малчынын, кол өнөрчү менен соодагердин, сугатчы менен суунун, багбан менен жемиш дарагынын, күйөөсү менен аялынын, ата-баланын мамилелерине чейин талдап жазып чыккан. Адеп-ахлактын ар бир тамырын, үлгүсүн, таалимин, таасирин жана коомдук түзүлүштүн мыйзамын, тартип эрежелерин, калк аралык мамилелерин атап кеткен. Ал тургай кайсы чөйрөдө кандай тамак-аш ичишти, адам өз боюн кандай алып жүрүштү үйрөткөн. Ар бир адам өз өмүрүн жакшылык иштерге гана арноого зарыл жана ким гана болбосун адамкерчиликти аркалап жашоосу керек деп белгилеген.

Адам баласынын материалдык жактан жетиштүү жашоосуна эч кимдин каршылыгы жок. Материалдык байлык менен руханий байлык куштун эки канатындай. Руханий байлык төмөн, жарды болсо куш кулагандай эле мамлекет да кулап калышы мүмкүн.

“Кут алчу билим чыгармасынан” кут наркы кеп сөздө, илим-билимде деген ишенимге ынанысың. “Бирди билген тирик, миңди билген бирик” – деген экен ата-бабаларыбыз. Баамдасак, бирди билген алдындагы ашка каниет кылып, айтканды

өтөгөн жөн эле киши экен, минди билген билик деген калк басып өткөн өмүрлөргө даана ой жүгүртүп өз тажрыйбасын соңкуларга үлгү кылып, көрөгөч көсөмдөрдүн билгилигин, эл-жерди коргоодогу эрдик иштерин, айкөлдүгүн, жаман терс иштерден сактануу менен алдыңкы басаар жолго береер куттуу илим-билимдин касиеттүү шам чырагын жол көрсөткүч кылып алган адам бул билик экен [1 3-б.]. Миңди билип, билик болуш үчүн, сен орой кыял-жорукту, жалпы жарык ишке көлөкө түшүрөр нарксыз жорук-жосунду, алдамчылыкты, көз кызарткан ач көздүктү, таруу айланбас ичи тардыкты, эки жүздүүлүктү, мансапкордукту дегеле жалпы эле жаратылыштын ченеминен чыккан салакалуу көрүнүштөрдөн ички жан дүйнөбүздү тазартуубуз керек экендигин сезебиз.

Кыргыз элибизде байыртадан бабалардан мурасталып айтылып келген накыл кептер “Кут алчу билим” чыгармасында айтылган асыл накыл кептер менен таалим-тарбиясы күчтүү нарктуу баалуулуктар менен сабакташ. Байыртадан кыргыз эли кут деген ишенимди жандуу образдай туюмдап, аны асырай алсаң токтойт, асырай албасаң качаарын айтышкан.

Кут бир келет – бакпасаң кетип калат,

Бак бир конот, үйлөсөң өчүп калат. – дейт Ж.Баласагын чыгармасында [1.8-бет.]. Бул айтылган эки сап кыргыз элинин төмөндөгү накыл сөздөрү менен шайкеш “Бактысыздан кут качат”, “Жашында мээнет, карыганда дөөлөт”, “Куттуу үйдөн шам жанат”. Соңку мезгилде Асель Турдалиеванын аткаруусунда ырдалып жүргөн “бут эле кирет, кут качан кирет” деген обондуу ырын угуп жүрөбүз. Демек, кыргыз баласы кут жакшылыктын, ырыскынын жарчысы экенин жүрөгүнүн түпкүрүнөн сезип баамдай билет. Демек, “Карынын сөзүн капка сал” деген баба сөзүн урматтап, мындан 10 кылым пайда болгон “Кут алчу билим” чыгармасындагы нарктуу, баалуу руханий күл азыгыбызды руханий жан дүйнөбүзгө сиңирип, малга, дүнүйөгө жардылык кемтик эмес, рухий жардылык адам баласын пас, шордууга айлантып катардан калтырар деген улуу инсан, философ, ойчул Жусуп Баласагындын ынанымдуу сөзүн кайталоодон тажабай, кийинки муундарга мурас кылып тартуулай берели (5-бет).

Айткым келди, о акылман, сөз жайын,-

Окуу, билим пайдасынан баштайын.

Окуу - түндө алдыңдагы шам чырак,

Билим алсаң маңдай ачык жаркырап.

Окуу, билим көп нерсеге жеткирет,

Бул экөөнөн урмат-сыйды көп көрөт.

Сокур дешет билимсизди - жөн дебе

Окуу гана жарык чачат дүйнөгө.-деп жазылат. Билимдүү адамдын руху бийик болуп, өзүнө да башкаларга да акыйкат, айкөлдүк, чынчылдык мамиле кылат деп ишеним артат.

Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим” чыгармасындагы билимдүү адамга берген баасы бүгүнкү күндө кеңири колдонулуп жүргөн “Билими күчтүү миңди жыгат, билеги күчтүү бирди жыгат”, “Китеп - билим булагы, билим - өнөр чырагы”, “Билимдүүнүн түнү - күн, билимсиздин күнү – түн”, “Акыл айга жеткирет, өнөр көккө жеткирет”, “Китепсиз билим жок, билимсиз өмүр жок”, “Ким көп окуса, ал көптү билет”, “Китеп - мүлк, оокат, нан, китеп окубаган адам ал – наадан”, “Китеп - билим, билимиң менен баалан” деген наркы бийик накыл кептер менен үндөшүп турат. Адамдагы бийиктик касиет биликте болорун кут китеби айтат. Кыргыз элибизде байыртадан бабалардан мурасталып айтылып келген накыл кептер “Кут алчу билим” чыгармасында айтылган асыл накыл кептер менен таалим-тарбиясы күчтүү нарктуу баалуулуктар

менен сабакташ экенин ошону менен бирге Жусуп Баласагындын негизги максаты адамдын акыл-эсин арттырууга өз үлүшүн кошуу болгондугун баамдай алабыз.

Кыргыз-орус сөздүгүн жазган белгилүү окумуштуу К.К.Юдахиндин эмгегинде мындай дейт: кээ бир үй-бүлөлөрдө коргошун калайдан жасалган буюм - кут деп аталат. Кут бул түндүктөн кызыл кара түстө түшөт. Аны ким кармап алса, ал бакыт алып келет. Аны таза, жакшы адам кармайт

[255, С.452]. Демек, корутундулап айтып келгенде Жусуп Баласагындын кийинки муундар үчүн жаратып кеткен эмгеги “Кут алчу билим” чыгармасы ар бир үйгө кут, бакыт, тазалык алып келген кут буюму болсун. Куттуу биликтен таалим алып, насили сөздөн жаралган мунара болгон “Кут алчу билим” келечек муундардын аң-сезиминде кут болуп кирген мурас болуп кала берсин демекчибиз.

Колдонулган адабияттар:

1. Баласагын Жусуп. Кутту билим. Москва “НИК” -1993. 3-бет.
2. Юдахин, К.К. Киргизско-русский словарь – Ф.: Кыргмамбас, 1965. – 503 с.
3. <https://www.president.kg/kg/okujalar/22547uluttuk+nark+ghnnd+gharlikka+kol+koyuld>

Абытов Байболот Капарович,
доктор исторических наук, профессор,
руководитель Восточного рукописного
фонда Института востоковедения Ошского
государственного университета.
babytov@oshsu.kg
<https://orcid.org/0000-0003-0267-5127>

**ДВА ВЫДАЮЩИХСЯ УЧЁНЫХ, ОДНОЙ ЭПОХИ КЫРГЫЗСТАНА: ЖУСУП
БАЛАСАГЫН И МАХМУД КАШГАРИ**

**TWO OUTSTANDING SCIENTISTS OF THE SAME ERA OF KYRGYZSTAN: ZHUSUP
BALASAGYN AND MAHMUD KASHGARI**

Аннотация

Статья посвящена двум выдающимся учёным одной эпохи, богатой истории Кыргызстана - Жусуп Баласагыну и Махмуд Кашгари, а также их бессмертным трудам. Бесспорно, они наши средневековые земляки, яркие представители культуры государства Караханидов. Жусуп Баласагын величайший мыслитель тюркских народов, не только эпохи средних веков, но всех последующих периодов истории, непревзойденный философ, поэт, ученый-энциклопедист, государственный деятель - хас-хаджиб при Караханидском каганате. Своим замечательным трудом «Кутадагу билиг» – «Благодатное знание» оставил глубокий след в истории, культуре тюркских народов в средние и последующие века. Его труд и ныне занимает весьма важное место в истории и культуре современности. Другой наш земляк Махмуд Кашгари - основатель нового научного направления науки, первый в мире тюрколог, учёный заложивший начало научной тюркологии, энциклопедист, лексикограф, грамматист и диалектолог. Величайшему сыну своего времени Махмуду Кашгарскому принадлежит его фундаментальный труд "Диван лугат ат-турк". Отметим, что его работа действительно является энциклопедией тюркских народов средневековья и величайшим памятником своей эпохи. В ней имеются ценные сведения о племенном составе тюрков, о землях, озёрах, реках, городах, населённых пунктах тюркских народов. Словаре содержатся названия различных должностей в государстве тюрков, разных блюд, напитков, животных, птиц, месяцев и дней недели, лекарств, астрономические, военные, медицинские, религиозные и другие термины. В его наследии также запечатлены этические нормы и ценности, мировосприятие тюркских народов того времени. "Диван лугат ат-турк" является единственным памятником тюркской диалектологии в эпоху средневековья.

Ключевые слова: Жусуп, мыслитель, поэт, хас-хаджиб, Махмуд, ученый, тюрколог, энциклопедист, лексикограф, грамматист, диалектолог.

Abstract

The article is dedicated to two outstanding scientists of the same era, the rich history of Kyrgyzstan - Zhusup Balasagyn and Mahmud Kashgari, as well as their immortal works. Undoubtedly, they are our medieval countrymen, bright representatives of the culture of the Karakhanid state. Zhusup Balasagyn is the greatest thinker of the Turkic peoples, not only of the Middle Ages, but of all subsequent periods of history, an unrivaled philosopher, poet,

encyclopedist, statesman - Khas-Hajib under the Karakhanid Kaganate. With his remarkable work "Kutadgu bilig" - "Blessed Knowledge" he left a deep mark on the history and culture of the Turkic peoples in the Middle and subsequent centuries. His work still occupies a very important place in the history and culture of our time. Our other fellow countryman Mahmud Kashgari is the founder of a new scientific direction of science, the world's first Turkologist, the scientist who laid the foundation for scientific Turkology, encyclopedist, lexicographer, grammarian and dialectologist. The greatest son of his time, Mahmud of Kashgar, wrote his fundamental work "Divan Lugat at-Turk". Let us note that his work is truly an encyclopedia of the Turkic peoples of the Middle Ages and the greatest monument of his era. It contains valuable information about the tribal composition of the Turks, about the lands, lakes, rivers, cities, and settlements of the Turkic peoples. The dictionary contains the names of various positions in the state of the Turks, various dishes, drinks, animals, birds, months and days of the week, medicines, astronomical, military, medical, religious and others terms. His legacy also imprints the ethical norms and values, the worldview of the Turkic peoples of that time. "Divan lugat at-Turk" is the only monument of Turkic dialectology in the Middle Ages.

Key words: *Zhusup, thinker, poet, Khas-Hajib, Mahmud, scientist, Turkologist, encyclopedist, lexicographer, grammarian, dialectologist.*

Эпоха государства Караханидов, выдал миру двух выдающихся представителей культуры не только тюркских народов, но всего Востока. И тот, и другой оставил после себя бессмертный труд, которые стали достоянием всех тюркских народов, до сегодняшнего дня и будут продолжаться оставаться именно в таком качестве, ещё долго в будущем. Это, по старшинству, величайший мыслитель тюркских народов, не только эпохи тюркских народов, но всего периода средневековья, непревзойденный философ, поэт, ученый-энциклопедист, государственный деятель - хас-хаджиб при Караханидском каганате - Жусуп Баласагын (примерные годы жизни 1016-1075 гг.) и его бессмертный труд "Кутадгу билиг". Второй, младший современник Жусупа Баласагына, не менее величайший сын своего времени, основатель целого, нового научного направления науки, первый в мире тюрколог, заложившее начало научной тюркологии, энциклопедист, лексикограф, грамматист и диалектолог - Махмуд аль Кашгари и его фундаментальный труд "Диван лугат ат-турк" (примерные годы жизни 1028-1101 гг.).

Неслучайно, я своё выступление назвал "Два выдающихся учёных, одной эпохи Кыргызстана: Жусуп Баласагын и Махмуд Кашгари», тому есть причина. Я не хочу приписать их, как некоторые учёные пытается делать этого, конкретному тюркскому народу или нации, я далек от этой мысли. Например, некоторые казахские ученые прямо утверждает, что они «выдающиеся сыновья казахского народа», узбекские коллеги твердят, что они узбеки, уйгурские друзья пытается сделать их истинным уйгуром, братья туркмены давно сделали их туркменами и даже установили памятники им в центре Ашхабад, мои соотечественники, некоторые коллеги считают их - кыргызами. Однако нельзя впадать в такую крайность и мне кажется правильнее будет, если скажем, что они были представителем всех тюркских народов караханидской эпохи. Ибо по предположению ряда ученых они был потомками одного из правящих династий Караханидов - чигилей. Следовательно, нам кажется, что нельзя приписывать их к конкретному тюркоязычному народу, к конкретной нынешней национальности. Полагаю, будет правильно, если назовём их достоянием всех тюркских народов, в эпохи средних веков, эпохи мусульманского ренессанса - возрождения. Однако, я склонен считать их выходцами нашей родины – Кыргызстана. В истинности, по происхождению и тот и другой имеет прямое отношение к нашей, кыргызской земле. Они являются выходцами средневековых развитых городов

государства Караханидов - Баласагуна и Барсхана. Следовательно, мы вполне заслуженно и законно можем их называть средневековыми кыргызстанцами.

Нам хотелось-бы показать, некоторые факты из их жизнедеятельности, что могло бы подчеркнуть их особенности. Итак, что знаем о Жусуп Баласагыне?

Автор знаменитой поэмы «Кутадгу билиг» – «Благодатное знание». Будучи выходцем из Баласагына – города, фактической северной столицы государства Караханидов. Он получил отличное образование в культурных центрах тех времён Фарабе, Кашгаре и Бухаре. Жусуп кроме тюркских языков, превосходно владел арабским и персидским языками, много работал над философскими и научными трудами великих учёных мира.

Жусуп Баласагын выходец города Баласагына, который был одним из крупным городом, важным торгово-ремесленным и культурным центром государства Караханидов. В этногенетическом отношении город Баласагын представлял собой объединение ряда – в основном трёх тюркских племен, возвысившихся в начале X в., и просуществовало в течение трех веков. Важной политической и социально-экономической основой государства Караханидов, куда входило город Баласагын было специфическое соединение кочевого и оседлого хозяйства, также соответствующих культур.

Он родился примерно, 1016 году в городе Баласагын, что находился вблизи нынешнего города Токмак, там, где расположен башня Бурана. Некоторые учёные предполагают, что он выходец влиятельной семьи из племени чигилей, одного из правящих династий государства Караханидов.

Жусуп с детства отличался сообразительностью, проявлял большой интерес к знаниям. Богра-хан, владевший Восточным Туркестаном, Кашгаром, Баласагуном и Жетысуйским округом возлагал на юношу большие надежды, мотивировал его на изучение наук. В следствие этого он получил хорошее образование, знал много языков. В дополнение к тюркским наречиям, поэт выучил фарси, арабский и китайский языки. В поисках праведного пути он активно проявлял себя как в литературе, так и в науке. Жусуп получил образование по литературе, истории, астрономии, геометрии и прочим дисциплинам. [1]

Жусуп Баласагын несмотря на отличное знание арабского языка и язык фарси, своё главное произведение «Кутадгу билиг» написал на тюркском языке, тем самым показав всему миру красоту и богатство родного языка. Отсюда и наш вывод, он как Махмуд Кашгари прославлял красоту и богатство тюркского языка.

Великий мыслитель, поэт, государственный деятель Жусуп Баласанын писал свой знаменитый труд в 54 года, в течении 18 месяцев. Свою поэму начал в Баласагыне, завершил в Кашгаре, посвятил и подарил хану всех ханов, правителю Кашгара Арслан хану - Табгач Буура Карахан Абу-Али-Хасану.

Правителю караханидов очень симпатизировал и понравилось творение, поэма Жусупа Баласагына "Кутадгу Билиг", который состоял из 13 тысяч строк, что соответствуют таланту высокого качества.

Правитель караханидов широко и весьма благосклонно принял поэму, главное он признал философию, мудрость, значение, глубину и весьма богатое содержание поэмы. Исходя из этого он присвоил автору поэмы "Улуг-Хасс-Хажиб" – уважаемый и авторитетный министр ханского двора. «Улуг» это как старший, высший по степени государственной службы человек. "Хасс" в переводе с арабского – очень авторитетный, мудрый человек в ханском дворце. Следовательно, ему присвоили звания самого мудрого, авторитетного и опытного человека при дворе хана – Великого кагана Караханидов.

Сохранилась три варианта поэмы Жусупа Балсагына "Кутадгу Билиг". Первый вариант поэмы был обнаружен австрийским востоковедом фон Хаммер-Пургшталя, в руки которого рукопись попала в 1796 г. в Стамбуле и была подарена им Венской библиотеке. Первое издание на немецком языке было осуществлено известным востоковедом Г. Вамбери. В научный оборот текст поэмы был введен в полном объеме В.В. Радловым в 1891-1900 гг., представившем наряду с оригиналом перевод его на немецкий язык. На русский язык отрывки из поэмы впервые перевел С.Е. Малов. Вольный перевод под названием "Наука быть счастливым" был осуществлен Н.Гребневым в 1971 г., К. Керимов перевел "Кутадгу билиг" на узбекский язык в 1896 г. Р. Арат провел большую работу по критическому осмыслению текстов всех трех рукописей (Венской, Каирской, Наманганской) и представил в 1947 г. научно достоверный свод поэмы. Под названием "Благодатное знание" полный текст "Кутадгу билиг" перевел на русский язык С.Н.Иванов. Таким образом, первый вариант передан и находится на хранение в Венском королевском библиотеке, где и хранится по сей день.

Второй вариант, написанный на арабском языке, хранится в Каирской национальной библиотеке, в Египте. Он был обнаружен в Хидивской библиотеке Каира немецким ученым Б. Морицем. Третьим вариантом является Наманганская рукопись Жусупа Балсагына "Кутадгу Билиг", который и считается наиболее полным и ранним вариантом. Она тоже написана на арабском языке, обнаружено в Намангане в 1913-1914 гг. Сегодня хранится в Институте востоковедения Академии наук Республики Узбекистана. Поэмы Жусупа Балсагына "Кутадгу Билиг" это энциклопедический трактат, который охватывает систему управления государством,

Поэма «Кутадгу билиг» является жемчужиной своей эпохи – эпохи средних веков, которая вобрала в себя характерные черты и особенности поэтической эстетики тюркской литературы. Несмотря на общественно-социальную направленность, произведение сохранило закономерности стиля и художественные приемы тюркской поэзии средневековья, а также эстетику литературных веяний и течений.

Почему не только правители Караханидов, но и последующие правители и народ так высоко оценили творчество Юсуфа Баласагуна, проявили особый интерес к «Кутадгу билиг». Эта книга стало своеобразным кодексом чести, содержащим в себе этические правила и нормы, способствовала возрастанию авторитета правителя, заодно и страны в глазах правителей соседних государств. Жусуп доступным языком раскрыл принципы взаимоотношений правителя и его народа в соответствии с тюркской этикой, написал о том, как надо управлять, и какие нужны для этого знания. Это было большим достижением для того времени. Книга стало настольной книгой многих правителей.

«Кутадгу билиг» является дидактическим трактатом. Мудростью рожденной из жизненного опыта. Многие советы и выводы из жизненного опыта автора, со временем видоизменились, приняли форму пословиц и поговорок, афоризмов, крылатых выражений и фразеологизмов. Некоторые из них сохранив в течение десяти столетий свое смысловое ядро и форму, постепенно трансформировались в образную систему современных тюркских языков. Можно утверждать, что крылатые выражения в «Кутадгу билиг» являются инновацией автора. Целостным содержанием произведения, поэтическим стилем, искусным слогом автор демонстрирует красоту и богатство языка той эпохи. [2]

В поэме подчеркивается и ярко показывается, что человека от животного отличают ум, знания и мудрость, что все эти качества являются главным богатством, без них "речь человека бесплодна, как и его разум". Жусуп Баласагын глубоко верил, что просвещение и наука помогут усовершенствовать жизнь общества и управление государством. Он полагал, что общество прежде всего должно быть образованным, люди должны заботиться друг о друге, разбираться в литературе, искусстве и так далее. Особое внимание в произведении уделено культуре, основам воспитания детей, отношениям между представителями разных социальных групп, взаимоотношениям супругов.

Уместное и мудрое название «Кутадгу билиг» - «Благодатное знание» позволяет особо подчеркнуть, что книга посвящена вопросам обучения и знаний. При этом особенность знания Жусупа Баласагуна, заключается в воспитании зрелой личности, вся дидактика воспитания должна быть направлена на развитие в человеке гуманизма. Воспитание гуманных качеств, играет решающую роль в становлении личности с внутренним миром, который гармонирует с внешними проявлениями характера и поведения; зрелой личности, в которой органично развиты духовное и физическое начало. В «Благодатном знании» показаны и цели практического воспитания. Особое внимание уделяется воспитанию в человеке трех ролей – гражданина, человека общественного и семьянина. Гражданину должны быть присущи следующие качества: человечность, благородство, сознательность, товарищество, дружелюбие, духовность, щедрость, великодушие, верность слову, исполнение долга. Содержание поэмы направлено на тщательное описание достоинств гражданина, их значение и характерные черты.[3]

Все это о великом мыслителе, поэте Жусуп Баласагыне, теперь о Махмуде Кашгари, кто он?

Это весьма спорный вопрос привлекает внимание учёных до сегодняшнего дня. Разумеется, мы уважаем, мнения ряда наших коллег из других стран, однако, они, поддаваясь в чувства национального патриотизма, не редко приписывает его к конкретному нынешнему народу. Полагаю, будет правильно, если все мы скажем, что он был представителем всех тюркских народов караханидской эпохи. Ибо по предположению ряда ученых он был потомком одного из правящих династий Караханидов - чигилей. Его Отец - Хусейн ибн Мухаммад, внук завоевателя Мавераннахра Богра-хана, в 40-50-гг. XI в. был эмиром Барсхана (южный берег оз. Иссык-Куль), затем переселился в Кашгар. Дед Мухаммед ибн Жусуп Кадыр-хан, по свидетельству О. Прицака и О. Караева был Улуг каганом Караханидов в 1056-57 гг., однако тот же год был умерщвлен. Следовательно, автор выдающегося культурного наследия «Дивана...» носил полное имя Махмуд ибн Хусейн ибн Мухаммед ибн Жусуп Кадыр-хан.

Он был выходцем Барсхана, где родился и провел детские, юношеские годы. Однако, он взял себе приставку не Барскани а Кашгари, поскольку именно в этом городе он получил образование, продолжив его в Бухаре и Нишапуре. Там же формируются как личность, ученый тюрколог, энциклопедист, куда, как мы предполагаем, перебрался в связи не благоприятными для него политическими событиями. Именно в Кашгаре – в одном из административно-политическом, научном и культурном центре он проявил интерес к языкам, фольклору, этнографии, географии, расселению, менталитету тюркских народов и написал основную часть своей монументальной работы. Отсюда и его ныспа – Кашгари, а завершил работу в Багдаде.[4]

Он был разносторонне образованным человеком. Ряд ученых полагают, что он изучал и был знаком многими трудами, шедеврами географов, языковедов, энциклопедистов, историков, теологов тех лет. В частности, с трудами аль Беруни, Ахмеда Фархади, среднеазиатского арабиста-языковеда Исхака Фараби и мн. др. Вполне возможно имеется их влияние на создании Махмудом своего знаменитого словаря. Его наследия впоследствии стал образцом творчества и эталоном разносторонне образованного человека для многих людей, своих современников и многих поколений последователей, которые чтит его творения и наследия.

Он сосредоточил в себе лучшие достижения науки, образования таких культурных центров средневековой Центральной Азии как Бухара, Самарканд, Кашгар, Баласагын, Фараб, Ош, Узген, Тараз и мн. др. Известно, во многих городах были свои редкие библиотеки, именитые медресе. В последних кроме основ ислама изучали литературу, философию, право, этику, логику и др. Благодаря им вышли такие именитые ученые, талантливые люди как Махмуд Кашгарский, Ж. Баласагунский, аль Фараби, аль Фергани и др.

Несомненно, Махмуд Кашгарский является выдающимся тюркологом всех времен и первый в мире тюрколог, заложивший начало специальной отрасли в науке тюркского языкознания – научной тюркологии. Целая плеяда известных востоковедов - тюркологов А.Н. Кононов, Н.А. Баскаков, Е.Е. Бертельс, Кляшторный С.Г. и др.,[5] изучавших словарь Махмуда Кашгарского признают его как ученого, основоположника научной тюркологии. Это тот самый величайший труд, который не ограничивается изучением только тюркских языков, но и целого ряда отраслей науки – истории, литературы, культуры, традиции, обычаи тюркских народов, а также географии, картографии, астрономии, медицины, топонимики, этнонимы, природы и др.

Махмуд Кашгари как разносторонне образованный ученый написал два крупных научных трудов, один из которых, к сожалению, бесследно исчезла. Учеными установлено, что он сначала написал солидный труд по тюркской грамматике «Жавахир ан-нах фи луга ат-турк» - «Синтаксический сборник тюркских языков». Именно этот его труд не дошёл до нас или еще не найдено учеными. Сохранился главный труд его жизни – фундаментальная работа «Диван лугати ат-турк» - «Словарь тюркских языков», являющиеся крупным вкладом в развитие мировой культуры. Отметим, что данный труд состоит из 8 книг, написан на арабском языке и создавался как энциклопедический словарь, позволяющий любому читателю проникнуть и осознать особенность языков всех тюркских родов, племен и народов. И еще, как свидетельствуют турецкие ученые, единственная и самая ранняя копия данного труда датированного 1 августом 1226 г. хранится в Национальной библиотеке Стамбула. [6]

Автор величайшего шедевра средневековья изучал тюркские слова с позиции и по правилам арабского языкознания. Это обусловлено рядом факторов: 1. К моменту написания «Диван лугати ат-турк» фактически отсутствовала научная тюркология, еще не было создана данная отрасль научного языкознания. 2. Он посвящал свой труд правителю, который говорил, творил и мыслил по-арабски. 3. Махмуд Кашгарский создал «Диван лугати ат-турки» бросил смелый вызов арабскому языку, арабской культуре того времени и тем самым хотел доказать богатство и красоту тюркских языков.

Это было время, когда многие отдавали дань уважение арабскому языку и культуре, создание такого шедевра был вызовом местного ученого к распространителям и сторонникам арабской культуры. Махмуд Кашгари поступил очень

мудро, идя по стопам своего старшего современника Жусупа Бласагына, написал свой шедевр на тюркском языке, тем самым показал красоту, богатство тюркских языков. Однако, это не значит, что он был против арабов или ислама, думаем, что он хотел показать богатую и приятную созвучность языков тюркских народов. И потом не следуют забывать и тот факт, что для многих ученых того времени арабский язык был языком творчества всех видов.

В его наследии также запечатлены термины этических норм и ценностей, традиции, обычаи, обряды, ритуалы тюркских народов, национальные игры, мировосприятие тюркских народов того времени. Есть важные сведения об историко-культурных связях между тюркскими народами и племенами на территории нынешней Центральной Азии.

"Диван лугат ат-турк" выступает, для историков как важный средневековой исторический письменный источник по истории всех тюркских родов, племен и народов обширной территории Евразии. В его работе освещены история, этнография, культура, традиции, обычаи, обряды, ритуалы, национальные игры, одежды, жилища многих тюркских народов того времени. Учеными установлено, что в его работе называется более ста этнических названий тюркских родов и племен. Особенностью словаря Махмуда Кашгарского является тот факт, что в ней тюркские этносы – огузы, карлуки, халаджи, уйгуры, болгары, ягма, кыргызы, кыпчаки, тюрки, туркмены, чигилы, тухси и мн. др. упоминается не как народы, а как «уруу», «урук» - «род», «племя». Это ближе к истине.

Кстати, кыргызы также в числе других тюркских родов и племен упоминаются несколько раз. Для нас весьма важным представляется и упоминания о наших предках X-XI вв., при этом он пишет не об Енисейских, Саяно-Алтайских кыргызах, а о кыргызах живущих вокруг Тенир Тоо - Тянь-Шанья, среди которых он сам побывал. Это значит, что Махмуд Кашгарский лишней раз свидетельствуют о пребывании кыргызов на Тянь-Шане более раннего времени. Наш знаменитый писатель Т. Сыдыкбеков в своё время отмечал, если сравнить основу «Диван лугат ат-турки» с современным кыргызским языком, то выявляется очень многие схожести. Патриарх кыргызской литературы очень верно заметил.

Немалый интерес для исследователей представляет сохранившаяся в его сочинении самая старая тюркская карта мира. Отметим, что она отличалась от многих карт мира того времени. Фактически это была первая тюркская карта мира. Впервые карту Махмуда Кашгарского изучали немецкие ученые И. Маркварт, К. Миллер и Г. Генслер. Они же в свое время опубликовали специальную статью «Турецкая карта мира Кашгари». В последующем карту Кашгарского изучали И. Крачковский, И. Умняков, В. Минорский, А. Велиди, академик В. Бартольд, узбекские ученые С. Умурзаков, Х. Хасанов, из числа кыргызских ученых О. Караев, Т. Чоротегин и др. [7]

Другая особенность, впервые в истории мусульманской картографии в ней указано на востоке Япония (Жабарка), город Катун сыны – столица уйгуров в Ганьчжоу (Е. Кычанов), на западе Венгрия (ал Мажар). Таким образом, он был средневековым среднеазиатским мусульманским картографом, где реально отражены и указаны многие места региона и земного шара. Весьма большой интерес представляет то, что в карте центр земного шара указано не святилища мусульман – Мекка, а родина автора Иссык-Куль и Центральный Тянь-Шань. Там же указано только город Барскан, малая родина автора. А тот факт, что многие топонимы не указаны, дают нам основания считать, что возможно карта была не завершена автором.

Туркский мир по Махмуду Кашгари - первая известная науке карта расселения тюркских племён

В его наследии также запечатлены термины этических норм и ценностей, традиции, обычаи, обряды, ритуалы тюркских народов, национальные игры, мировосприятие тюркских народов того времени. Есть важные сведения об историко-культурных связях между тюркскими народами и племенами на территории нынешней Центральной Азии.

Главный труд М. Кашгарского содержит более 400 пословиц, поговорок и устных наречений. Ученые утверждают, что «Диван лугати ат-турк» Махмуда Кашгари является единственным памятником тюркской диалектологии в эпоху средневековья. К сожалению, словарь нашего великого ученого в течение долгого времени оставался малоизвестным для научной общественности мира. Почитатели его труда установили, что в его словаре зафиксировано более 200 терминов, относящихся к традиционной одежде тюркских народов, многие из них до сих пор остаются единственными историко-этнографическими сведениями о национальной одежде средневековых этнических тюрков.

Словарь тюркских языков Махмуда Кашгарского действительно является неиссякаемой сокровищницей мирового языкознания. В ней содержится сравнительный анализ, сходства и различия тюркских языков, фактически он оставил нам первого, причем удачного, образца сопоставительного - фонетического, лексического, фразеологического, синтаксического анализа тюркских языков. Не зря спустя многие века наследия выдающегося учёного, тюркского лексикографа, грамматиста и диалектолога Махмуда Кашгарского по-прежнему вызывает интерес читателей и всех, кому интересна язык, история тюркских народов не только региона Центральной Азии, но и пространства Евразии.

«Диван лугати ат-турк» — это не просто лингвистическое исследование тюркских языков, а политическое, историко-этнографическое произведение. Махмуд Кашгари своим трудом расширил область познания исламских ученых, впервые создав энциклопедический словарь по языку, истории, этнографии и культуре тюркских родов, племен и народов в эпоху средних веков. В современных терминах его можно было бы назвать лингвострановедческим, содержащим огромный объём информации по

вышеуказанным отраслям науки. В нём собраны сведения не только о языке тюрков, но и географии их расселения, обычаях, религиозных представлениях. Следовательно, можно смело сказать, что Махмуд Кашгарский действительно - великий ученый, выдающиеся личность и достойный сын своей эпохи.

Ныне мы по должны гордиться тем, что наша благодатная кыргызская земля, в эпохи средних веков и при государстве Караханидов, дала миру одновременно двух выдающихся мыслителей, учёных, энциклопедистов, поднявших славу тюркских языков до не бывалого ранее уровня. Пусть эпоха средних веков, но именно кыргызская земля в одно время дала миру двух величайших сыновей: Жусуп Баласагына и Махмуда Кашгари.

Список использованной литературы:

1. Суиншалиев Х. Казахская литература VIII–XVIII веков. – Алматы, 1989. -116-120.
2. Кононов А.Н. Слово о Юсуфе из Баласагуни и его поэма «Кутадгу билиг» // Советская тюркология. – 1970. – № 4. – С. 9-11.
3. Абдикаримұлы Б., Сарбасова К.А. Педагогика Ж. Баласагуни: учебное пособие. – Караганда: Издательство КарГУ, 2008. –С.21-24.
4. Караев О. Арабские и персидские источники IX-XII веков. –Фрунзе, 1968. Его же. История караханидского каганата. –Фрунзе, 1983; Чороев Т. «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгари как источник по истории тюркоязычных народов Средней и Центральной Азии // Ориенталистика в Киргизии. –Фрунзе, 1987.; Его же. Махмуд Кашгари (Барскани) жана анын «Дивану лугати т-турк» соз жыйнагы. -Бишкек, 1997.
5. Кононов А.Н. Махмуд Кашгарский и его «Дивану лугат ат-тюрк». –Советская тюркология, 1972, № 1; Кононов А.Н., Нигматов Х.Г. Махмуд Кашгарский о тюркских языках. -В кн.: История лингвистических учений. Средневековый Восток. -Л., 1981; *Кляшторный С.Г.* Эпоха Махмуда Кашгарского. "СТ", 1972, № I.
6. Извлечения из «Диван лугат ат-тюрк» Махмуда Кашгарского по Стамбульскому изданию 1336 г. /www.vostlit.info/Texts/rus17/Machmud_Kasgar/text1.htm; *Абытов Б.* Кашгари переживший время. Слово Кыргызстана. 22 июня 2016 г. -С.11.
7. Махмуд аль-Кашгари - Википедия Переиздание // WIKI 2//[https://wiki2.org/ru/Чороев_Т._«Диван_лугат_ат-турк»_Махмуда_Кашгари_как_источник_по_истории_тюркоязычных_народов_Средней_и_Центральной_Азии_//_Ориенталистика_в_Киргизии._–_Фрунзе,_1987._;_Его_же._Махмуд_Кашгари_\(Барскани\)_жана_анын_«Дивану_лугати_т-турк»_соз_жыйнагы._-Бишкек,_1997.](https://wiki2.org/ru/Чороев_Т._«Диван_лугат_ат-турк»_Махмуда_Кашгари_как_источник_по_истории_тюркоязычных_народов_Средней_и_Центральной_Азии_//_Ориенталистика_в_Киргизии._–_Фрунзе,_1987._;_Его_же._Махмуд_Кашгари_(Барскани)_жана_анын_«Дивану_лугати_т-турк»_соз_жыйнагы._-Бишкек,_1997.)

Айтиалиева Толкун Кундузбековна
филология илимдеринин кандидаты,
Талас мамлекеттик университетинин
доценти
aitalieva.75@mail.ru

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТТУУ БИЛИМ» ДАСТАНЫНЫН ТЕМАСЫ ЖАНА ИДЕЯСЫ

ТЕМА И ИДЕЯ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ЖУСУП БАЛАСАГЫНА "КУТАДГУ БИЛИГ"

THE THEME AND IDEA OF THE WORK BY ZHUSUP BALASAGYN "KUTADGY BILIK"

Аннотация

Белгилүү илимпоз, ойчул, акын, коомдук ишмер Жусуп Баласагын "Куттуу билим" дастанынын жазып калтырган. Кылымдарды кылымдар алмаштырса да, ар убакта адамзаты үчүн баалуу болуп, өзүнүн маанисин эч убакта жоготпогон, адамдагы адеп-ахлак, жүрүш-туруш, өзүн алып жүрүү өңдүү тарбия-таалимга бай чыгармасын кийинки муундарга мураска калтырган. Акындын эки саптан турган ыр саптары учкул саптар катары дайыма мисал келтирилип жүргөнү да бекеринен эмес. Мезгил закымдап мындан ары да нечендеген кылымдар өтсө да акылман ойчулдун "Куттуу билим" дастаны өзүнүн актуалдуулугун жоготпойт. Макалада дидактикалык мазмундагы чыгарманы байыркы түрк тилинен кыргыз тилине которгон акын, жазуучу, котормочу Т.Козубековдун изилдөөлөрүнө басым жасалды. Чыгарманын негизги идеясына маани берилип, акындын ыр саптары талдоого алынды.

Негизги сөздөр: *ойчул, даанышман, дидактикалык дастан, Караханиддер доору, Хас-хажиб, Тавгач Кара-Буура хан, адилет, дөөлөт, акыл.*

Аннотация

Известный ученый, мыслитель и поэт Жусуп Баласагын оставил потомкам свое наследие "Кутадгу билиг". Вопреки смене веков, его произведение остается ценным, актуальным, наполненным мудростью и нравственными уроками. Неудивительно, что стихи поэта, состоящие в основном из двух строк, часто цитируются как крылатые слова. "Кутадгу билиг" продолжает свою жизнь важным источником мудрости на протяжении многих столетий. В данной статье основное внимание уделено исследованиям Т.Козубекова, который проанализировал основные идеи "Кутадгу билиг". Т.Козубеков перевел "Кутадгу билиг" от древнетюркского языка на кыргызский язык.

Основные слова: *мыслитель, мудрец, дидактическая поэма, эпоха Караханидов, Хас-хаджиб, Тавгач Кара-Богра Хан, справедливость, величие, ум.*

Annotation

The famous scientist, thinker and poet Zhusup Balasagyn left his legacy to future generations in the form of the epic "Kutadgu Bilig". Despite the passage of centuries, his work remains valuable, relevant, filled with wisdom and moral lessons. It is not surprising that the poet's verses, mainly consisting of two lines, have always been cited as witty. "Kutadgu Bilig" continues to be an important source of wisdom for many centuries. This article presents

a translation of the original work from Old Turkic language into Kyrgyz language, with a focus on the research of T. Kozubekov, who analyzed the main ideas of the epic and the poet's verses.

Keywords: *sage, thinker, didactic epic, Karahanids era, Has-Hajib, Tavghach Kara-Buura Khan, justice, greatness, wisdom.*

Акылман бабабыз Ж.Баласагын мындан X кылымдай мурда өзүнүн дүйнө жүзүнө белгилүү, ичине акылмандуулукту камтыган “Куттуу билим” дастанын жазып калтырган. Жусуп Баласагын өзүнүн жазган дастанын Кара-Богра ханга тапшырып, мартабасы жогорулап атак-даңкка жеткен. Даанышман, ойчул Ж.Баласагындын эмгеги бүгүнкү күндө да өзүнүн маанисин жоготкон жок. Атына заты жарашкан “Куттуу билим” дастаны окуган адамдарга кут тартуулоочу саптарды ичине камтып турат. Жусуп Баласагындын өмүр таржымалына токтоло турган болсок, ал Чүй өрөөнүндөгү Токмоктун жанында Бурана деген жерде жарык дүйнөгө келген. Ал өзүнүн “Куттуу билиминде”:

Сен үчүн түркчө ырлар тартуу кылдым,

Окуурда мага арнап дуба кылгын”, - деп жазып калтырган. Түрк тилинде сүйлөгөн боордош калктар казактар, өзбектер, уйгурлар Ж.Баласагынды өздөрүнө ыйгарып жүрүшөт. Философия илимдеринин доктору, профессор А.Нарынбаев Ж.Баласагынды уйгур элинин ойчулу деп өзүнүн илимий изилдөөсүн жазган. Окумуштуунун “Уйгурские мыслители” деген китепчесин КР УИАнын Тил жана адабият институтунда аспирантурада окуп жүргөндө окуп чыктым эле. Эмгекте Жусуп Баласагын да, Махмуд Кашгари да уйгур элинин билимдүү, даанышман ойчулдары экендиги тууралуу айтылат. Өзбектер эмгеги чагатай тилинде жазылган деп эсептешип, ошондуктан Ж.Баласагын өзбек болгон деп тыянак чыгаргылары келген. Эмгеги байыркы түрк тилинен кыргыз тилине которгон Т. Козубеков бул талаш-тартыш пикир азыркы күнгө чейин аягына чыга электигин белгилеп, төмөндөгүдөй оюн билдирген: “Биз Жусуп Баласагындын накта жердештери, чыныгы мураскорлору кыргыздар гана өз оюбузду тактап айта элекпиз”. Зор эмгек аткарып, “Куттуу билимди” байыркы түрк тилинен кыргыз тилине которгон Т.Козубековдун кыргыз окумуштууларынын, жазуучуларынын, тилчилеринин Ж.Баласагын жана анын эмгеги тууралуу үн катпагандарына тынчсыздангадыгы да жүйөлүү.[1] Бул тууралуу Т.Козубеков 2015-жылы жарыкка чыгарган “Куттуу билим”. Кыскартылган вариант аттуу эмгегинде окурмандарга кайрылуусунда жазган. Андан бери 10 жылга жакын убакыт өттү. Бирок Ж.Баласагындын “Куттуу билим” дастаны таптакыр көңүл сыртында калды деп айтууга болбойт. Ж.Баласагындын “Куттуу билим” аттуу эмгеги тууралуу атайын белгилүү окумуштуулар катышкан илимий-практикалык конференциялар да уюштурулуп, ага республикабыздын туш тарабындагы университеттерде иштеген окумуштуулар да өздөрүнүн илимий макалалары менен катышышып келет. Өзгөчө даанышман ойчулдун 1000 жылдыгына карата башында т.и.д., профессор Т.Чоротегин турган “Тарых Мурас” коомдук бирикмеси тарабынан уюштурулган конференцияга Талас мамлекеттик университетинин окумуштуулары Ж.Абдиева, М.Жусупова, Т.Айтиалиевалар өздөрүнүн мазмундуу макалалары менен катышышкан. Үстүбүздөгү окуу жылында Ж.Баласагын атындагы КУУда Ж.Баласагындын өмүрү, чыгармачылыгына арналган студенттер арасында да республикалык деңгээлде илимий-практикалык конференция уюштурулду. Төлөгөн

Козубековдун Жусуп Баласагындын кыргыз экендигин далилдеген изилдөөсүнүн өзү эле бизге абдан кызыктуу маалыматтарды берет.

Ж.Баласагындын “Куттуу билим” дастанынын мазмунуна токтоло турган болсок, чыгарма дидактикалык маанидеги чыгарма. Т. Козубековдун өз изилдөөсүндө белгилүү окумуштуулардын „Куттуу билим“ тууралуу жазып калтырышкан олуттуу ой-пикирлерине токтолушкан. Алсак, белгилүү илимпоз В.В.Радлов “Куттуу билим” дастаны изилденгенден кийин, анын уйгур тилинде жазылгандыгы тууралуу айтып келген. Анын „Куттуу билим“ тууралуу көз карашына 1891-жылы Г.Вамберинин изилдөөлөрү таасирин тийгизген. Илимпоз “Куттуу билим” дастанында уйгурлар жөнүндө бир ирет да айтылбай турганына токтолот. Жусуп Баласагын өз эмгегинде эне тилинде биринчи китепти жазып отурганын баяндаганынан улам окумуштуу эмгек уйгур тилинде жазылган эмес деген тыянакка келген. [2] Эмгекти кыргыз тилине которгон Т.Козубеков жогорудагыдай иликтөөлөргө таянып Жусуп Баласагындын кыргыз экендигин ынанымдуу далилдеген. Ж.Баласагын бабабыз өз эмгегин жазган мезгилде Орто Азиянын гүлдөгөн доору болгон. IX-XIII кылымдарда Кара-Буура хандардын бийлик жүргүзүп турган мезгили болгон. Ошол учурда өндүрүш күчү өнүгүп, экономикалык чөйрөдө олуттуу өзгөрүүлөр болуп жаткан мезгил болгон. Көчмөндөр отурукташып, жер иштетүүгө басым коюла баштаган. Ошол учурда караханиддердин калкы мал чарбачылык, дыйканчылык, кол өнөрчүлүк, соода-сатык, багбанчылык, кен байлыктарды иштетүү менен алектенишип, жашоо деңгээлдери жогорулаган. Жусуп Баласагын Караханиддердин борбор шаарынын бири болгон, Чүй өрөөнүндөгү ошол мезгилдеги чоң шаарлардын бири Баласагында (Кут-Ордодо) 1015-1016-жылдары жарык дүйнөгө келген. Акын өзүнүн эмгегин 52 жашында жазып баштап, 18 айда жазып бүтүргөн. 1070-жылдары Кара-Буура хандардын ханына тапшырган. Ал Жусуп Баласагындын бул тартуусу үчүн ага Хас Хаджип наамын ыйгарып, аны өзүнө кеңешчи кылып алган. Белгилүү окумуштуулардын бири В.Бартольддун „Куттуу билим“ дастаны тууралуу жазгандары да, эмгекке кызыккан көпчүлүк үчүн ишенимдүү, далилдүү маалымат болуп бере алат.

“Куттуу билим” дастанынын кыргыз тилине которуучусу Т.Козубеков анын дүйнөлүк адабияттан алган ордуна баа берип өзүнүн төмөндөгүдөй пикирин билдирген: “Бир нерсени ачык айтып коюшубуз керек, Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” чыгармасындай мамлекетти башкаруу маселеси, андагы мыйзамдуулукка, жарандарга болгон мамилелер боюнча бардык тарабынан кенен чагылдырган поэзиянын тили менен жазылган көркөм чыгарма дүйнөдө жок.” деген пикирин билдирет да, чыгарманы белгилүү философ Аристотелдин, Сократтын, Аль Фарабинин трактаттарынан айырмалуу жактарына токтолгон. “Куттуу билимден” кийин, тактап айтканда 443 жыл өткөн соң Италиялык коомдук ишмер Н.Макиавелли да 1513-жылы өзүнүн „Өкүмдар“ аттуу китебин жазып бүтүрүп, ошол учурдагы Флоренттик Республикасынын башкаруучусу Лоренцо де Медичин тартуулаганы да Жусуп Баласагындын “Куттуу билимди” ошол учурдагы өкүмдарга тартуулагандыгы менен окшош экендигин Т.Козубеков өзгөчө белгилейт. Ал дидактикалык дастанды Чыңгыз хандын „Алтын топчусу“, Аксак Темирдин “Насааттамасы” менен салыштырып, алардан кийин жаралган эмгектер болгонун жана алар көркөм чыгарма эмес экендиктерин билдирет.

“Куттуу билим” дастанын кыргыз адабиятынын гана эмес, дүйнөлүк адабияттын туу чокусунда турган чыгарма экендигин далилдегиси келген.

Т.Козубековду “Куттуу билим” дастанынын котормочусу жана изилдөөчүсү деп айтсак да ката болбос. Ж.Баласагын бабабыздын өз колу менен кат жүзүндө ыр

саптары менен жазып мурас катары калтырган „Куттуу билим“ дастанына кызыгып, маанисин түшүнүп окуп чыгууга чакырат. Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” дастаны тууралуу көптөгөн окумуштуулар изилдөө жүргүзүшүп, өздөрүнүн баалуу пикирлерин айткандарына токтолдук, алардын дагы бири СССР Илимдер академиясынын академиги, советтик түркологдор комитетинин төрагасы, лингвист-түрколог А.Н.Кононов болгон.

Ал “Куттуу билим” дастанынын автору Жусуп Баласагын тууралуу мындай деп жазган: “Жусуп Баласагын (Юсуф Баласагын) өзүнүн дастанында толугу менен көрүнүп тургандай өтө билимдүү, адамдын жан дүйнөсүн терең билген акылман, философ, энциклопедиялык билими бар окумуштуу, араб, перс, перс поэзиясын, түрк фольклорун майда-чүйдөсүнө чейин өздөштүргөн чыгаан акын болгон; ал астрономия жана математика, медицина жана элоквенция, шахмат оюну жана элдик спорттук оюндар, аңчылык жана мүнүшкөрлүк боюнча жана башка көптөгөн нерселерден кабардар атактуу адам болгон” [3] деп акылман ойчулга таасын баа берген.

Акындын “Куттуу билим” дастаны төрт негизги өзөктөн турат. Алар: адилет, дөөлөт, акыл, каниет. Адилетти Күнтууду Элик өкүмдар деп, дөөлөттү Айтолду деп атап, аны өкүмдардын увазири, акылды Акдилмиш деп атап, увазирдин уулу, Каниетти Өткүрмүш деп атап, увазирдин көптү билген иниси катары сүрөттөгөн. Чыгармада кандай гана мезгил болбосун адамзат үчүн баалуулугун жоготпогон идеялар көркөм чеберчилик менен сүрөттөлүп берилген. “Куттуу билим” мындан ары да кеңири иликтөөгө алынып, изилдене бере турган чыгармалардын катарын толуктаган баалуу мурастарыбыздын бири.

Колдонулган адабияттар

1. Жусуп Баласагын. Куттуу билим (Кыскартылган вариант). Б., 2015.
2. Жусуп Баласагын. Куттуу билим. М., 1993.
3. Жусуп Баласагын. Куттуу билим (Кыскартылган вариант). Б., 2015.
4. Сариева Г.А. Эпос “Манас” и “Куттуу билим”: исторические параллели. Известия вузов Кыргызстана, №4. Б. 2017.
5. Доранова А.Д. Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” чыгармасындагы тилдик маалыматтар. Известия вузов Кыргызстана. №12, Б., 2015

**Алтыкеева Нурзада Жаныбековна,
Ниясалиева Бактыгуль Анарбековна**
Талас мамлекеттик университетинин
гуманитардык факультетинин кыргыз
тили жана адабияты кафедрасынын
окутуучулары

Ж. БАЛАСАГЫНДЫН “КУТ БИЛИМ” ЧЫГАРМАСЫ - ТАРБИЯНЫН БУЛАГЫ”

ПРОИЗВЕДЕНИЕ Ж.БАЛАСАГЫНА “КУТ БИЛИМ”- ИСТОЧНИК ВОСПИТАНИЯ

ZH. BALASAGYN'S WORK "KUT BILIM" IS A SOURCE OF EDUCATION

Аннотация

Бул макалада Ж.Баласагындын “Кут билим” дастанындагы жаштарды адамгерчиликке, адилеттүүлүккө, билимдүү болууга үндөгөн төрт өзөктүү образ тууралуу сөз болот. Чыгарманын башынан аягына чейин макалдар, түрк макалдары, акын менен акылмандардын, көп жашаган карыя менен элдик даанышмандын акылга тунган ойлору коштоп турары белгиленип, чыгарманын ушул сапаты элдик ой-түшүнүк, аң-сезим, көркөм ойлом менен эриш-аркак экендигинде жатары тууралуу айтылат. Эл байыркы замандан кут, куттуу үй, куттуу жер, куттуу эл деген түшүнүктөрдү ыйык, азиз көрүнүш катары аздектеп келген. Чыгарманын көркөм да, тарыхый да мааниси акыры барып ушул түшүнүккө такалат. Кут бийиктикте, же пастыкта эмес, ал жакшылыктын бардык тармагын камтыган даана касиет — адилдик, айкөлдүк, чындык, ырыс, дөөлөт, инсан, каниеттин башатынан жаралгандыктан куттуу адам — акылман, боорукер, кечиримдүү, айкөл, ак дилдүү, бактылуу.

Куттуу үй — жатык, жылуу, ырыс-кешиктүү. Ата-эне күлүп-жыргаап, уул-кыз ойноп, ирегеден төрүнө чейин кут толо берекелүү.

Кут, куттуулук — символдук образ, ал дал ушул турпатында көркөм чыгармада биринчи жолу ушундай бийиктикке көтөрүлгөн.

«Кут билим» жеке эле байыркы доорлордун көркөм түшүнүктөрү менен эмес, азыркы учурдун да поэтикалык мурастары менен кадыресе үндөшүп турат.

Түйүндүү сөздөр: *образдуулук, идея, адилеттүүлүк, акылмандык, дөөлөт, поэтикалык мурас.*

Аннотация

В этой статье рассказывается о четырех образах, которые побуждают молодежь к человечности, справедливости, образованности. Отмечается, что от начала и до конца произведение сопровождается пословицами, турецкими пословицами, мыслями поэта и мудреца, живущего долго старика и народного мудреца, и это качество произведения заключается в том, что оно сливается с народной мыслью, сознанием, художественным мышлением.

С древних времен люди презирали понятия благословения, благословенного дома, благословенного места, благословенного народа как священного явления. Как художественное, так и историческое значение произведения в конечном итоге сводится к этой концепции. Блаженство — это не возвышение или низость, это четкая черта, охватывающая все сферы добра — праведность, щедрость, истина,

песня, величие, личность, благословенный человек, рожденный из источника благамудрый, добрый, прощающий, щедрый, доброжелательный, счастливый. Благословение, благословение — символический образ, именно в этой позе он впервые поднялся на такую высоту в художественном произведении. «Кут билим» гармонично сочетается не только с художественными концепциями древних времен, но и с поэтическим наследием современности.

Ключевые слова: образность, идея, справедливость, мудрость, величие, поэтическое наследие.

Annotation

This article tells about four images that encourage young people to humanity, justice, and education. It is noted that from the beginning to the end the work is accompanied by proverbs, Turkish proverbs, thoughts of a poet and a sage, a long-living old man and a folk sage, and this quality of the work lies in the fact that it merges with folk thought, consciousness, artistic thinking. Since ancient times, people have despised the concepts of a blessing, a blessed home, a blessed place, a blessed people as a sacred phenomenon. Both the artistic and historical significance of the work ultimately comes down to this concept. Bliss is not elevation or baseness, it is a clear feature that covers all spheres of goodness — righteousness, generosity, truth, song, greatness, personality, a blessed person born from a source of goodness -wise, kind, forgiving, generous, benevolent, happy. A blessing, a blessing is a symbolic image.

Key words: *imagery, idea, justice, wisdom, greatness, poetic heritage.*

Көркөм чыгармадагы образдар (албетте оң каармандар) өз окурмандарына таасир калтырат, ошону менен бирге эле адамдагы оң сапаттардын калыптанышына өбөлгө түзөт. Ж.Баласагындын образдары да адамдарды акылмандуулукка, айкөлдүккө, адамгерчиликтүү болууга, сабырдуулукка ж.б. адамдык сапаттарга ээ болууга чакырып, жашоодо туура жолдо жүрүүгө үндөйт.

Чыгарманын өзөгүн түзүп турган адилеттүүлүк, акылмандык, дөөлөт жана каниет түшүнүктөрү өз ара байланышып келип, чыгарманын сюжетин курууга катышат. Бул мүнөздөрдүн өз ара карым-катнашы, суроо- жооптору, башкаруудагы адилеттүүлүк, адамгерчилик, акыйкаттык өндүү түбөлүктүү проблемалар жөнүндөгү төрт каармандын узун сабак өз ара аңгемелери аркылуу чыгарманын сюжети өнүгөт. Жусуп чоң талант катары адамзат коомунда кездеше турган бардык проблемаларды түрк калктары байыртан бери аздектеп келген Күндү, табияттын баарына жашоо берген Күндү Ай, Жылдыз менен эриш-аркак катнашта сүрөттөп бериши аркылуу өз доорунун улуу билерманы экендигин көрсөтөт. Себеби, күн табиятта жер жүзүн жарыкка, жылуулукка бөлөсө, акындын аң-сезиминде эл башкарган хан дагы ошондой касиетке ээ болуусу зарыл. Ал эми дөөлөттү чагылдырган ай табиятта туруксуз, ал өзгөрмөлүү: бирде толуп, бирде бөксөрөт. Жашоо- тиричиликте да дөөлөт ай сыяктуу, бирде бар болот, бирде жок болот. Акылмандыктын символу болгон Акдилмиштин аты да бөтөнчө: дили таза, ак пейил, акылга тунган адам.

«Огуз-Намедеги» Огуз кагандын балдарына Күн, Ай, Жылдыз деп ат бериш салты Жусупта өзгөчө чыгармачылык эргүү менен улантылат.[1.]

Демек, Баласагындык Жусуп адамзат тарабынан иштелип чыккан көркөм дөөлөттөрдүн мыкты үлгүлөрүн терен өздөштүрүп, аны өз мезгилинин түшүнүк, акыл-сезими менен жуурулуштурууга жетишет.

Чыгармада илим-билим, өнөр жөнүндө, өзгөчө Өткүрмүштүн Акдилмишке эл-журтка, даанышман илимдүү адамдарга, дарыгерлер менен элчилерге, акындар менен дыйкандарга, малчылар менен усталарга, эмчилер менен түш жоруучуларга кандай

мамиле кылуу керектиги жөнүндө жана конок күтүү, конокко баруунун жол-жоболорун айтып бергендерин композициялык жактан акындын тапкан өзгөчө табылгалары деп каралышы керек.

Демек, чыгармадагы эң негизги маселе — бул каармандардын өз ара суроо-жооп иретинде курулган монолог-диалогдорунда берилген жашоонун маани-маңызы, мамлекет, аны башкаруунун адилет, акыйкат жолдору, журт башындагы кызматчылар кандай иштеши керек, бул боюнча байыртан келе жаткан кандай жөрөлгө-салттар бар өңдүү проблемалардын көркөм, образдуу сүрөттөлгөндүгүндө.

Дастанда адам турмушундагы көп кырдуу маселелер жөнүндө кеп курулат да, аны элдик нуска сөздөр, макал-лакаптар, же акындын, же бир акылмандын айткан ой-пикири менен баянында коштоо да композициялык бир өзгөчөлүк болууга тийиш.

Чыгарманын сюжетиндеги дагы бир өзгөчөлүк катары аллегориялык төрт каарман алып жүргөн адилеттик, бакыт-дөөлөт, акыл-эс жана каниет-сабыр проблемалары улам өз ара карым-катнашта ширелише келип, үй-бүлөдөн мамлекетке, малчы менен дыйкандан падышага чейинки инсанияттын турмушунун түйүндөш кеп мамилелери чыныгы көркөм бийиктикке көтөрүлүп чыккандыгын кароого болот.[1.]

Албетте, азыркы мезгилде да жогорудагы төрт образ тарбиянын булагы катары жогору бааланат. Анткени акылмандуулук, терен ойлонуп чечим чыгаруу, адилеттүүлүк, сабырдуулук жаштар үчүн бүгүнкү күндө аба менен суудай керек болгон асыл сапаттар. Биз бүгүнкү муунду дал ушул образдарга таасирлентип тарбиялашыбыз зарыл.

Бүгүнкү адамзат коомундагы актуалдуу маселелердин бири- бул жаштардын билимдүү болуусу. Себеби, ааламдашуу заманында жаштардын келечеги түздөн-түз билим менен байланышкан. Эң эле жөнөкөй мисал келтирип көрөлү. Маселен, чет өлкөгө чыгууну каалаган жаштар үчүн биринчи кезекте чет тилдеринин бирин билүү зарыл. Анткени тил билбей туруп адамдар менен баарлашууга, мамилелешүүгө эч мүмкүнчүлүк түзүлбөйт.

Жусуп Баласагын өз чыгармасынын башынан аягына чейин илим менен билимге өзгөчө маани берет. Муну биз чыгарманын бардык бөлүмдөрүн аралап өткөн өзөктүк идея десек да болот.

Билим — түрдүү түйүнгө ачкыч делет,

Баарын билип, түшүнүп — окуу керек [2.]

Автор ушул саптарды бир акылман аркылуу айттырат. Баласагындык Жусуп, жогоруда белгилегендей, терен билимдүү, даанышман, илимдин түрдүү тармактары менен жеткилен кабардар инсан. Ошол себептүү ал илимдүүлүккө үндөп, илим менен билимдин коом турмушундагы эле эмес, жеке жашоо тиричилигиндеги да маанисин, ролун улам-улам баса көрсөтүп отурат. Баласагындык Жусуп падышалар менен бектердин өлкөнү каардуу саясат жана кылыч менен эмес, акыл менен, илимдүүлүк менен башкаруусун жактап, аларды дайыма ушул жол менен башкарууга чакырат. Ошон үчүн ал «билим, акыл бардык иштин негизи» деп эсептейт. «Илим бекти муратына жеткирет» — мына ушул ойду Жусуп башкаруу ишиндеги негизги жол деп билет. Акын өз оюн бекемдөө, күчөтүү үчүн таамай, элдик учкул казынага, көркөм дөөлөткө — макалдарга — көп кайрылат. Ошолордун бири — бул:

Илимдүүгө окуу жолдош, бир тууган,

Түркөй айдайт кулагынын сыртынан.

Билимдүүгө окуу — кийим, аш болот,

Билимсиздер ушак менен дос болот!» [2.]

«Кут билим» дастаны ар бир инсанды, өзгөчө өлкө башкаруучусун илимдүүлүккө, билим алууга үндөө менен гана чектелбейт. Билимсиз турмуштун өзү эмне деген шор экендигин да күйүп-жанып сүрөттөйт. «Түшүнгүн караңгы үй — адам

деген, жарык күн ага келер билим менен» деп билимсиздиктин маңызын ачып көрсөтүп, илим-билим менен гана өсүш, алга жылуу, адилет өкүм, жашоодогу молчулук түзүлөрүн улам эске салып турат.

Билими даанышмандын элге жарык
Жарык болсо дүйнө да жолун ачык.[2].

Мунун акыйкат сөз экендигин азыркы турмуш да айдан ачык көрсөтүп отурат. Бекеринен элибизде “Билимдүүгө дүйнө жарык” деп айтылбаса керек. Азыркы учурда билимге умтулган жаштар дүйнөнүн алдыңкы өнүккөн белгилүү банктарында, медицина тармактарында, өндүрүштөрүндө, бизнес жана IT тармактарында да ийгиликтерди жаратып, эмгектенип келишүүдө. Билимдүү жаштардын келечегине жол кеңири ачылууда.

Билим — бул түбү жок деңиз, андан канча сүзүп алсаң да, толук тура берет. Билим күчү менен гана түйүн чечилет, ошон үчүн билим менен акылды баалай бил, ошол гана атак-даңкка жеткирет деген өңдүү чакырык дастандын башынан аягына чейини үзүлбөй уланат. Өзбек адабияты тарыхынын авторлору Баласагындык Жусупка Орто Азия илимпоздорунун таасири болгондугун белгилешет. Бул пикирдин чындыгы бар экендигине күмөн саноого болбойт, себеби Баласагындык Жусуп жаратылыш, планеталар жөнүндөгү Абу Али ибн Сина сыяктуу улуу илимпоздордун таасиринде ой жүгүрткөндүгү белгилүү болуп турат.

«Кут билим» дастанындагы ыйман, адеп-ахлак, этика, таалим-тарбия тууралуу айтылган акыл-насыяттарын өзгөчө бөлүп көрсөтүү керек. Адамдар өз ара түрдүүчө карым-катнашка, алака-мамилеге түшөт, ал белгилүү жагдай-шарттарга жараша оң да, терс да болушу мүмкүн. Бул өзү турмуштун диалектикасынан келип чыгат. Жакшылык болбосо жамандыктын, чындык болбосо жалгандын, адилеттүүлүк болбосо карөзгөйлүктүн баркын билүү кыйын. Жамандыктын болушу гана жакшылыкты көркүнө чыгарат.

Адам коомунун жана анын мүчөлөрүнүн маданияты жалпыга таандык жакшы сапаттарга карап бааланат. Ошол көрүнүштөр инсандын тилинде көрүнөт. Кыргыз эли тилге байыртан жогору баа берип, «Өнөр алды — кызыл тил», «Баш кесмек бар, тил кесмек жок», “Сөз сөөктөн өтөт”, “Тилден бал да тамат, уу да тамат” деген накыл сөздөрдү айтып келген. Чыгармадан тилдин сыйкырдуу кудуретине арналган түрмөктөрдү келтирели:

Илим менен билимге көпүрө тил,
Көкөлөткөн адамды тили деп бил.
Тил адамды бакытка бөлөп салат,
Тил адамды шорлотот, башын алат.
Тил арстан босогондо комдонгон,
Бошоп кетсе — өзүндү да жеп койгон.
«Заар тилим салды далай азапка,
Тилди кесем башты сактоо максатта.
Сөздү карма, башын кесип салбасын!»
Кудай сага сүйлөөрүнө берди тил,
Башын коргоп, сөздөрүндү тескей бил!
Орундуу сөз акыл-эстен от алат,
Орунсуз сөз ийининден баш алат.
Бийлик, атак адамдарга тил берет,
А ашык сөз — уят кылат, өлтүрөт.
Өмүр кыска, туулган соң өлмөк бар,
Жакшы сөздөр түбөлүктүү — өлбөйт ал.
Адамзатты эки сапат багыттайт,

Чындык сөз, ак эмгеги карытпайт.
Адамга сөз калтыруу болгон адат,
Ал андан мин мертебе пайда алат. [2.]

Келтирилген саптарда тил менен кептин коомдогу, жашоодогу ролу ийине жеткириле сүрөттөлгөндүктөн, тилдин жандуу элеси көз алдыңа тартыла калат.

«Кут билимде» билим менен акылдын мааниси ачууга да атайын алтынчы бап арналат. Адамзаттын артыкчылыгы — ага акыл, билим, өнөр берилгендигинде. Ал эми окуу жана билим— жашоонун улуулугу. Ошон үчүн акын: «Билим менен эмгек ишти бүткөрөт, илим бекти муратына жеткирет», — деп жыйынтыктайт. Баласагындык Жусуп наадан менен жалганчыны, ач көздүк менен сарандыкты, ушакчы менен куйтулукту ийине жеткире сынга алат:

Төрдөн орун тийген болсо мандант,
Улагада калганьңа арданба.
А акылман улагада калса эгер,
Анда ал жер — ардактуу деп биле бер.
Акылына жараша да сый-урмат,
Ага төр да, улага да жарашат! [2.]

Көзү ачык адамдын ушул сөзүн келтирүү менен, акын наадан менен акылмандын арасын ачып көрсөтөт. Ал чыгарманын үчүнчү бөлүмүндө үй-бүлө жана баланы тарбиялоонун да нускаларын берет. Конок күтүү, конокко барганда өзүн алып жүрүү маселеси да акындык бийик эргүү менен сүрөттөлөт.

Жыйынтыктап айтканда чыгарманын аты айтып эле тургандай адамзатка кут, береке алып келүүчү бул чыгармада биздин жашообуздагы башкы маселелер- бул билимге, өнөргө ээ болуу, адамдык улуу касиеттерди, бийик сапаттарды алып жүрүү менен байланышканын айта кетсек ашык болбос.

Колдонулган адабияттар

1. Кыргыз адабиятынын тарыхы. –Б., 2002
2. Ж.Баласагын.Кут алчу билим.М., 1998
- 3.Эралиев З. Ж.Баласагын -Б.,2000
- 4.Алтымышбаев А Очерки истории развития общественно-политической и философской мысли в дореволюционной Киргизии –Ф.,1965
- 5.Нарынбаев А. Из истории общественной мысли древних и средневековых уйгуров -Б., 1994
- 6.Стеблева И. Кыргыздар -Б.,1993

Жантаев Адилбек Сүйүндүкович
Сатыбалды Нааматов атындагы
Нарын мамлекеттик университетинин
профессору, филология илимдеринин
доктору

Мокеева Асылай Мэлисовна
Ишенаалы Арабаев атындагы Кыргыз
мамлекеттик университетинин
доцентинин милдетин аткаруучу,
филология илимдеринин кандидаты

«КУТТУУ БИЛИМ» ДАСТАНЫНДА БИЛИМ ЖАНА ИЛИМ БААЛУУЛУКТАРЫНЫН АЛГАН ОРДУ

Аннотация

Бул макаланы авторлор орто кылымдагы Күн-чыгыш ренессансынын өкүлү болгон атактуу акын Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастанынын баалуулуктарынын айрымдарына, атап айтканда билим менен илимге багышташат. Макаладагы изилдөөнүн предмети – «Куттуу билим» дастанында билим жана илим баалуулуктарынын алган орду. Ал эми изилдөөнүн максаты – орток түрк адабиятынын мыкты туундусу болуп саналган белгилүү дастанда билим жана илим баалуулуктарынын алган ордун аныктоо, ошого ылайык бул улуу дидактикалык чыгарманы андан ары изилдөөнүн багыттарын белгилөө. Макаланын алкагындагы чакан изилдөөдө адабияттарга сереп жасоо, анализ, синтез, жалпылоо сыяктуу теориялык усулдар басымдуу колдонулат. Изилдөөдөн алынган негизги натыйжа катары дастанда билим жана илим баалуулуктарына ыйгарылган орундун ишеничтүү аныкталышы, фактылык мисалдар менен далилдениши аталат. Бул натыйжа илимий-теориялык жана практикалык чоң мааниге ээ экендиги көрсөтүлөт. Авторлор макаланын соңунда аталган дастандын баалуулуктук тутумун андан ары изилдөөнүн келечектери жөнүндө өз сунуштарын беришет.

Негизги сөздөр: акын, баалуулук, билим, дастан, дидактика, илим, ойчул, орто кылымдар.

Аннотация

Эта статья посвящена некоторым ценностям, а именно знанию и науке, отраженным в поэме «Благодатное знание» известного поэта Юсуфа Баласагуни, который является представителем средневекового восточного Возрождения. Предметом исследования в статье служит место ценностей знания и науки в поэме «Благодатное знание». Целью исследования является определение места ценностей знания и науки в этой известной поэме, который считается достоянием общетюркской литературы, и, соответственно, указание направлений дальнейшего изучения этого бесценного дидактического произведения. В небольшом исследовании в рамках статьи преобладают теоретические методы, такие как обзор литературы, анализ, синтез, обобщение. В качестве основного результата исследования называется достоверное определение места, отведенного в поэме ценностям знания и науки, доказательство фактическими примерами. Этот результат имеет большое научно-теоретическое и практическое значение. В конце статьи авторы дают свои предложения о перспективах дальнейшего изучения системы ценностей данной поэмы.

Ключевые слова: поэт, ценность, знание, поэма, дидактика, наука, мыслитель, средневековье.

Annotation

This article is devoted to some values, namely knowledge and science, reflected in the poem "Blessed Knowledge" by the famous poet Yusuf Balasaguni, who is a representative of the medieval Eastern Renaissance. The subject of the research in the article is the place of the values of knowledge and science in the poem "Blessed Knowledge". The purpose of the study is to determine the place of the values of knowledge and science in this famous poem, which is considered the property of general Turkic literature, and, accordingly, to indicate the directions for further study of this invaluable didactic work. In a small study within the framework of the article, theoretical methods such as literature review, analysis, synthesis, generalization prevail. The main result of the research is a reliable definition of the place assigned in the poem to the values of knowledge and science, proof by actual examples. This result has great scientific, theoretical and practical significance. At the end of the article, the authors give their suggestions on the prospects for further study of the value system of this poem.

Keywords: poet, value, knowledge, poem, didactics, science, thinker, the Middle Ages.

Киришүү. Жусуп Баласагын – түрк элдеринин орто кылымдарда жашап өткөн көрүнүктүү акыны жана ойчулу. Ал жашаган доор билимге жана илимге умтулуунун өзгөчө бир жигердүүлүгү менен айырмаланат. Ошол себептен бул мезгилди Күн-чыгыш ренессансы катары аныкташат. Анткени, ушул учурда атактуу философтор аль-Кинди, аль-Фараби, Бируни, Ибн-Сина, Ибн Рушд, даңазалуу акындар Рудаки, Фирдоуси, Жусуп Баласагын, Омар Хайям, Низами, Навои, Насили өз чыгармалары менен жалпы журтка таанылышкан.

Жусуп Баласагын өзүнүн «Куттуу билим» дастанын болжол менен 1069-1070-жылдары жазып бүтүргөн. Окумуштуулар дастандын текстиндеги маалыматтарга таянуу менен акын бул убакта элүү төрт жашта болгон, демек ал 1015-1016-жылдары туулган деген пикир айтышат. Дастандын мазмунунда жалпы адамзат үчүн зор мааниге ээ баалуулуктар тутуму камтылган. Алардын ичинен улуу акын билим жана илим баалуулуктарына астейдил көңүл бурган. Акындын көз карашында адам баласы жашоодо бакытка жетүүнүн жолун билимден жана илимден таба алат. Бул биздин учур үчүн да абдан маанилүү идея. Демек, дастандагы билим менен илим баалуулуктарын изилдөө аркылуу биз бул көөнөргүс чыгарманын баркы-баасын дагы терең түшүнүүгө жетишебиз.

Изилдөөнүн актуалдуулугу Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастанындагы билим жана илим баалуулуктарынын алган ордун изилдөөнүн актуалдуулугун бүгүнкү күндө коомубузда аталган баалуулуктарга карата мамиленин карама-каршылыктуу мүнөзгө ээ болуусу менен аныктоого болот. Азыр көпчүлүк арасында бүгүнкү муун билимге жана илимге анчалык кызыкпай калды, аларды жалган баалуулуктар – байлык, бийлик көбүрөөк өзүнө тартып алды деген ойлор айтылып калат. Ал эми бабабыз Жусуп Баласагындын билим менен илимдин коомдогу маанисине берген баасын ачуу жана анын бул жааттагы көз караштарын азыркы жаштарга жеткирүү – биздин учур үчүн абдан актуалдуу деген пикирдебиз.

Материалдары жана усулдары Бул макалада Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастаны баалуулуктук аспектиден изилдөөгө алынат. Изилдөөнүн эң негизги материалы даңазалуу дастандын тексти болуп саналат. Мындан тышкары, окумуштуулардын ушул дастанга байланыштуу эмгектерине да көңүл бурулат. Макалада астыга коюлган милдетти чечүү үчүн негизинен адабияттарга сереп жасоо,

анализ, синтез, жалпылоо сыяктуу теориялык усулдар колдонулат. Ушул илимий изилдөө усулдарынын негизинде дастандагы билим жана илим баалуулуктарынын алган ордун аныктоо аракеттери жасалып, бул багытта тиешелүү тыянактар чыгарылат.

Адабияттарга сереп Арийне, бабабыз Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастаны өзүнүн терең баалуулуктук мазмуну менен көрүнүктүү окумуштуулардын кызыгуусун туудурганы, натыйжада алар бул дастанга кайрылып өз изилдөөлөрүн жүргүзүшкөнү мыйзам ченемдүү көрүнүш. Бул себептен, бизди кызыктырган дастанга байланыштуу илимий эмгектер, илимий макалалар жүздөп, миңдеп саналат. Чакан макаланын алкагында алардын бардыгына кайрылуу эч бир мүмкүн эмес. Ошондуктан биз төмөндө кыргыз окумуштууларынын ушул дастанга тиешелүү айрым бир түптүү эмгектерине кайрылып өтөбүз.

Дастанга байланыштуу кыргыз тилинде жарык көргөн алгачкы маанилүү эмгек 1965-жылы басылып чыккан Ү. Асаналиев менен К. Ашыралиевдин «Куттуу билим» эстелигинин өзгөчөлүктөрү» аттуу изилдөөсү болуп саналат [7]. Мында негизинен чыгарманын тилдик өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурулат. Андан кийин бул темада жалпысынан илимий макалалар тынымсыз жарык көрүп турат. Алсак, К. Артыкбаев 1967-жылы «Кыргызстан маданияты» гезитинин 1-санына «Адабиятыбыздын башатына көз чаптырсак» деген макаласын жарыялаптыр. Мында ал улуу бабабыз Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастанын улуттук адабияттын курамына киргизүү маселесин алгачкы ирет козгогон [3]. Окумуштуу-адабиятчы өзүнүн бул көз карашын андан ары өнүктүрүп, 1999-жылы «Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашкардын мурастары» аттуу окуу куралын авторлоштукта жарыялаган [4]. Аталган эмгектен бир аз мурда, 1998-жылы А. Абдразаков «Жусуп Баласагын» деген изилдөөсүн окурмандарга тартуулаган [1]. Андан кийин 2000-жылы илимпоз З. Эралиев «Жусуп Баласагын» деген окуу куралын коомчулукка сунуштаган [12]. Таластан Төлөгөн (бул «Куттуу билимди» кыргыз тилине которгон Т. Козубеков) 2003-жылы «Бейне сүртүмдөрү» деген изилдөөсүн басып чыгарган [10]. Андан соң К. Артыкбаев 2004-жылы «Жусуп Баласагын тууралуу баян» аттуу китепти түзгөн жана авторлорунун бири болгон [5]. Дагы бир илимпоз Н. Турдубаева 2006-жылы «Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билиг» дастаны» деген эмгегин жарыкка чыгарган [11]. Ошентип, бүгүнкү күнгө карата улуу бабабыз Ж. Баласагындын «Куттуу билим» дастанына багышталган илимий эмгектер жетиштүү эле учурайт. Дастан жөнүндө макалалар болсо миңдеп саналат.

Натыйжалары. Жогоруда келтирилген мисалдардан байкалгандай, кыргыз илимпоздору Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастанын философиялык, адабий-тарыхый, тилдик мурас катары изилдөөгө белгилүү бир даражада салым кошушкан. Алар даңазалуу дастандын тили, идеясы жана темасы, жалпы мазмуну, авторунун теги жаатында омоктуу ойлорун ортого салышкан. Ошентсе да, айрым бир макалаларды эске албаганда, бул чыгарманын баалуулуктук касиет-сапаттары анчейин изилдөөгө алынбай келатканын көрө алабыз. Демек, бул багытта изилдөөлөрдү жүргүзүү, анын ичинде дастанда билим жана билим баалуулуктарына кандай орун берилгенин аныктоо бир кыйла кызыктуу натыйжаларды берет деген ишенимдебиз.

Талкуулоо Арийне, илимде Жусуп Баласагын ким өзү, кайсыл элдин өкүлү деген маселе боюнча карама-каршы көз караштар бар. Кыргыз окумуштууларынын ичинен залкар акын кыргыз тектүү экенин жактап чыккандардын алгачкысы К. Артыкбаев экендигин белгилегенибиз жөндүү. Ал бул көз карашын 1967-жылы айтып, ошондон бери аны далилдөөнүн үстүндө тырыша эмгектенген. Анан Баласагындык Жусуптун «Кутадгу билиг» аттуу эмгеги... кыргыз элине көбүрөөк таандык экени жөнүндө мыйзам ченемдүү тыянакка келген [6, 11-б.]. Мындан тышкары,

илимпоздорубуз «Куттуу билим» дастаны дүйнөлүк маанидеги зор көркөм-эстетикалык баалуулук экенине ынанышкан. Бул жааттагы көз карашын академик А. Акматалиев төмөнкүчө билдирет: «Дүйнөлүк адабияттагы эң баалуу адабий эскерткичтердин бири – «Куттуу билим» дастаны» [2, 75-б.]. Ал кандайдыр бир даражада К. Артыкбаевдин көз карашын колдоого алат: «Куттуу билим» түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин мактаныч менен туткан, жападан жалгыз орто кылымдагы көөнөрбөс жазма чыгармасы» [2, 91-б.].

Биз да кезегинде элибиздин кенчи, мурасы болгон улуу дастандын баалуулуктар тутумуна байланыштуу макала жазып, ушул багыттагы оюбузду ортого салганбыз. Анда «Куттуу билим» дастанында билим, илим, эмгек, мекендин ыйыктыгы, жамааттык жоопкерчилик, улууларды урматтоо, иерархия, жупунулук, мамлекеттин кубаты, меймандостук, эр жүрөктүк баалуулуктары негизги орунда турушарын мисалдар менен көрсөтүп, кыргыз эли дагы аталган баалуулуктарды бекем карманып келгенин белгилегенбиз [9, 88-96-б.]. Биз анда Жусуп бабабыздын билим жана илим тууралуу көз карашын төмөнкүчө чечмелегенбиз: «Билим ар кимибизге эч убакта сатып кетпес дос катары кызмат өтөйт. Билимдин жардамын турмуш чындыгынын ар кыл тармактарында көрө алабыз. Илимдин да мааниси зор. Ал сенин ак пейил кесиптешиң. Эгер өз кесибиңе тийиштүү аймакта кеңири илимдүү болсоң, кесибиңен, ишинен баар табасың» [9, 92-б.].

Бул макалабызда Ж. Баласагындын «Куттуу билим» дастанындагы билим жана илим баалуулуктары туурасында ошондо башталган сөз учугун кеңейтип, андан ары улантабыз. Улуу акын өзүнүн өлбөс-өчпөс дастанында билим менен илим баалуулуктарына башкы орунду ыйгарган. Муну акындын чыгарманын башындагы төмөнкү ой жоруусу даана көрсөтүп турат:

Билим берди – адамзат улуу болду,

Окуу менен көп ачты сырдуу жолду [8, 58-б.].

Акындын бул пикири эч калетсиз. Чынында да адам баласы өнүгүүнүн туу чокусуна билим аркылуу чыга алды. Азыр бул талашсыз чындык.

Жусуп бабабыз сөзүн андан ары улап, адамдар билими жана илими менен айырмаланарын, бул сапаттар өкүмдарга өзгөчө зарыл экендигин белгилейт:

Илим менен кырсык, кемтик түзөлөт,

Билим менен – эл кыйыры бүтөлөт [8, 63-б.].

Албетте, бүгүнкү коомдо билим менен илим баалуулуктарынын мааниси уламдан-улам артып барат. Жусуп акындын заманында деле бул баалуулуктар адам жашоосунда, элди бийлеп-башкарууда чоң мааниге ээ болгон экен. Башкаруучу билимдүү болсо элдин кыйырын бекем коргойт, илимдүү болсо коомду кырсыктардан сактайт.

Орто кылымдардагы илимдин маанисине Жусуп Баласагын ошол учурдун көзү менен карап абдан жогору баасын берет:

Жеткирди миң-миңдеген ачылышка,

Сага даңк илим күчү – урмат сага! [8, 69-б.].

Биздин заманды алалычы, илим адам баласы үчүн ачылыштардын булагы бойдон кала берүүдө. Ал ачылыштар адамга кызмат кылууда. Демек, азыр илим маанилүү баалуулук катары коомдогу ордун улам бекемдеп жатат.

Дастандын башкы каармандары Күнтууду Элик, Айтолду, Акдилмиш, Өткүрмүш – бардыгынын билим жана илим баалуулуктарына карата ойлору түз. Алар аталган баалуулуктардын маани-мазмунун, ордун жакшы түшүнүшөт.

Алсак, өкүмдар Күнтууду Элик билимдүү адам жөнүндө мындай дейт:

Билимдүүнүн сөздөрү суудай аккан,

Жер ичип, шалбаа көктөп гүлүн ачкан [8, 114-б.].

Мындагы ойго назар салсак, билимдүү адам коомдогу өнүгүүгө, өсүүгө жол ачары даана белгиленип жатат. Мыкты өкүмдар билимдүүгө таянат.

Ал эми башкы вазир Айтолду билимдүү адам тууралуу минтип айтат:

Билимдүү жан тыят дайым кулкунун,
Тыя алган кадырманы журтунун [8, 115-б.].

Анын ою боюнча напсисин жана тилин тыя алган адам билимдүү экенин билдирет. Бул пикир биздин күн үчүн да абдан актуалдуу.

Акылман Акдилмиш билимдүү, илимдүү жандарга өтө жогору баа берет:

Илимдүү эки дүйнө нурун чачат,
Өз баркы, өз атагы даңкын ачат.
Акылдуу, билимдүүдө – адам баркы,
Барктуу адам түбүндө калктын башы [8, 208-209-б.].

Арийне, эл башына билимдүү киши келгени дурус. Ал эми илимдүү адам тирүүсүндө да, көзү өткөндө да өз илими менен элге кызмат өтөйт. Акын бул саптар аркылуу ушул ойду бизге жеткирип жатат.

Байлыкка, бийликке эч кызыкпаган акылман Өткүрмүш Акдилмиштен коомдогу ар башка адамдарга мамиле кылуунун жолдорун сурайт. Акдилмиш илимдүү адамдарга мамиле кылуу жөнүндө төмөнкүнү айтат:

Билими даанышмандын элге жарык, –
Жарык болсо түндө да жолуң анык.
Илимине ишенип айтканын кыл,
Сөзүн бузуп ишине салбагын чыр [8, 334-б.].

Албетте, билим менен илим ар кандай ишти туура жолго салар күчкө эгедер. Андыктан, бийлик эгелери билимдүү, илимдүү болгону, жанына ушундай инсандарды топтогону, алардын кеп-кеңешин укканы түзүк.

Дастанда Өткүрмүштүн Күнтууду Эликтин катына жооп катары бир катар кеңештерин айтат. Алардын арасында билим менен илимге да орун берет:

Өкүмдарлык, бийликти эңсесе ким!
Иши менен илимди бириктирсин.
Илим менен бирдикте ишти башкар,
Билим болсо, ар иштен майнап чыгаар! [8, 395-б.].

Азыркы учурда башкаруу илими улам өнүгүп жатканы турмуш чындыгы. Ал эми дастанга карасак, бабаларыбыз эл башкаруу дагы билим менен илимге негизделиши зарылдыгын орто кылымдарда эле жакшы билишкен экен.

Дастандын аягында анын автору Жусуп Баласагын өзүнө-өзү насаат айткан бир катар саптар орун алган. Ал насааттын эң башында эле билим баалуулугу даңазаланат:

Билим алсаң урмат-сый алып келет,
Билим сага – акыл-ой, кубат берет!
Билимсиз жүрөк, тилдин пайдасы жок,
Билим өнөр, өмүргө суудай керек.
Канча билсең – ошончо үйрөн оку,
Билимдүү тилегине дайым жетет.
Билим деңиз түбү да, чеги да жок,
Канча сузсаң азайбайт, толо берет! [8, 485-б.].

Бул саптардан бизге анык болгону, билим – адамга акыл, кубат, өнөр тартуулайт. Билим адам өмүрүндө чоң мааниге ээ, андыктан адам өмүр бою окуусу, үйрөнүүсү абзел. Адам баласы үчүн билим алууда чек жок. Азыркы шартта өмүр бою

окуу концепциясы педагогика илиминде астыга чыгып жатат. Жогорку саптарды карасак, муну улуу ойчул Жусуп орто кылымдарда эле айтып коюптур. Биздин кыскача талкуулообуз ачыктагандай, дастанда билим жана илим баалуулуктарына негизги орун ыйгарылган.

Корутунду Макаланын аягында адабияттарга серептин жана талкуулоонун негизинде төмөнкүдөй тыянактарды жасоого болот:

1. Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастаны – орто кылымдардан калган маанилүү көркөм-эстетикалык баалуулук.

2. «Куттуу билим» дастанында билим жана илим баалуулуктары башкы орундарды ээлеп турушат. Акын бул баалуулуктар адамды көздөгөн максатына жеткирерин айтат.

3. «Куттуу билим» дастанынын философиялык, педагогикалык наркы илимий изилдөөлөрдүн объектиси болуп бере алат. Андыктан, жаш изденүүчүлөр ушул багыттарда изилдөөлөрдү жасай алышат.

Колдонулган адабияттар

1. Абдыразаков А. Жусуп Баласагын. – Б., 1998.
2. Акматалиев А. Жусуп Баласагын. Китепте: Кыргыз адабиятынын тарыхы. Байыркы орток жана кол жазма адабияты. 4-том. – Б.: Кыргызполгирфакомбинат, 2002.
3. Артыкбаев К. Адабиятыбыздын башатына көз чаптырсак // Кыргызстан маданияты, 1967, №1
4. Артыкбаев К. Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашгардын мурастары. – Б., 1999.
5. Артыкбаев К. Жусуп Баласагын тууралуу баян. – Б.: АРХИ, 2004.
6. Артыкбаев К. ХХ кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. – Б.: «ТАС» ЖЧК, 2004.
7. Асаналиев, Ү., Ашыралиев, К. “Куттуу билим” эстелигинин өзгөчөлүктөрү. – Ф.: Илим, 1965.
8. Баласагын Ж. Куттуу билим: Дастан. – М.: НИК, 1993.
9. Жантаев А. «Куттуу билим дастанынын баалуулуктар тутуму // Кыргыз жана Карахандар каганаттары: Куттуу билим жана мамлекет: Жусуп Баласагындын 1000 жылдыгына арналган IV эл аралык илимий-тажрыйбалык жыйындагы баяндамалардын жыйнагы. – Б.: Махprint, 2015.
10. Таластан Т. Бейне сүртүмдөрү. – Б., 2003.
11. Турдубаева Н. Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билик» дастаны. – Б.: Бийиктик, 2006.
12. Эралиев З. Жусуп Баласагын: окуу куралы. – Бишкек: ИИМОП КГНУ, 2000.

Жумаева Гүлгаакы Зулумбаевна,
Ишенаалы Арабаев атындагы Кыргыз
мамлекеттик университетинин
алдындагы Мамлекеттик тил жана
маданият институтунун доценти,
филология илимдеринин кандидаты

Жумаева Гулгаакы Зулумбаевна
кандидат филологических наук, доцент
Института государственного языка
и культуры Кыргызского
государственного
университета имени Ишенаалы
Арабаева
Djumaeva Gulgaaky Zulumbaevna

Candidate of Philology, Docent
Ishenaly Arabaev Kyrgyz State University,
Institute of State Language and Culture.

**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТ АЛЧУ БИЛИМ” ДАСТАНЫНДАГЫ ДҮЙНӨ ТААНЫМ
МАСЕЛЕЛЕРИНИН КӨРКӨМ ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ**

**ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВОСПРОИЗВЕДЕНИЕ ПРОБЛЕМ МИРОВОЗЗРЕНИЯ В ПОЭМЕ
ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА «КУТАДГУ БИЛИГ» (БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ)**

**ARTISTIC REPRODUCTION OF WORLDVIEW PROBLEMS IN ZHUSUP BALASAGYN'S
POEM "KUTADKU BILIK" (GRACEFUL KNOWLEDGE)**

Аннотация

Бул макалада орто кылымдын белгилүү акыны Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим” дастанынын варианттарынын тууралуу жана айырмачылыктары тууралуу кыскача маалымат берилет. Ошондой эле дастандын кайсы түрк тилинде жазылгандыгы тууралуу талаш пикирлерге окумуштуулардын (В.В.Радлов, С.Е.Малов, А.П.Потапов, К.Артыкбаев, З.Эралиев, Ө.Кареев, А.Н.Кононов, ж.б.) илимий изилдөөлөрүнө таянуу менен анализ жүргүзүлүп, дастандын орток түрк тилинде жазылгандыгына басым коюлат. Орток түрк тилинде жазылган дастандын мазмунунда орток дүйнөтаанымдык маселелердин бир багыты болгон диний мотивине байланыштуу суфизм агымынын таасирлерине көңүл бурулду. Бул маселенин көркөм чагылдырылышын чечмелөөдө дастандын курулушундагы символикалык каармандар: Кунтууду Эзлик, Айтолду, Акдилмиш, Өткүрмүштөрдүн ортосундагы диалог, монологдор аркылуу өз коомунун мүнөз өзгөчөлүктөрүн жана дүйнөтаанымдары чагылдырылды. Тактап айтканда, диний мотивдердин адам рухун тарбиялоодо бүгүнкү күндө да актуалдуулугун жоготпогон философиялык жана дидактикалык маанилери талдоого алынды.

Негизги сөздөр: заман, агым, коом, дүйнөтааным, философия, дидактика, суфизм, дин, даанышман, акын.

Аннотация

В этой статье представлена краткая информация об обнаружения вариантов поэме “Кутадгу Билиг” известного средневекового поэта Жусупа

Баласагына и различиях этих вариантов. Также в статье был проведен анализ, по вызывающему споры вопросу на каком тюркском языке была написана поэма, на основе научных исследований ученых (В.В.Радлов, С.Е.Малов, А.П.Потапов, К.Артыкбаев, З.Эралиев, У.Караев, А.Н.Кононов, и т.д.), и делается акцент на том, что поэма была написана на обще (орток) тюркском языке. Следовательно, в содержании поэмы, написанной на общетюркском языке внимание уделялось влиянию суфийского течения, связанного с религиозным мотивом, который был одним из направлений общих мировоззренческих вопросов. В интерпретации художественного отражения этого вопроса через диалоги и монологи символических персонажей в построении поэмы: Кюнтуду (Взошло солнце), Айтолду (Полная луна), Акдилмиш (Благоразумный), Оджурмуш (Пробуждающий), отражается особенность общества, воспроизводятся религиозные мотивы в воспитании человеческого духа, отражаются философские и дидактические соображения не утратившие актуальности и сегодня.

Ключевые слова: эпоха, течение, общество, мировоззрение, философия, дидактика, суфизм, религия, мудрец, поэт.

Annotation

This article presents brief information about the discovery of variants of the poem "Kutadku Bilik" by the famous medieval poet Zhusup Balasagyn and the differences of these variants. The article also analysed the controversial issue of which Turkic language the poem was written in, on the basis of scientific research of scientists (V.V.Radlov, S.E.Malov, A.P.Potapov, K.Artykbaev, Z.Eraliev, U.Karayev, A.N.Kononov, etc.), and emphasises that the poem was written in the general (ortok) Turkic language. Consequently, in the content of the poem written in the general Turkic language, attention was paid to the influence of the Sufi movement associated with the religious motif, which was one of the directions of the general worldview issues. In the interpretation of artistic reflection of this issue through dialogues and monologues of symbolic characters in the construction of the poem: Kuntogul (The sun has risen), Aytoldi (Full moon), Akdil (Prudent), Otkurmish (Awakening), the peculiarity of society is reflected, religious motifs in the education of the human spirit are reproduced, philosophical and didactic considerations that have not lost their relevance even today are reflected.

Key words: era, movement, society, worldview, philosophy, didactics, Sufism, religion, sage, poet.

Байыркы орток түрк жазма эстеликтерибизге кайрылганыбызда, бул мезгилдин адабий процессинде салттуулукка айланган дидактикалык багыттагы жанрларга үлгү болгон Жусуп Баласагындын "Куттуу билим" дастаны. Дастандын бүгүнкү күндө түп нускасы белгисиз, бирок көчүрүлгөн үч нускасы бар. Биринчиси араб тамгасы менен жазылган Каир кол жазмасы, экинчиси араб тамгасы менен жазылган Наманган кол жазмасы, үчүнчүсү уйгур кол жазмасы менен жазылган Гераттык же Веналык кол жазма деп аталат. Ушул нускага байланыштуу "Куттуу билимдин" кайсы тилде жазылгандыгына карата талаш пикирлердин биринде С.Е.Маловдун: "...Кутадгу билигди" автор биринчи араб алфавитинде жазган, андан кийин уйгур тамгасына которулган"¹,—деп, алда канча реалдуу көз карашын билдирет. Кеп, араб арибинен көчүргөн уйгур улутундагы көчүрмөчүнүн тигил же бул максатына ылайык болушу

¹Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л.: Изд: АН СССР, 1951. С.451.

мүмкүн. Мисалы, улуттук саясат же “Куттуу билимдин” мазмунундагы зор дидактикалык маанисин элине жеткирүү максатына байланыштуу. Жусуп Баласагындын:

“Китеп көп арап, тажик тилдеринде,
Бул китеп эң биринчи биздин тилде.

Сен үчүн түркчө ырлар тартуу кылдым,
Окуурда мага арнап дуба кылгын”², –

деген ыр сабындагы “**түркчө**” деген сөзү уйгур тилинде жазылган деген калпыс пикирлерди жокко чыгарат. Айтылган ойду ырастоо үчүн кыскача уйгур элинин тарыхына кайрылсак, григориан жыл эсеби боюнча 840-жылы уйгур каганаты кыргыздар тарабынан талкалангандыгы Орхон-Енисей таш жазма эстеликтеринин бири – 1990-жылы Г.И.Рамстедт тарабынан Монголиянын түштүгүрөөк жагындагы Суджин-Даван дөңсөөсүнөн “Кыргыз уулуна” арналган эстеликте төмөндөгүдөй чагылдырылат.

1. Уйгур жерине Йаглахар кан ата келдим.
2. Кыргыз уулумун. Мен бойла даражалуу сотмун.
3. Куттуу Бага Таркандын буйрук берүүчүсүмүн.
4. Атак-даңкым күн чыгышка, батышка тийди.
5. Бай элем. Агылым (короом) он, жылкым сансыз эле.
6. Иним жети, уулум үч, кызым үч эле. Уулумду үйлөндүрдүм.
7. Кызымды калыңсыз бердим. Окутуучума жүз эр, турак (жай) бердим.
8. Жээнимди, неберелеримди көрдүм. Эми өлдүм.
9. Уулум эр жеткенде окутуучундай бол, ханга кызмат кыл, кайраттан.
10. Улуу уулум барды (согушка же белгисиз жүрүшкө).
11. Көрбөдүм... уул³.

Мындан кийинки тарыхый маалыматтарда уйгурлардын тарыхын саясий аренадан табуу мүмкүнчүлүгү жокко эсе. Ал эми X-XII кылымдарда Караханид мамлекетинин борбору – Баласагын шаары болуп, бул мамлекетти курууда түрдүү түрк урууларынын эмгеги зор экендигине токтолуп, тарыхчы Ө.Караев: “...Караханийлер мамлекети түзүлөрдүн алдында азыркы Казакстандын түштүгүндө жана Орто Азиянын чыгыш бөлүгүндө Карлук каганаты өкүм сүргөн. IX-X кылымдарда карлуктардын негизги бөлүгү бүгүнкү кыргыздардын аймагындагы Талас жана Ташкент шаарынын ортолорунда көчмөндүү турмуш өткөрүшүп, Караханийлер мамлекетинин түзүлүшүнө активдүү катышышкан. X кылымда Нарын суусунун түштүк тарабында ягма уруулары, Ысык-Көлдүн түндүк жээктеринде тухсилер жашашкан. Тянь-Шандагы ири түрк урууларынын бири – чигилдер Кастек ашуусунан тартып, Боом капчыгайында, Ысык-Көлдүн түштүк жана чыгыш жээктеринде жайгашышкан. Орто кылымдардагы чыгыш авторлорунун айрым маалыматтарына караганда, Караханийлер мамлекетинин негиздөөчүүлөрү чигил урууларынан чыккандыгын белгилешет”⁴, – деп, уйгурлар тууралуу эч маалыматтар айтылбагандыгын белгилейт.

Демек, карахандар мамлекетинин тушунда илим менен маданиятка уйгур тилинин таасир берүүсү эч мүмкүн эмес. Анткени түрк элдеринин ислам динин кабыл

²Жусуп Баласагын. Куттуу билим. Которгон: Т.Козубеков. —М.: Ник. 1999, 35-6. (Кийинки мисалдар ушул китептен алынат).

³ Орхон-Енисей тексттери. – Ф.: 1982, 191-б.

⁴ Караев Ө. Байыркы түрк эстеликтери жана араб-перси авторлору кыргыздар жана кыргызстан жөнүндө // Ала-Тоо, 1988, №8, 15-май.

алуулары өз мезгилиндеги адабият менен маданиятка зор таасирлерин тийгизип, түрк акындарынын фарсы жана араб тилдеринде чыгармаларды жаратуулары күч алып, түрк тили базардын, карапайм элдин байланыш тилинин деңгээлинде кала берген эле. Бирок түрк аалымдары түрк тилинин каадырын араб, фарсы тилдеринен кем эместигин ырасташып, түрк тилинде чыгармаларды жазууга үлгүрүшкөн. Алардын бири – Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим” дастаны. Автор бул китептин маанисин Чыгыштын да, Мачиндин да бектери түшүнүшүп, “Такывалык жыйнак” дешсе, Чинде “Мамлекет түркүгү” дейт. Ал эми Мачинде, Чыгыштын улуктары “Өкүмдар зыйнаты”, “Шах китеби” катары карашса, “Куттуу билим” деп турандар айтышып, карапайым түрк элдери маанисин түшүнүп, окуй албагандарынын себебин мындайча баян кылат:

Эң пайдалуу, эң керектүү, а бирок,
Көп түрктөрдүн түшүнүгү жогураак.
Уккан жанга мунун мааниси,
А жазуусун окуй албайт көп киши (31-б.).

Жогорудагыдай тарыхый маалыматтарга карабастан, Жусуп Баласагындын “Куттуу билимин” жыйырма жылдай изилдеп, тили байыркы уйгурларга таандык деген пикирлерге кошулуп келген түрколог окумуштуу В.В.Радлов акыры чындыкты моюнга алып: “... 1891- жылы Г.Вамбердин көз карашы менен макул болуп, “Куттуу билим” байыркы уйгур тилинде жазылган деген пикирде элем. “Куттуу билимде” уйгур деген бир да сөз кездешпейт. Менин “Куттуу билим” уйгур тилинде эмес деген пикирге келишиме дагы бир нерсе, өз эне тилинде китеп экендигин көрсөткөн автордун сөзү негиз болуп турат”⁵,—деген аргументи менен буга чейинки талаш пикирлерге чекит коёт. “Куттуу билим” дастаны орто кылымга таандык орток түрк тилинде жазылгандыгы ырасталып, илимде тилдик, адабияттык, философиялык, социологиялык ж.б., тармактарда илимий изилдөөлөргө алынып, али да түрк элдери үчүн кызматын аткарууда. Ал эми 1870-жылы венгер түркологу Г.Вамбер “Куттуу билимдин” веналык кол жазмасын толук жарыялап, андагы:

Китеп сөзү-Богра хан заң-зили,
Маңызы да, өзөгү да хан тили, –

деген ыр сабындагы **хан тили** деген сөзгө басым коюп, дастандын тили – байыркы уйгур тилине тиешелүү деген көз карашын айтып, дастандын Кашкар шаарында жазылып бүткөндүгү жана бүгүнкү күндө уйгур автономиялык республикасынын борбор шаары – Кашкар болгондугу да окумуштуунун жогорудагыдай, тактап айтканда, “уйгур тили” деген оюн бышыктоого түрткү болсо керек. Тарыхка кайрылсак, Караханийлер мамлекетинин түзлүшүнө чейин Борбордук Тянь-Шанда, Жети-Сууда жашаган элдер будда, христиан, шаманизм, зороастризм, манихейизм ишенимдерин сакташса, Орто Азиянын батыш тарабындагы Саманийлер мамлекетинин элдери толук исламды кабыл алышып, борбор шаары – Бухара болгон. Ислам динин чыгыш түрк элдерине да жайылтуу өз мезгилиндеги актуалдуу маселелерден болот. Ушундай диний-саясий жагдайды Сатук-Богра-Кара хан туура пайдаланып, Саманийлердин бийлик талашууларынан башын калкалап, Кашкарга качкан Саманит Каср аркылуу “ыйык согуш” урааны астында согуштук жүрүш жасап, Кашкарды тоолук ээлеп калат. Ошондой эле Кашкардын түштүк тарабын көздөй согуштук жүрүшүн улантат. Бирок катуу каршылыктарга учурап, багытын Жети-Суу, Чүй, Таласка буруп, жеңишке жетишет. Ошентип, Караханийлер мамлекетинин Кашкар шаарынан кийинки экинчи борбор шаары катары Баласагын аталып калат. Демек, **хан тили** – уйгур тили деген түшүнүктө эмес, Сатук-Богра-Кара хандын тили – орток түрк

⁵Радлов В.В. “Куттуу билим” жөнүндө акыркы сөз. // Кыргызстан маданияты. —1964, №4.

тили деген түшүнүктү билдирет. Ошондуктан Жусуп Баласагын “Куттуу билим” дастанын түрк тилинде жазып, ханга тартуу кылып, “Хас хажиб” наамын алып отурат.

Ошондой эле, дастандын аталышында да тилге байланыштуу тигил же бул түрк элдерине мүнөздүү тилдик өзгөчөлүктөрүнө жана маанисине байланыштуу эмес, жалпы түрк элдерине бирдей түшүнүктөгү орток түрк тилиндеги “Кут” сөзүнө карата түрдүү көз караштарга токтолууга болот. Мисалы, А.Потапов: “Кут” –это жизненное начало свойственное не только людям, но и домашнему скоту, зверям, растениям. Его дает местная природа, олицетворяемая и почитаемая в образе антропоморфных “хозяев” местности гор, тайги и т.д., представляемых как правило, в женском облике”⁶, – деп айтканы кыргыз дүйнөтаанымындагы байыркы түшүнүктөргө маанилеш келет. Анткени кыргыздын ата-бабаларынын аңыз кептеринде “кут” түшүнүгү кеңири мазмунга ээ. “Кут” көктөн түшкөн ак булуттун үзүмүндөй колго кармалбаган зат, айрым учурларда коломтого түшкөн кочкул кызыл түстөгү жумшак зат сыяктуу элестерде чагылдырылап, эл оозунда куттуу эл, куттуу талаа, куттуу журт, куттуу үй, куттуу жай, куттуу суу ж.б.у.сыяктуу сөздөрдүн айтылышы бекеринен эмес. Көп окумуштуулардын ой-пикирлерине токтолуп келип, К.Артыкбаев: “... алардын бул дастандын үстүндө жыйырма жылдай эмгектенген В.Радловдун “Кудадгу билиг” деп аталгандыгын акыркы тактык катары кабыл алууларында болду. Бирок бул аталыштын так эместигин В.Томсен туура баамдап, “Кудадгу билиг” деп туура эмес транскрипцияланган, тактап айтканда, сөздүн уңгусу “куд” эмес, “кут”, дастан “Кут алчу билим” жөнүндөгү баян экендигин көрсөтүп берген”⁷, – дейт. Ошондуктан азыркы адабий процессинде “Куттуу билим” же “Кут алчу билим” деп айтыла бериши синонимдик көрүнүш.

X-XII кылымдар аралыгы түрк дүйнөсүндөгү адабият менен маданияттын гүлдөгөн доору катары эсептелинип, Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” дастаны ойдун чордонунда турат. Бул мезгилдердеги адабият менен маданияттын традициялуу шартынан чыкпай, Жусуп Баласагын он сегиз айда жазып бүткөн “Куттуу билим” дастанын Карахан мамлекетинин башкаруучусу Буура Кара ханга тартуулайт. Мындай жагдай ошол мезгилдердин адабият менен маданиятка карата саясий мамилелеринен да кабар бергенсыйт. Анткени ислам дини мамлекеттик динге чейин көтөрүлүп, анын заң-закондоруна кыйыр түрдө болсо да, шек келтирүү кечирилгис күнөөлөрдүн бирине айлангандыгы ырас. Элдин аң-сезиминде ислам динин танган, бурмалаган, четтеген ж.б.у.сыяктуу айыптар тагылып, сопулардын (суфийлер) окуусуна каршы күрөш жарыяланган. Ошондой эле Аль-Фарабинин заманынан башталган аалымдарга, акындарга карата куугунтуктоо, даргага асуу, илимий эмгектерин өрттөө сыяктуу иштер жүргүзүлүп, алардын эмгектери түгүл, аттары да унутулган. Ошондуктан Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” дастанындай чыгармалардын мазмунундагы улуу философиялык идеялар бийлик башындагылардын купулуна толуп, эл ичинде дидактикалык ролун аткарып, түбөлүктүүлүгү камсыз болгон. Автордун аң-сезиминде байыркы ата-бабалардын дүйнөтаанымын, тактап айтканда, рухий дүйнөнүн бир бутагы болгон диний көз караштарын мезгилдин саясатына арлаштырбай, аны түшүнүү, чечмелөө аракетин зор. Дастандагы символикалык каармандар: Күнтууду Ээлик, Айтолду, Акдимиш жана Өткүрмүштүн диалог жана монологдорунун мазмунунда түрк дүйнөтаанымына мүнөздүү ой-толгоолордун бай кенчи сыпаталып берилет. Өзгөчө Өткүрмүштүн жашоо шартына байланыштуу чагылдырылган “кудай таануу”

⁶ Потапов А.П. Умай - божества древних тюрков сфере этнографических данных // Тюркологический сборник. – М.: 1973. С.281.

⁷ Артыкбаев К. Дагы бир жолу орто кылымдагы адабий эстеликтерибиз жөнүндө // Кыргызстан маданияты. 1990, 20-сентябрь.

окуусу тууралуу сөз кылууга болот. Анын эл-жерден безип, четтеп, ар бир пенденин тагдырына жазылган жашоо түйшүгүн кабыл албагандыгы тууралуу Акдимиштин:

Айыл-кыштак, туугандан кечип кеттиң,
Алыстасың, көз көргүз – жалгыз өзүң.
Кандай оор, бул жүгүң көтөрө алгыс,
Жылаңачсың, ачсың, жапа-жалгыз!
Тозокту теңир сага жаратыппы,
Сенин гана энчиңби азап ушу...? (266-б.) –

деген сөзүндө “Кудай таануу” түшүнүгүнүн бир жагдайы автордун заманында гана эмес, тамыры тереңге кетип, тээ байыркы мезгилдерге барып такалат. Андан бери канчалаган кылым алмашып, адам коому түрдүү баскычтарды басып өтүшсө да, адамдардын тарыхый эс-тутумунда сакталган кубулушту өчүрүү болбогондой эле, бир мезгилде кайталануу, артка кайрылуу процесси боло тургандыгын мезгил өзү ырастап келет. Мындай түшүнүк түрк дүйнөсүнө сопулардын (суфийлердин) окуусунун таасиринде келди дегенибиз менен, бул түшүнүк адам адам болуп жаралганы пайда богонбу деген ойду да жокко чыгарууга болбойт. Анткени “Куттуу билим” дастанындагы сопучулук өмүрдү кечирген Өткүрмүштүн:

“Кудайым күнөөсү үчүн адамдарга,
Бул дүйнөнү айланткан түнөк жайга”,–

деген ыр сабында Адам ата менен Обо эненин мифологиялык тарыхы жатат. Демек, түрк дүйнөсүндөгү думана, дервиш, календер деген аталыштагы аалымдар “Жалгыз Кудайдын” улуулугуна жана адамдардын жаралыш тарыхына байланыштуу диний окуулар, икаялар менен кенен тааныш болгон аалымдар экендигин тастыктап турат. Бул аалымдардын өз дүйнөтаанымында “Кудайды таануудагы” жападан жалгыз жол – улуу рухий тазалык экендигин аныктоого аракеттенишет. Бул жашоонун азгырык терс көрүнүштөрүнөн кутулуунун бир жолу катарында пендечилик жашоодон баш тартышып, жалгыздыкка сүңгүп, бул жашоодогу миссиясы – “Кудайга кызмат кылуу”,– деген тыянакта болушуп, ага жалынуу, кечирим суроо, берилүү, сагынуу жана эрктен тыш абалга жетип, жер үстүнөн көтөрүлүп, “Кудайды” рухий дүйнөсүндө сезүүгө жетишүү максатын көздөшөт. Ал эми илимий булактарга издөө салсак, суфийлердин дүйнөтаанымынын түбү антик коомдогу “киниктердин” философиясына барып такалгандай. Мисалы, Сократтын шакирти Антисфен (450-360-жж. б.з.ч.) тууралуу философ А.Г.Спиркиндин: “...проповедовал опрощение жизни, отказ от каких – либо потребностей. Он общался с простыми людьми, говорил и одевался, как они; проповедовал на улицах и площадях, считая утонченную философию никчемной. Он призывал к тому, чтобы быть ближе к природе. По Антисфену, не должно быть ни правительства, ни частной собственности, ни брака”⁸,–деп айтылган маалыматтарына таянсак, кийинки замандардагы түрк дүйнөсүндөгү үй-жай күтүүдөн четтеп, байлык күтүүнү пендечиликтеги чоң күнөөлөрдүн негизи катары карап, жеке керт башынын кызыкчылыгын “кудай таанууга” арнап, анын улуу жолдорун өз түшүнүгүн чегинде эл-жер кыдырып айткан, “думана акылмандардын” дүйнөтаанымы менен шайкеш келип турат. Пендечилик жашоонун түрдүү азгырма ыпластарынан кутулуп, рухий дүйнөнүн таза сакталуусунун бир жолун өздөрү үчүн таап алгандай болот. Дал ушул ойдун учугун улаган жагдай “Куттуу билим” дастанындагы Өткүрмүштүн дүйнөтаанымынан да орун алгандыгын да көрөбүз. Мисалы:

Байкагам ишенимим аз экенин,

⁸ Спиркин А.Г. Философия. —М.: 2004. С.66-67.

Ойлогом ушул жерде бекемдеймин.
Ошон үчүн келгемин ээн жерге,
Жалгыз жашап кудайга дит бермекке.
Эл ичинде байланып жүргөн киши,
Кудай жолун тутушка келбейт күчүң.

Бирок антик доорундагы “киниктерге” мүнөздүү жалгыздыкты тандоо процесси адамдын рухий дүйнөсүнүн тазалыгын жана анын эркиндигин тандоо, дегеле адамдык жашоонун байыркы табигыйлуулугуна чакырык таштаса, орто кылымдагы түрк дүйнөтаанымы суфий агымынын таасиринде болуп, тиги дүйнөнүн бейишине баруучу жолдун бири катары кабыл алынган. Дал ушундай таасирленүүлөрдөн улам, Өткүрмүш пендечилик жашоонун түрдүү азгырыктарынан кутулуунун жолу – жалгыздык деп сезип, Кудай астындагы кетирген күнөөлөрү үчүн кечирим сурап, “акка” моюн сунуп, жашоонун табигый диалектикасынан баш тартып, өз мегилиндеги кечилдердин образында чагылдырылат. Автор ислам дининин заң-законуна ылайык келбеген кечилдик жашоону туура көрбөгөнү менен, анын маанисин Өткүрмүштүн образы аркылуу түшүнүүгө жол издейт. Дастанда Күнтууду Элик Өткүрмүштүн ордого келип, эл үчүн кызмат өтөшүн суранып, үч жолу кат жазып, Акдимшти жиберет. Анткени карапайым эл ичиндеги Өткүрмүштүн акылмандык даңазасы падышанын да жан дүйнөсүн дүрбөлөңгө салып, жакындан таанышып, ой калчашып, анын сөздөрүндө камтылган ой –туюмдарын түшүнгүсү келет. Өткүрмүш Ээликтин сөзүн жерге калтырбай, ордого келип, тиги дүйнө, бул дүйнө тууралуу узун сабак баян курат. Өзүнүн кечил болуп кеткендигинин себептерин түшүндүрүүгө аракет кылып, бул жашоодогу баардык пенделерден да күнөөсү зор экендигин чечмелеп өтөт. Анткени бул жашоодо “Кудай” астында эч күнөөгө батпай, бийлик, байлык, даңк күтүү оор экендигине жана “адамды адам бузат” деген сөздүн маанисин ачып, айланаңдагы “Кудай тааныбаган” арам, бузуку, кошоматчы, ачкөз, адилетсиз, зулум, акылсыз, айлакер, жалганчы, караниет, таш боор ж.б.у.сыяктуу адамдар аралашкан жерде карапайым элге адилеттүү мамиленин болушу эч мүмкүн эместигине токтолот. “Кудай” астында Өткүрмүш өзүн таза сактап калуунун жолу катарында пендечилик жашоону жокко чыгарып, жалгыздыкты тандап, бүт өмүрүн карапайым элди “Кудай жолун таануу” окуусуна арнагандыгына басым коёт. Бирок Өткүрмүш баардык адамдарга өзүнүн жашоосун сунуш кылбайт. Тескерисинче, коомдогу терс көрүнүштөргө каршы туруп, пендечилик жашоону уланта берүүдө темирдей эрк керек экендигин айтып, өзгөчө бийлик башындагылардын, падышалардын элдин тагдырына кам көрүүдө зор жоопкерчилиги жүктөлгөндүгүн белгилейт. Ээликтин Өткүрмүш менен болгон маегинен кийин: “Бетеге кетет, бел калат, Бектер кетет, эл калат”,-деген макалдын маанисиндеги философиялык, дидактикалык ой-туюмдарга маани берип, ар бир адамдын тагдырына жазылган жашоо мыйзамдарында “адамдык аруулукту” таза сактай билүү “Кудай” астында парз экендигин баамдап, Өткүрмүштүн да өз дүйнөтаанымында эл үчүн кылаар кызматы бар экендигин туюп, жолун тоспой, зор сый-урмат менен узатат.

Өз мезгилинде суфий агымынын таасирлери күчтүү болсо да, Жусуп Баласагын “Кут алчу билим” дастанында акын өзүнө чейинки жана өз мезгилиндеги батыш жана чыгыш аалымдарынын эмгектери менен тааныштыгын ырастап, фольклор, философия, астраномия, математика медицина ж.б., илимдин тармактарына карата жеке көз караштарын реалдуулукка таянуу менен чагылдырып өтөт. Суфий агымынын жаралыш тарыхы, максаты, милдети тууралуу ойлор – убактылуу процесс экендигин туура түшүнүп, автор “Кудай таануу” түшүнүгүн исламдын негиздерине таянуу менен калыптандыргандыгы дастанда ырасталып жүрүп отурат. Акын бул ааламды жараткан “Жалгыз Кудайга” адамдардын жашоосундагы ак-кара иштери жана жан дүйнөсүндөгү өзүнөн башка жан билбеген купуя сырлары да

белгилүү болуп, эртеби-кечпи оң же терс жооп ала тургандыгына ишеним артат. Суфизм агымынын таасириндеги адамдардын бул жашоодогу миссиясы – “Кудайга” жолугууну эңсөө, бул жашоонун пендечилик турмушунан баш тартып, тиги дүйнөнүн бейишин көздөй жол салуу болсо, Жусуп Баласагындын көз карашы такыр башка багытта өнүгүүдө болот. Анын ишениминде адам баласы бул дүйнөнүн пендечилик түйшүгүнөн баш тартпай, жакшы уул-кыздарды тарбиялоо, адал эмгектенүү, эл үчүн эрдик кылуу, жан дүйнөнү таза кармоо менен “Кудайга” кызмат кылуу керектигине токтолот. Тактап айтканда, тиги дүйнөнүн бейиши үчүн бул дүйнө адамдарга сынак үчүн берилгендигине ишеним артып, автор адамдарды улуу адамдык сапаттарга ээ болууга чакырык жасайт. Өтө эле суфизм идеяларына берилген сопуларга карата сын көз караштары да бар. Алардын элден, үй-бүлөдөн безип, жалгыздап, ээн жашагандарын туура көрбөй, керт баштарынын кызыкчылыгын көздөгөн адамдар катары айыптайт. Өз түшүнүгүндө мындай көрүнүштү “Жаратканда” жактырбастыгын жана “Жараткан” өзү тартуу кылган адам жашоосунан баш тартып, ашкере кечилдик кылгандарды туура көрбөйт. Өз доорунун агартуучусу катарында суфизм агымынын негиздерине токтолуп, адамдардын жашоосундагы оң-терс таасирлерин талдап өтөт. Бул жашоодогу адамдардын “Адам” деген атка татыктуу болуп, аруу жашап, рүхий дүйнөсүн айланадагы ыппас азгырыктардан оолак сактоо канчалык кыйын болсо да, адал жашоо аракетинен тайбоого, акыл калчоого басым коюлат. Дастандын ушундай маанилик жагына көңүл бурган окумуштуу А.Н.Кононов: “.. өзүнүн бүткүл моралисттик багыты боюнча “Кут алчу билим” кээде айтылып жүргөндөй кургак этика, дидактикалык насыяттарга жана акыл айтууларга толгон китеп болуп эсептелбейт жана эсептелиши да мүмкүн эмес. Бул – адамдын коомдогу ордун жана ролун талдоого алган философиялык чыгарма”⁹,–дейт. Демек, Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” дастанындагы философиялык, дидактикалык ойлор нечендеген кылымдарга кызмат кылса, бүгүнкү күндө да актуалдуулугун жоготпогондугу талашсыз реалдуу жагдай.

Колдонулган адабияттар

1. Артыкбаев К. Дагы бир жолу орто кылымдагы адабий эстеликтерибиз жөнүндө // Кыргызстан маданияты. 1990, 20-сентябрь.
2. Жусуп Баласагын Куттуу билим. Которгон: Т.Козубеков. –М.: 1999.
3. Караев Ө. Байыркы түрк эстеликтери жана араб-перси авторлору кыргыздар жана кыргызстан жөнүндө // Ала-Тоо,1988, №8.
4. Кононов А.Н. Баласагунский Юсюф. Благодатное знание. –М.: 1983.
5. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. –М-Л.: Изд: АН СССР, 1951.
6. Орхон-Енисей тексттери. –Ф.: 1882.
7. Потапов А.П. Умай-божества древних тюрков свере этнографических данных // Тюркологических сборник. - М.: 1973.
8. Радлов В.В. “Куттуу билим” жөнүндө акыркы сөз //Кыргызстан маданияты, 1964, №4.
9. Спиркин А.Г. Философия. - М.: 2004.

⁹ Кононов А.Н. Баласагунский Жусуп. Благодатное знание. – М.: 1983. С. 504.

Жумашова Гүлзада Султановна,
Ош мамлекеттик университетинин
доценти, тарых илимдеринин кандидаты
jumasha83@mail.ru

ЖУСУП БАЛАСАГЫН КАРАХАНДАР МАМЛЕКЕТИНИН КӨРҮНҮКТҮҮ ОЙЧУЛУ
ЖУСУП БАЛАСАГЫН ВЫДАЮЩИЙСЯ МЫСЛИТЕЛЬ ГОСУДАРСТВА КАРАХАН
ZHUSUP BALASAGUN OUTSTANDING THINKER OF THE STATE OF KARAKHAN

Аннотация

Макалада Жусуп Баласагындын дүйнөгө болгон көз карашы жана мамлекетти башкаруудагы философиялык ой пикирлеринин маани-маңызына баа берилип, анын эмгеги дүйнөлүк руханий мурастын, түрк адабиятынын, маданиятынын жана илиминин залкар эстелиги экендиги анализденди. Кыргыздар жана башка түрк эли "Кутадгу билиг" эмгегин өздөрүнүн жазма адабиятынын алгачкы түрк-мусулмандык шедеври деп эсептелип келет. Жусуп Баласагын табияттан берилген касиетти адам өз өмүрүндө аны окуу, үйрөнүү, үлгү алуу сыяктуу жолдору менен гана байыта алаарын айткан. Албетте, ойчул акын акылды адептүүлүк жолун тутуунун бирден-бир зарыл шарты деп эсептеген. Билимдүүлүк, билгичтик урмат-сыйдын да белгиси, билимдүү адам деп жолун сактаса, анда ал жогорку сыйга татыктуу. Билимдин деңиз сымал түбү да жок, чеги да жок, аны канча сүзсөң да бөксөрдөйт, тескерисинче толо берет. Ошондой эле, ал адамдын адамгерчилик сапатына дүйнөсүнө мүнөздүү болгон көтөрүмдүүлүк, сабырдуулук сыяктуу сансыз көп нарктуу касиеттердин артыкчылыгын айтуу менен, мактанчаактык, шашмалык, сараңдык сымал сапаттарды кара мүртөз жандарга мүнөздүү деп жектейт. Гуманист ойчул улууларды урматтап сыйлоо сыяктуу изгилүү касиеттер алды менен үй-бүлөдө, ата-эненин тарбия таалими менен калыптана тургандыгын айрыкча бөлүп айткан.

Ачкыч сөздөр: Жусуп Баласагын, саясат, философия, башкаруу, мамлекет, аалым, орто кылым, дүйнө, билим, ойчул, коом, көз караш, кызмат, бийлик.

Аннотация

В статье оценивается значение мировоззрения и философских идей Жусупа Баласагына в государственном управлении, анализируется тот факт, что его творчество является великим памятником мирового духовного наследия, турецкой литературы, культуры и науки. Кыргызы и другие тюрки считают произведение «Кутадгу Билиг» первым турецко-мусульманским шедевром своей письменной литературы. Юсуп Баласагын сказал, что человек может обогатить данные природой в своей жизни только учась, познавая и следуя его примеру. Разумеется, вдумчивый поэт считал разум единственным необходимым условием следования по пути нравственности. Образование и знания также являются признаками уважения, если человек образованный держит свой путь, то он заслуживает высокого уважения. У знания, как и у моря, нет дна и нет предела, сколько ни плыви по нему, оно не уменьшается, а наоборот, продолжает наполняться. Также он упоминает о превосходстве бесчисленных ценных качеств, таких как терпимость и терпение,

которые свойственны человеческому миру, и осуждает такие качества, как высокомерие, поспешность и скупость, как свойственные черным душам. Мыслитель-гуманист подчеркивал, что такие добродетели, как уважение к старшим, формируются прежде всего в семье и воспитанием родителей.

Ключевые слова: Жусуп Баласагын, политика, философия, управление, государство, учёный, средневековье, мир, знание, мыслитель, общество, мировоззрение, служение, власть.

Annotation.

The article evaluates the importance of the worldview and philosophical ideas of Zhusup Balasagyn in public administration, analyzes the fact that his work is a great monument of the world spiritual heritage, Turkish literature, culture and science. Kyrgyz and other Turks consider the work "Kutadgu Bilig" to be the first Turkish-Muslim masterpiece of their written literature. Yusup Balasagyn said that a person can enrich the data of nature in his life only by learning, cognizing and following his example. Of course, the thoughtful poet considered reason to be the only necessary condition for following the path of morality.

Education and knowledge are also signs of respect; if an educated person follows his path, then he deserves high respect. Knowledge, like the sea, has no bottom and no limit; no matter how much you swim along it, it does not decrease, but on the contrary, continues to fill. He also mentions the superiority of countless valuable qualities such as tolerance and patience that are characteristic of the human world, and condemns such qualities as arrogance, haste and stinginess as characteristic of black souls. The humanist thinker emphasized that virtues such as respect for elders are formed primarily in the family and the upbringing of parents.

Key words: Zhusup Balasagyn, politics, philosophy, management, state, scientist, Middle Ages, world, knowledge, thinker, society, worldview, service, power.

Жусуп Баласагындын өмүр баяны жөнүндө азырынча толук маалыматтар жокко эсе. Бирок, Жусуптун өзү жөнүндө жазып кеткен кээ бир фактыларды анын «Кутадгу Билиг» («Кут алчу билим») поэмасынан кездештирүүгө болот. Жусуп 1010-1011-жж. же, 1018-ж. Баласагын шаарында туулган. Окумуштуу Рахмети Араттын эсеби боюнча поэма жазып бүткөн мезгилде Жусуп 54 жашта болгон. Ал поэманы Баласагын шаарында баштап, 1067-1070-жж. Кашкарда аяктап, баш аягы 18 айда бүтүргөн, хандын ханы деп аталган Кашкар шаарынын башкаруучусу Тавгач Буура Карахан Абу-Али-Хасанга арнап жазгандыктан ага тартуу кылган. Ал поэманын терең мазмунун түшүнүп, алкыш иретинде акынга «Улуг-Хасс-Хажиб» деген наам берген[2.39]. Мунун мааниси «Хасс» арабча хан сарайдагы урматтуу адамдардын бири, ал эми «Улуг-Хасс-Хажиб» хан ордосунда кызмат өтөгөн өтө кадырман адамдын наамы дегенди билдирет.

Демек, Жусуп Баласагындын басып өткөн жолу, өмүр-таржымалы туурасында азырынча так кабар жок болсо да, «Кутадгу билиг» дастанын окуп олтуруп, Жусуп өзү жазып кеткени боюнча бизге билим жана илим үчүн зарыл керектүү бир катар маалыматтарды так, туура ала алабыз.

Эмне үчүн Жусуп Баласагынды “билги” дейбиз? Фарсыча “дааныш” (“дониш”) сөзүнүн жүгүн көтөргөн бул эски кыргыз сөзү аркылуу Жусуп Баласагындын энциклопедиячыл кеңири маалыматка ээ илимпоз экени, анын мамлекетти туура

башкаруу жолдорун өкүмдарларга үйрөткөн өз доорунун хан Бакайы болгону баса белгиленет.

Түркиялык аалым, татар тектүү Р. Арат сыяктуу бир топ залкар түркологдор Жусуп Баласагындын азыркы Кыргызстандын Токмок шаарынын түштүк-батыш ыптасындагы Бурана шаар чалдыбарынын ордунда жайгашкан даңазалуу Баласагын шаарында 1015-16-жылдар аралыгында туулганын белгилешкен[1.219].

Азыркы тапта көптөгөн түрк өлкөлөрүндө бул чыгаан билгини тек гана Жусуп Хас Хажиб деп аташып, негедир анын туулган шаарына байланыштуу ныспаны (Баласагын, ал-Баласагуни) көңүлдөн чыгарып келишет. Мунун сыры – “Баласагын” (Баласагуни) деген ныспаны кошсо эле, анда бул аалым жана акын Кыргызстандын гана аймагына таандык болуп калат деген тар түшүнүктөнбү деген да пикирлер жок эмес. Илим дүйнөсүнүн аалымы болгон Жусуп Баласагындын таржымалын бурмалабасак деле кадыры жетиштүү го.

Кыргызстандык окумуштуулар болсо дайыма Жусуп Баласагындын мурасы жалаң гана кыргыз элине эмес, жалпы түрк калктарына орток, деп баса белгилеп келишет. Жусуп Баласагындын киндик каны тамган жер - Баласагын шаары - Карахандар каганатынын түндүктөгү борбору болгон. Аны “Куз Ордо” - “тескейдеги ордо шаар” деп да атап коюшкан. Ал эми түштүктөгү Карахандардын ордо шаары – Кашкар шаары болгон. Өзгөн шаары болсо, Батыш Карахандар каганатынын алгачкы борбору катары маалым.

Теңир-Тоолук түрктөрдүн көчмөн чигил эли негиздеген Карахандар каганаты X-XII кылымдардагы руханий, маданий, экономикалык жана саясий өнүгүүнүн жогорку деңгээлине жеткен эң ири мамлекет болгон. 960-жылы ислам динин расмий кабыл алганы менен, көп этностор жашаган бул мамлекетте башка диндердин өкүлдөрү да эркин байырлаган. Маселен, Чүйдөгү шаарларда “тарса” деп аталган несторийчил христиандардын маалелери болуп, алардын мүрзө таштары азыркыга чейин сакталып жеткен[5.73]. Аймакта бутпарас, манихей, теңирчи ж.б. диний агымдардын өкүлдөрү байырлаган.

Азыркы кыргызстандык тарыхчылар жана саясатчылар белгилешкендей, Улуу Кыргыз дөөлөтү доору (IX-X кылымдар) менен катар эле Карахандар доору да бүгүнкү кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхый пайдубалын чыңдоого зор салым кошкондугу талашсыз маселе десек жаңылышпайбыз.

Бир катар көчмөн жана отурукташкан түрк этностору байырлаган бул Карахандар доорунан бери сакталган архитектуралык эстеликтердин арасында Өзгөндөгү тарыхый-архитектуралык комплекс, Шах-Фазил көрүстөнү, Таш-Рабат кербен сарайы, Ат-Башы шаарынын калдыгы (азыркы Кошой-Коргон), Кочкор-Башы шаарынын калдыгы (анын бир өңүрү Кочкордогу Кырк чоронун күмбөзүнүн аймагын ээлейт), Барскан шаарынын калдыгы (Жети-Өгүз районунда), Чүйдө, Таласта, Ошто жана башка аймактарда сакталган көптөгөн тургун жайлардын калдыктары бар[6.99].

Демек, Жусуп Баласагын жана анын кичүү замандашы Махмуд Кашгари Барскани Кыргызстандын аймагында энциклопедиячыл ойчулдар катары калыптангандыгы кокустук көрүнүш эмес болгон. Мына ошондуктан биз тарыхчылар бул чөлкөмдөн чыккан окумуштуулардын чыгармаларын терең изилдеп баалап, барктап жүрүүбүз зарыл. Улуу ойчул Жусуп Баласагын Ислам дин илимин терең түшүнүү менен эң туура мамиле кылып, ислам динин бекем туткан жана динге туура, түшүнүү менен мамиле жасаганы анын "Кут алчу билим" дастанында кайра-кайра кайталанып, баса белгиленет. Жусуп өзү да медресени окуп бүтүргөн, өтө билимдүү,

акылман, такыбаа адам болгонун дастанда: «Такыбаалык жыйнак дешти бүт Чиндер» деп, баса белгилеп жазат[4.77]. Демек, «Такыбаалык жыйнакты» өзү билимдүү, акылман, такыбаа адам гана жазары белгилүү эмеспи. Бул жерде түндүк кытайлардын бул баасы эң эле туура, оң баа экендиги чындык. Жусуп Баласагын өз учурунун динге бекем, эң эле такыбаа, акыйкатчыл адамы экенинде шек жок. Демек, эң такыбаа адамдын колунан «Кут алчу билим» «Такыбаалык жыйнак» жазылары мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Орток түрк маданиятынын көрүнүктүү өкүлү саналган Баласагындык Жусуп ойчулдун "Кут алчу билим" эмгеги ислам баалуулуктарынын негизинде жазылганы аны менен тааныш болгонго айдан ачык көрүнүп турат. Анын калемин шыктандырган, көз карашын калыптандырган Кудай таануу, анын пайгамбарын ээрчүү менен келген түшүнүктөр биринен сала бири коштолуп тизмектелип келген саптарында айкын чагылат. Ата-бабабыздын, ошол доорлордо эле мына ушундай улуу инсандардын дүйнө таанымы исламга негизделгени бүгүн айтылып жүргөн, исламды жеригендердин кебинин жалганын чыгарат. Чыгарбай эмей эми, ойчулдар ислам изи менен толгонуп жатса, ким бул чындыкты тана алмак. Танайын десе мындай көөнөргүс мурастар кайдан, кантип жаралмак.

Жусуп Баласагын өз эмгегинде Евклиддин (Оклидис) илимий мурасын, алгебраны, тамыр чыгарууну ж.б. үйрөнүүгө чакырат. Махмуд Кашгари Барсканинин чыгармасында тилчи Исхак Фарабинин, математик жана географ Абу Райхан Берунинин, араб-мусулман картографтарынын идеяларын жана маалыматын мыкты өздөштүргөнү байкалат[3.158].

Кыргыздар жана башка түрк элдери Жусуп Баласагын жазган "Кут алчу билимди" өздөрүнүн жазма адабиятынын алгачкы түрк-мусулмандык бермети деп эсептешет. Эмне үчүн мында "мусулмандык" сөзү кошулуп жатат? Анткени ислам дооруна чейин эле чыгыш түрк калктарынын (анын ичинде кыргыздардын) адабий мурасынын руна сымал жазмада жана башка бир топ жазмаларда калтырылган берметтери бар болчу.

"Кут алчу билим" көөнөргүс дастаны - Карахандар мамлекетиндеги калайыктын турмуш-тиричилиги жана социалдык түзүлүшү жөнүндөгү өзгөчө бай маалымат булагы болгон. Бул чыгармада мамлекетти туура башкаруунун жолдору, теориясы жана тажрыйбасы да мыкты чагылдырылган. Жусуп Баласагындын бул энциклопедиялык трактаты мамлекетти адилет башкаруу тууралуу жобону камтыйт жана Жусуп Баласагын коомдогу башкаруучу катмарды акындык ыкма менен илим-билимге чакырат; аткаминерлерди зулумдук, паракордук сыяктуу жосунсуз жоруктардан алыс болууга үндөйт.

"Кутадгу билиг" эмгегинин текстин заманбап кыргыз тилине илимий усулда которуу зарылдыгы да белгиленип жатат. XI кылымда Карахандар мамлекетинин коомдук-саясий, экономикалык жана маданият жагынан бир кыйла өсүп-өнүгүп калган мезгилинде жазылып, кийинки кылымдардагы ар түрдүү тарыхый татаал доорлордун сынынан буйдалбай өтүп, тарыхтын бир бүктөмүндө тапталып калбай, өзүнүн маани-маңызын, идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн толук түрдө сактоо менен биздин бүгүнкү күнгө жеткен, түрк тилинде жазылган эң алгачкы көлөмдүү поэтикалык эстеликтердин бири биздин бабабыз, кыргыз элинин улуу акыны Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» («Куттуу билим») аттуу дастаны болуп саналат.

Албетте, Жусуп Баласагындын мурасын калыс жана так иликтөө ар кыл бурмалоолорду четке кагууну да талап кылат. Маселен, азыркы тапта Кашкарда Жусуп

Баласагындыкы катары сунушталып жаткан күмбөз - туристтик заманбап имарат болуп саналат. Жергиликтүү уйгур жана кыргыз тургундар бул имарат курулганга чейинки мүрзө тек гана суфийлик топтун бир өкүлүнүн жасаты жашырылган бейит болчу деп келишет. Бул сыяктуу жоромолдордун чын-төгүнүн териштирүү үчүн биргелешкен жаңы эл аралык илимий иш-аракеттер талап кылынаары шексиз.

Жалпылап айтсак, он кылым илгери Баласагын шаарынан чыккан улуу билгинин мааракеси миң жылдан кийин да жалпы түрк калктарын жана башка тарыхый коңшуларды ынтымакка, биримдикке, илимий жана маданий кызматташтыкка чакырган иш-аракеттин чордону болуп калмакчы.

Колдонулган адабияттар

- 1.Артыкбаев К. Тандалмалар. – Ф., 1984.
- 2.Абдыразаков А. "Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастаны жана ислам дини" –Б., 2001.
- 3.Акматалиев А. Байыркы орток түрк адабиятынын очерки. –Б., 2001.
- 4.Асаналиев Ү, К.Ашыралиевдердин «Кутадгу билиг» эстелигинин тилдик өзгөчөлүктөрү». Ф., 1965
- 5.Жусуп Баласагын. Куттуу билим. –М., 1993.
- 6.Кыргыз Совет Энциклопедиясы: 6 томдук/ Башкы редактор Орузбаева Б. Ө./ - Ф.: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1979. Т.4.

İbrahim TAŞ*
Bilecik Şeyh Edebali
Üniversitesi Profesörü,
Filoloji Doçentü
ibrahim.tas@bilecik.edu.tr

KUTADGU BİLİĞ'İN DÜNYA GÖRÜŞÜ

Giriş

Kutadgu Bilig, çağdaşı olan *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile birlikte, sadece 11. yüzyıl Orta Asya Türkçesinin değil geniş manada Türk dili ve edebiyatının en seçkin eserlerinden biridir. Eser, filolojik ve edebî değeri yanında, 11. yüzyıl Orta Asya Türk-İslam dünyasının bütün siyasi ve içtimai birikimini haiz bir siyaset ve ahlak kitabı olmasıyla öne çıkar.

Karahanlılar devrinde sırasıyla Kâşgar, Balasagun ve Özkend gibi şehirlerin önemli birer idare ve kültür merkezleri oldukları bilinmektedir. Bu coğrafyanın Türklerin hâkimiyetinden önce İslam medeniyetinin tesiri altında kaldığı ve yeni bir medeniyete hazırlık sürecini yaşadığı da tahmin edilmektedir (Arat, 1979: X). Belki de Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Hân'ın henüz 12 yaşında iken İslamiyet'i seçmesini ve ölümünden kısa süre sonra 960'ta Türk zümrelerinin bu din ve medeniyet dairesine girmesini bu sürecin tabii bir devamı olarak görmek gerekir. Bununla birlikte aynı coğrafyada Budist inanışa dayanan eski Uygur kültür ve geleneğinin, etkisi giderek azalsa da, varlığını devam ettirdiği değerlendirilmektedir. İşte bu zeminde Arapça ve Farsça bilen Yûsuf'un, Türk-İslam medeniyetinde önemli bir yere sahip olan Fârâbî (ö. 950) ve öğrencisi İbn Sînâ (ö. 11. yy.)'yı okuyup idrak ettiği ve fikirlerinden yararlandığı anlaşılmaktadır. Özellikle devlet yöneticilerinde bulunması gereken vasıflar ile ilmin ve aklın devlet idaresindeki rolü, adaletin önemi gibi hususlar Fârâbî'ye dayandırılmaktadır (İnalçık, 1966: 260). Bununla birlikte Yûsuf'un, kaynakları eski Hint-İran'a uzanan ve zamanla İran-İslam kültür ve medeniyetinde yaygınlaşan, hükümdarlara iyi bir devlet idaresinin esaslarını öğretmek gayesini güden siyaset ve ahlak kitaplarının tesirinde kaldığı da anlaşılmaktadır. Sanskritçeden Pehleviceye tercüme edilen "pançatantra" (beş düşündürücü makale, söz, nasihat) adı verilen fabl türü nasihatnamelerin İran edibi İbnü'l-Mukaffa (ö. 759) tarafından *Kelîle ve Dimne* adıyla yapılan Arapça çevirisi, İran sahasında yaygınlık kazanmış olan "andarzname" (pendname) adı verilen nasihat kitapları özellikle eski İran geleneğinde seçkin zümreye mensup kimselerin dünya görüşünü, siyasi ve ahlaki fikirlerini ihtiva eden başlıca örneklerdir (İnalçık, 1966: 261-262; Adalıoğlu, 2009: 304). İslami dönemde yaygınlaşan siyaset ve ahlak kitapları genel olarak yukarıdaki kaynaklardan beslense de eserlerde ele alınan fikirler ekseriyetle Kur'ani dünya görüşünün esaslarıyla zenginleştirilmiş ve ilgili eserler neredeyse tamamen İslami bir hüviyete dönüştürülmüştür. Bu tür eserlerde genellikle ayetler, hadisler ve hikmetli sözler; meşhur hükümdarların, halife ve sultanların söz ve davranışlarından örnekler kaydedilerek yöneticilere tavsiyelerde bulunulur. Hz. Ali'nin Mısır Valisi Mâlik el-Eşter en-Nehâî'ye yazdığı mektup, Mevlâ Ebu'l-Alâ Sâlim'in Horasan'da ortaya çıkan karışıklıklara çözüm bulmak amacıyla burada görev yapan valiler için yazdığı *Kitâb fi's-Siyâseti'l-Âmiyye* adlı risalesi ve Abdülhamîd el-Kâtib'in son Emevi hükümdarı II. Mervân'ın oğlu Abdullah'a yazdığı, siyasi ve ahlaki nasihatler içeren *Ahdü Mervân ilâ İbnihî Ubeydillâh* adlı risalesi Arap edebiyatındaki ilk siyasetnameler arasında yer

* Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, ibrahim.tas@bilecik.edu.tr.

almaktadır. Bu türden eserler sonraki yüzyıllarda İslami literatürde kendisine esaslı bir yer edinmiştir. (Adalıoğlu, 2009: 304). Özellikle bir siyaset ve ahlak teorisyeni olan Mâverdî (ö. 1058), siyaset ve ahlak felsefesini teorik olarak ele almış, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn*, *Kavânünü'l-Vizâre ve Siyâsetü'l-Mülk* (*Edebü'l-Vezîr*), *Teshîlü'n-Nazar ve Ta'cîlü'z-Zafer*, *Nasîhatü'l-Mülük*, *el-Emsâl ve'l-Hikem* gibi bu alana ait önemli eserler kaleme almıştır (Mâverdî, 2018: 16-20).

Yukarıdaki bahisten hareketle şunu söylemeliyiz ki Yûsuf, eski Yunan filozofları da dâhil olmak üzere ve onların etkisinde yetişen Fârâbî ve İbn Sînâ gibi düşünürlerin dünya görüşlerine son derece vakıftı. Ayrıca *Kutadgu Bilig*'in şekil özelliklerine ve kurgusuna baktığımızda Yûsuf'un eski Hint-İran geleneğinden aktarılan siyasetname ve nasihatname türü eserlerde yer alan fikirlere de aşına olduğu görülmektedir ki bu fikirler daha sonra İslami literatürde Kur'ani dünya görüşüyle yoğrulmuş ve İslami bir hüviyete dönüştürülmüştür. Bu nedenle Yûsuf'un, Fârâbî ve İbn Sînâ gibi düşünürler ile eski Hint-İran geleneğinden İslami literatüre aktarılmış olan siyaset ve ahlak kitaplarını kendisinde mezcettiği ve bunlara İslami bir ton kattığını söylemek yanlış olmaz. Bu İslami ya da Kur'ani ton eserde o kadar yoğundur ki okuyucu da eserin baştan sona bu dünya görüşünün tesirinde kaleme alındığı fikri uyanır. Eser bu açıdan filolojik ve semantik bir tetkike tabi tutulduğunda son derece zengin bir malzeme ile karşılaşılacağı aşikârdır. Elinizdeki bu çalışmada İslami dünya görüşünün esere nasıl baştan sona nüfuz ettiğini göstermek üzere söz konusu dünya görüşünün belirli birkaç kavramının Yûsuf'un dilinde nasıl şiirleştiğini ve kendine özgü yeni birer semantik alan oluşturduklarını göstermeye çalışacağım.

Bu konunun örneklerine geçmeden önce Yûsuf'un bir mütefekkir olmasının yanında edebî bir şahsiyet olarak 11. yüzyıl Karahanlı Türkçesini kendisinin dünya görüşünü resmetmek için âdeta nakış gibi işlediğine de değinmek gerekir. 11. yüzyıl Orta Asya Türkçesi onun dilinde edebî bir kimliğe bürünmüş, Kâşgarlı'nın pratikteki kullanımına yer verdiği sözcükler, Yûsuf'un dilinde kendisinin dünya görüşünü tasvir eden bir enstrümana dönüşmüştür. Yûsuf'un şairlik becerisi kanaatimce Türkçenin söz varlığını belirli bir tertip ve şekil içerisinde manzumeleştirmediği; onun asıl meziyeti bu tertip ve şekil içinde yer alan sözcüklerin, pratikteki kullanımının dışına çıkarak kendisinin dünya görüşünü temsilen farklı çağrışımlar ve duygu değerleri oluşturup kavramlaşmasıdır. İşte bu yüzden Yûsuf önce büyük bir şair, sonra da büyük bir mütefekkir. Yûsuf'un büyük bir söz ustası olduğunu göstermek üzere şu örneğe bakmak yeterli olacaktır. *Dîvân*'da pratikteki kullanımı '(devenin arka kısmına ve kolanların geldiği yere yağ) sürmek, bulaştırmak' anlamında sıradan bir sözcük olan *türtüş-* fiili (Kaçalın, 2019: 511) Yûsuf'un dilinde, hükümdarın dünyada temin ettiği adalet ve huzurun bir teşekkürü olarak gökyüzü kuşlarının hükümdarı övgüsünün derecesini artırmak için sesleriyle onu pohpohlamasını ve yağlayıp ballamasını ifade eder duruma gelmiştir. Buğra Hân tahta geçtiğinde halk huzur bulmuş, bu yüzden dünya da kendisine çeşitli hediyeler göndermiştir; gökyüzünün türlü türlü kuşları hükümdarın adını zikrederek ötüşleriyle onu pohpohlayarak överler ve neşe içinde gururla eğlenirler:

0092. *bolu bêrdi ewren élig bêrdi taht*
tuta bêrsü teñri bu taht birle baht

0093. *ajun tındı ornap bu hākān üze*
anın ıdtı dünyā tañuqlar tūze

0094. *eşirdin keligli kalıq kuşları*
ķayu rāy-i hindī ķayu ķayşarı

0095. *öger atın ündep ünin türtüşüp*
kūwenç birle awnur sewinçke tuşup

[= Felek sana ülke ve saltanat nasip etti, Tanrı bu saltanatla bahtını daim etsin. Hakan tahta geçince dünya sükûnet buldu, dünya da hediyeler düzüp gönderdi. Hint ve Rum

lkelerinin kuşları gibi esirden gelen türlü sema kuşları sesleriyle adını zikrederek ve pohpohlayarak onu överler; neşeye içinde gururla eęlenirler.]

Bu pasajda *türtüş-* fiilinin övgünün derecesini artırmak için ‘pohpohlamak, dalkavukluk etmek, abartılı bir şekilde övmek’ anlamında kullanıldıęı görülmektedir. ‘Yaę sürmek’ temel anlamının Ysuf’un dilinde gördüęümüz bu semantik deęiřimi günümüz Türkçesindeki *yaęla-* ‘ařırı derecede övmek, pohpohlamak’, *yaę çek-* ‘dalkavukluk etmek, yaranmak için ařırı derecede övmek, pohpohlamak’, *yaęlayıp balla-* ‘ok süsleyerek abartılı övmek’ ibareleriyle karřılařtırmamız mümkündür.

İřte Ysuf, bir söz ustası olarak İslami dünya görüřünün temel kavramlarını Trkeleřtirmekle kalmamıř, Türkçeleřtirdięi kavramlara yeni birer semantik alan tayin etmiřtir. Bu tür örneklerin bir kısmını Ysuf’un dünya görüřüne iřaret etmek üzere ařaęıda örneklendirmeye çalıřacaęım.

Hilm

Eski Hint-İran geleneęinde devlet dedięimiz aygıt hükümdarın otoritesine karřılıklık gelir. Siyaset ise hükümdarın otoritesini sürdürmek için halkı zulme ve yoksulluęa düřürmeden para ve asker temin etme yoludur ki bu ise adalet ile mümkündür. Otorite bizzat hükümdarın kendisi olduęu için siyaset de hükümdarın adaletini simgeler. Adalet ise otoriteyi temsil eden hükümdarın řahsi meziyetlerine dayanır. Buna göre adil bir hükümdar insafılı, yumuřak huylu ve affedici olursa adil bir siyaset mümkün olur (İnalçık, 1966: 262). *Kutadgu Bilig*’de hükümdarın adaletini *tr* ‘kanun’ belirler; hükümdarın tabiatı da *könilik* ‘adalet’ üzerinedir (800. beyit). Hükümdar iřlerini adalet ile halleder, insanları kul ve bey diye ayırmaz. (809. beyit). Zulme uęrayıp hükümdarın kapısına gelenler hükümdarın adaletiyle gülerek ayrılırlar. Zorbalar ve adaletten kaçan kimseler ise onun adaleti karřısında zehir içmiř gibi yüzlerini ekřiterek ayrılırlar (812-815). Ysuf’a göre hükümdarın en önemli vasıflarından biri yumuřak huyluluk yani hilm sahibi olmaktır. Akılı temsil eden vezir Ögdülmiř’in, devlet yönetimine layık bir beyin nasıl olması gerektięini sıraladıęı pasajda ne çıkan vasıflardan biri de hilmdir. Eski Yunan’da “ataraksiya” dedikleri ruhun dinginlik hlini ifade eden hilm, İslami kültürde Peygamber ahlakının özünü oluřturmakla kalmaz aynı zamanda bütün ahlaki ve din erdemlerin bileřeni ve en önemlisi olarak karřımıza çıkar. Bu dünya görüřünde kabaca ‘nefsi ve tabiatı, öfkenin heyecanına karřı kontrol etmek’ anlamına gelen hilm, İslam’ın ilk döneminde, temel karakteri barbarlık, saldırganlık, öfke esaretinde geliřen düřüncesiz tavır olan cahiliye devri ahlakının karřısına inřa edilmiř ve âdeta cahiliye ahlakı ile müslüman ahlakını ayıran temel bir nitelięe dönüřmüřtür. Hz. Peygamber’in kimi hadislerinde hilm erdemi ycltilmiř, bu erdeme sahip kimselerin toplumun önderi olduklarına vurgu yapılmıřtır: “Allah halim ve hy sahibi insanı sever; çirkin konuřan ve aęzı bozuk insanları sevmez”, “Hilm sahibi kiři insanların gözünde yücelir; anlayıř gösteren kiřinin de kemlti artar” (Mverdi, 2018: 515). Bu kavramın ilerleyen dönemde en geniř manada insanın bütün toplumsal meselelerde öfke ve hiddetini kontrol ederek tavır ve davranıřına yön veren ‘ahlaki makuliyet’e geliřtięini söyleyebiliriz. Hilm, İslami literatürde Yaratıcıya atfen kullanıldıęında ise *halim* formunu alır ve ‘ok sabırlı, gnahkrları cezalandırmakta acele etmeyen’ veya ‘kullarının isyanından etkilenmeyen, gnahkrlara gazap etmesi kendisini telařa düřürmeyen, her iři olması gerektięi ölçüde yapan’ anlamlarını kazanır. *Kutadgu Bilig*’de hilm, devlet idaresinde hükümdarın bizzat sahip olması gereken en önemli erdemlerden biridir ve bu kavramı ifade etmek üzere çoęu zaman *tznlk*, *amulluę*, *siliglik* ve *rglk* gibi sözcükler kavramlařtırılmıřtır; *halim* ise bu sözcüklerin yalın formu olan *tüzün*, *amul*, *silig* ve *rg* ile ifade edilmiřtir.

Akılı temsil eden Ögdülmiř’in beyde bulunması gereken vasıflara yer verdięi pasajda hilm hasletinin ne çıktıęı beyitler řöyledir:

1951. *uķuřluę kerek hem biliglik kerek*

aķılıķ kerek hem siliglik kerek

[= (Bey), bilgili ve zeki olmalı; (beye) cömertlik ve hilm gerek.]

1965. *ķamuġ edġūke bolsa elġi uzun*
uwutluġ silig hem kılınġı tūzūn

[= Her iyiliġe el uzatmalı; hayâ ve hilm sahibi olmalı.]

1970. *bu beglik iġine otı ōġ bilig*
uķuķ birle emle ay kılķı silig

[= Beylik hastalığının ilacı akıl ve bilgidir; ey halim, onu zekâ ile tedavi et.]

1988. *ōrūġlūk amulluķ bolur begke kōrk*
bu beglik iġine bu ol baġu ōrk

[= Hilm, bey için ziynettir; beylik işlerinde bu zarurettir.]

1999. *ķamuġ iġ iġinde amulluķ ūġūr*
meger řā'at erse éwingil yūġūr

2000. *kōzi tok kerek hem uwutluġ tūzūn*
aġuķ hem yaruķ bolsa kılķın sōzūn

[= Her işte teenniye tercih et, sadece ibadette aceleci ol. Tok gözlü, hilm ve hayâ sahibi olmalı; söz ve davranışıyla açık olmalı.]

2049. *aķılık kerek begke ķudķı kōņūl*
bu ķudķı kōņūl birle kılķı amul

[= Beye cömertlik ve alçak gönüllülük gerek; alçak gönüllülükle birlikte hilm gerek.]

2072. *kūler yüz sūġig sōz silig ōz kerek*
kılınġı bularkā tūkel tūz kerek

[= Güler yüz, tatlı söz ve hilm gerek; hareketleri de bunlara tamamen uyumlu olmalı.]

2169. *aķı hem tūzūn hem uwutluġ silig*
baġırsaķ bolup keġ kūġezse élig

2170. *kōzi tok serimlig ne ķudķı kōņūl*
suyurķap keġūrġen ne kılķı amul

[= (Bey) ülkeyi iyi koruması için cömert, halim, hayâlî, tatlı dilli ve merhametli olmalı; tok gözlü, sabırlı, alçak gönüllü, şefkatli ve affedici olmalı.]

Eserde *tūzūn* sözcüğünün yer yer Allah'a ve Peygamber'e atfen kullanıldığı örnekler de bulunmaktadır:

1033. *bu šūkrūġ negū teg ōtey ōz ōzūn*
munıġ šūkri sen kıl saġa ay tūzūn

[= Bu šūkrū ben kendim nasıl eda edeyim; ey Halîm, bunun šūkrūnū sana sen eda et.]

0043. *tūzūn erdi alġaķ kılınġı silig*
uwutuluġ baġırsaķ aķı kēġ elig

[= Zarafet sahibi (*tūzūn*, *alġaķ*, *kılınġı silig*) idi; hayâ sahibi, merhametli ve cömert.]

TŪl-i Emel / Kasr-ı Emel

İslami literatürde sık sık dünya hayatının aldaticılığına ve geçiciliğine vurgu yapılırken asıl elde edilmesi gerekenin ahiret hayatı olduġu ve bu nedenle dünya hayatının terk edilmesi gerektiġi dile getirilir; bu dünya, ahiret azığına elde etmek için bir tarla olarak görülür. Bu düşünce belki de İslam'daki ahiret inancının bir tezahürü olarak belirir. Gerek Hz. Peygamber'in gerekse hakim kimselerin bu konudaki sözleri literatürde önemli bir yer tutar. Hz. Peygamber'in bu konuyla ilgili kimi hadisleri šöyledir: "Dünya sevgisi bir kulun kalbine girerse üç mešakkat ona bulašır: Ardı arkası kesilmeyen zorluk ve mešakkatler; bitmek tükenmek bilmeyen hırslar; sonu olmayan emeller", "šunlar Allah'ın nezdinde dünyanın ne kadar deġersiz olduġunu gösteren alâmetlerindendir: Allah'a isyan dünyada olur; yine Allah'ın katındaki nimetlere ulaşmak da ancak dünyayı terk etmekle elde edilir" (Mâverdî, 2018: 220, 221-222). Hz. Ali dünyayı šöyle tasvir etmištir: "Dünya yılan gibidir; dokunması yumušak ama zehri öldürücüdür. Dünyanın hoša giden taraflarından yüz çevir ki seninle

arkadaşlığı az olsun! Dünyanın tasasını terk et! Çünkü sen de kesinlikle biliyorsun ki dünyadan bir gün ayrılacaksın. Dünyaya ne kadar gönül veriyorsan o kadar da ondan sakın! Dünya ehli ne zaman bir sevinç yaşasalar arkasından hemen bir keder gelir. Ne zaman bir rahatlık görseler ürkütücü bir durum gelip bu rahatlığı götürür” (Mâverdî, 2018: 220). Bazı hakîmler de şöyle demişlerdir: “Dünya verdiğini alır, zaman hasetlik yapar ve üzerinden geçtiği her şeyi değiştirip atar. Yaşayan kişilerin de ihtiyaçlarının ardı arkası kesilmez”, “Âhirete iman etmiş kişi dünyaya karşı hırslı olmaz. Her kim âhirette ceza göreceğine yakînen inanmışsa, dünyayı âhirete tercih etmez”, “Emelini azalt! Çünkü ömür kısadır. Gidişatını da düzelt! Çünkü iyilik yapmak için zaman azdır” (Mâverdî, 2018: 227, 238, 254). *Kelile ve Dimne*'de şöyle denmiştir: “Dünyayı isteyen kişi deniz suyunu içen kişi gibidir. İçtikçe susuzluğu daha da artar” (Mâverdî, 2018: 230).

Bu literatürde dünya hayatına gerektiğinden fazla değer veren, dünya beklentisini yüksek tutan kimseler için sözlüksel anlamı ‘umut, ümit, beklenti’ olan *emel* (Mutçalı, 1995: 26) sözcüğü kullanılır. Bu sözcüğün kavramlaşmış biçimi olan *fül-i emel* (uzun emel) ise, *zühd*'ün karşıtı olarak temelinde bedenî hazların tatmini ve dünya sevgisi bulunan arzuları ifade etmek üzere kullanılmış; insanın uzun vadeli arzular taşınması, zihnini yoğun bir şekilde bunlarla meşgul etmesi ve çabalarını büyük ölçüde bu arzuların gerçekleştirilmesi yolunda harcaması da bu kavramla ifade edilir olmuştur. İnsanın dünyevi istek ve arzularına sınır koyarak özellikle ahiret hayatı için yararlı olacak işlere önem vermesi de *kaşr-ı emel* (kısa emel) ibaresi ile kavramlaşmıştır. *Emel* hakkında gelişen tüm bu literatür, yorum ve tahlillerin kaynağı olarak hicr suresinin 3. ayeti görülmektedir: “Bırak onları, yesinler, nimetlenip zevk etsinler ve sonu gelmez arzu kendilerini oyalasın. Ama yakında bilecekler” (Öztürk, 2013: 237; Duman, 1995: 87). *Emel*'in belki de insani bir dürtü olduğunu Hz. Peygamber'in şu hadislerinden öğreniyoruz: “Âdemoğlu yaşlanır, onda iki şey (genç, canlı) kalmaya devam eder: Hırs ve emel”, “Yaşlı kişinin bütün güçleri zayıflasa da dünya sevgisi ve beklentisi konusunda gönlü hep genç kalır” (Türkiye Diyanet Vakfı, 2020: 439-440).

Kutadgu Bilig'de tam da bu dünya görüşünü ihtiva etmek üzere özgün anlamı ‘düşünce, fikir; kaygı, endişe, üzüntü’ olan *sakınç* (Clouston, 1972: 812) sözcüğünden yararlanılmıştır. Aşağıdaki ibarelerde *sakınç*, sözlüksel olarak artık ‘ümit, beklenti’ anlamını kazanmışken kavram olarak tam da *fül-i emel* ve *kaşr-ı emel*'in karşılığına dönüşmüştür. Eserde her iki kavramı da ifade etmek üzere şu ibareler kullanılmıştır: *sakınçı uzun*, *sakınçı kısğa bol-*, *sakınç artuğ uzun tut-*, *sakınç kısğa tut-*, *artuğ uzun sakın-*, *uzun sakın-*, *sakınç uza-*. Her iki kavramın eserdeki örnekleri şunlardır:

1533. *ıdı kısğa özlüg bu yalnuğ özi*

sakınçı uzun hem beğük tıl sözi

[= İnsan, çok kısa ömürlüdür; (fakat) pek tamahkârdır, sözü de kibirdir.]

3103. *élig devletinde étildi ajun*

sakınç kısğa boldı sewinçler uzun

[= Hükümdarın devletinde dünya işleri yoluna girdi; dünya beklentisi azaldı, huzur çoğaldı.]

3561. *konuğ sen bu dünyā saña bir tüşün*

tüşünde sakınç tutma artuğ uzun

[= Bu dünya senin için bir misafirhanedir, (sen de) misafirsin; misafirhanede dünya hırsı besleme.]

4550. *barığ tap kıl amdı beg atın alın*

sakınç kısğa tutğıl sewinçin salın

[= Olana kanaat et, bey adını al; dünya beklentisini azalt, huzurla yaşa!]

5299. *közi suķ ay artuķ uzun saķnur er*

ölüm tutmaz erken barıñ barça bér

[= Ey açgözlü ve tamahkâr insan; ölüm yakalamamışken neyin varsa ver!]

5346. *é élig osanma saķınma uzun*

uzun ķalģu ermez é kılķı tüzün

[= Ey hükümdar, gafil olma, dünyaya tamah etme; ey halim, (burada) uzun kalınacak değildir.]

6486. *tiriglik kısıldı uzadı saķınç*

baru arttı suķluķ ķoradı sewing

[= Hayat kısaldı, dünya arzusu çoğaldı; açgözlülük gittikçe arttı, hoşnutluk azaldı.]

Kaynaklar

Adalođlu, H. H. (2009). "Siyâsetnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 37. Cilt, İstanbul.

Arat, R. R. (1979). *Yûsuf Hâs Hâcib, Kutadgu Bilig I Metin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

Duman, M. Z. (1995). "Emel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 11. Cilt, 87, İstanbul.

İmâm Mâverdî (2018). *Edebü'd-Dünya Ve'd-Din İslâm'da Dünya ve Din Edebi*, Çev. E. Urcan, İstanbul: İlk Harf Yayınevi.

İnalçık, H. (1966). "Kutadgu Bilig'de Türk ve İnan Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Kaçalın, M. S. (2019). *Mahmûd el-Kâşgarî, Dîvânu lugâti't-turk, Türk Dilleri Derlemesi*, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

Mutçalı, S. (1995). *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Dağarcık Yayınları.

Öztürk, Y. N. (2013). *Kur'an-ı Kerim Meali (Türkçe Çeviri)*, İstanbul: Yeni Boyut.

Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi, (2020). "Emel", *Temel İslam Ansiklopedisi*, 2. Cilt, 439-440, İstanbul.

Бақытгүл Құлжанова

әл-Фараби атындағы ҚазҰ филология
ғылымдарының кандидаты, доцент
Bahit777@mail.ru

Бакытгуль Кулжанова

Казахский национальный университет
имени Аль-Фараби
кандидат филологических наук,
доцент
Bahit777@mail.ru

Bakytgul Kuljanova

Al-Farabi Kazak National University
Ph.D., associate professor
Bahit777@mail.ru

ЖҮСІП БАЛАСАҒҰННЫҢ «ҚУТАДҒУ БИЛИГ» ЕСКЕРТКІШІНІҢ ТІЛІ ТУРАЛЫ БІРЕР СӨЗ

Біздің заманымызға түркі халықтарының ата-бабаларынан келіп жеткен әдеби-мәдени жәдігерліктердің ішінде орта ғасыр жазба мұраларының алатын орны ерекше. Солардың ішінде XI ғасырда өмірге келген Йүсүп Баласағунидің «Құтадғу билиг» дастаны Қарахан мемлекетінің аса гүлденіп тұрған тұсында дүниеге келген. Ескі түркі жазба ескерткіштерінің қай-қайсысын алсақ та қазір өмір сүріп отырған түркі халықтарына ортақ мұра. Өйткені ескі түркі әдеби тілін қалыптастыруға қазіргі ұлттардың ата-тектері түгелдей дерлік ат салысқан. Дегенмен әр шығарманың жазылған аймағына байланысты белгілі бір тайпа одақтарының қатысу дәрежесі әртүрлі болған. Осыдан келіп «Оғыз, қыпшақ, қарлұқ-ұйғыр тілдер тобының әр ескерткішке қосқан үлесі қандай?» деген сұрақ пайда болады. Ескерткіштің негізін қалаған түркі тілдерінің бұл тарихи мұраға қатысын анықтау оңай шаруа емес. Ол үшін ескерткіш жан-жақты талданып, мұраға қатысы бар-ау деген барлық түркі тілдерімен, оның диалекті, говорларымен толық салыстырылып, ұқсастықтары мен айырмашылықтары ашылу қажет.

О ЯЗЫКЕ ПАМЯТНИКА ЮСИПА БАЛАСАГУНА «КУТАДГУ БИЛИГ»

Среди литературно-культурных реликвий, пришедших в наше время от предков тюркских народов, особое место занимает письменное наследие средневековья. Среди них сага «Кутадгу билиг» Юсуп Баласагуни, ожившая в XI веке, родилась в период расцвета государства Карахан. Какой бы из древнетюркских письменных памятников мы ни взяли, это общее наследие для ныне живущих тюркских народов. Ведь в формировании древнетюркского литературного языка принимали участие почти все предки современных народов. Отсюда возникает вопрос: «Каков вклад огизской, кыпчакской, карлуко-уйгурской языковой группы в каждый памятник?». Определить родство тюркских языков, основавших памятник этому историческому наследию – непростая задача. Для этого необходимо всестороннее проанализировать памятник, полностью сравнить его со

всеми тюркскими языками, его диалектами и диалектами, выявить их сходства и различия.

Ключевые слова: Кутты билик, средневековье, письменные памятники, тюркская литература, Огуз-кыпчакский язык

ABOUT THE LANGUAGE OF THE MONUMENT OF YUSIP BALASAGUN "KUTADGU BILIG"

Among the literary and cultural relics that came to our time from the ancestors of the Turkic peoples, the written heritage of the Middle Ages has a special place. Among them, Yusup Balasaguni's saga "Kutadgu bilig" was born in the period of the prosperity of the Karakhan state. Any of the old Turkic written monuments are a common heritage of the Turkic peoples living today. Because almost all the ancestors of modern nations took part in the formation of the old Turkic literary language. However, depending on the region where each work was written, the degree of participation of certain tribal unions varied. From this, "What is the contribution of the Oghiz, Kypchak, Karluk-Uyghur language group to each monument?" the question arises. It is not an easy task to determine the relationship of the Turkic languages that founded the monument to this historical heritage. For this, it is necessary to comprehensively analyze the monument, to fully compare it with all Turkic languages, its dialects and dialects, and to reveal their similarities and differences.

keywords: *Kutty bilik, middle age, written monuments, Turkish literature, Oghuz-Kipchak language.*

Тарихи жазба ескерткіштердің қай қайсысы да өз деңгейінде толық, жан жақты зерттелмегендіктен, олардың тіліне түрколог ғалымдар тарпынан осы кезге дейін дәл ғылыми анықтама берілмей келеді.

Дәл қазір түркологтар арасында «Махмуд Қашғаридің «Диван-у луғат-ит турк», Жүсіп Баласағунидің «Қутадғу билиг», Ахмед Йүгінекидің «Һибатул хақайық» ескерткіштері қарлұқ-ұйғыр тілінде жазылған деген пікір үстем.

Біріншіден, «қарлұқ» деген сөз, тарихшылардың дәлелдеуінше белгілі бір тайпаның аты емес, дерексіз жалпы есім. Бірнеше этностың жинақ атауы. Осы көне сөздің лексикалық мағынасына, семантикалық мазмұнына назар аударсақ, «Қарлы таудың төңірегінде тұрушылар» деген мәнде жұмсалғанын байқаймыз. Қарлы тау деп отырғаны қазіргі Алатау емес пе?! Алатаудың төңірегінде тұрғандар, негізінен, үйсіндер мен қаңлылар екендігі жалпы жұртқа белгілі. Бұлармен оғыздардың араласуы – шынын айтқанда кейінгі тарихи фактор. «Қарлұқ» атауын өзбектер мен ұйғырларға таңған орыс ғалымы Н.А. Баскаков. Осы атаудың өзі ғылыми дәлдігі болмағандықтан ғылыми жұртшылықты адастырып отыр.

Қарахан мемлекетінің ғылым әлеміне кеңінен танымал ескерткіштері – «Дивану луғат-ит турк» және «Қутадғу билиг» әулеттік қатысына қарай – хақан, боғрахан тілінде, тайпалық қатысына қарай – қарлұқ тілінде, тарихи-мәдени белгісіне, жазба-әдеби дәстүріне қарай қарлұқ-ұйғыр тілінде жазылған деп есептелінеді. Атышулы зерттеуші А.Н. Самойлович 11-16 ғасырларда Орта Азияда пайда болған бүкіл түркі ескерткіштері бір әдеби тілде, бір әдеби дәстүрде хатқа түскен деп мәлімдеген [1]. Бұған керісінше, белгілі түрколог Әмір Нәджиб бір ғана 14 ғасырда Алтын Орда мен Египетте жарық көрген жазба мұраларды бірнеше әдеби тілде: 1) ескі түрікмен әдеби тілінде, 2) оғыз-қыпшақ әдеби тілінде, 3) қыпшақ - оғыз әдеби тілінде жазылған деп санайды [2, 11-бет].

Профессор Б. Сағындықұлы осы мәселеге байланысты былай деп жазады: «XI-XVI ғасырлар аралығында халық арасында тараған жазба әдебиеттің кез келген үлгісін

Көне түркі әдеби тілінде жазылған деп есептесек, қателеспейміз. "Көне әдеби тіл" деген түсінікке қазіргі әдеби тіл ұғымы тұрғысынан келу қисынсыз. Мәселе ертеректе бір әдеби дәстүрдің, бір әдеби тілдің әр түрлі аймақта, әр түрлі кезеңде сан алуан рең алып, өз ерекшеліктерімен көрінуінде. Нақтырақ айтқанда, көне түркі әдеби тілінің бірнеше тармақтары немесе варианттары болды. Мысалы, оғыз-қыпшақ, көне түрікмен, көне өзбек, қыпшақ-оғыз т.б. әдеби тілі деп жүргеніміз Еділ өзені бойында, Орта Азия мен Қазақстанда қалыптасқан көне түркі әдеби тілінің әр түрлі тармақтары немесе көріністері. Олардың қай-қайсысының да диалектілік негізі – белгілі бір тайпаның тілі. Біз әңгімелеп отырған Қарахан мемлекетінің әдебиетіне қай тайпаның тілі диалектілік ұйтқы болған? Біздіңше, **арғу, чығыл** (чигіл) тайпалары. Мұны атышулы Махмуд Қашғаридің мәліметіне сүйеніп айтып отырмыз. Қарахан әдебиетінде жиі және жаппай қолданылатын бірқатар сөздердің арғу, чығыл тайпаларының сөзі екендігі қалтқысыз дәлелденіледі. Мысалы, *үрүң* (ақ), *ажун* (дүние), *йарлығ* (жарлық), *оң* (сол емес), *құм* (құм), *мүч* (мысық) – чығыл сөздері болса, *байат* (құдай), *тархан* (лауазым атауы), *қану* (қайсы), *чыған* (кедей) т.б. – арғу сөздері. Мұның үстіне арғу, чығыл тайпаларының Махмуд Қашғари көрсеткен фонетикалық, грамматикалық белгілері "Құтадғу билигте" жеткілікті. Тарихи фактілер ҚАРАХАН МЕМЛЕКЕТІНІҢ ӘДЕБИЕТ ТУЫНДЫЛАРЫ КӨНЕ ТҮРКІ ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ АРҒУ-ЧЫҒЫЛ ВАРИАНТЫНДА жазылған деп айтуымызға толық кепілдік береді. Бұдан былай "ана әдеби тіл", "мына әдеби тіл" деп бірнеше әдеби тілге бөлуді тоқтатқанымыз дұрыс. Қай жерде, қай кезеңде пайда болғандығына қарай **Көне түркі әдеби тілінің оғыз варианты, Көне түркі әдеби тілінің қыпшақ варианты, Көне түркі әдеби тілінің түрікмен варианты** т.б. деп атаған жөн. Қысқасы, А.Н. Самойлович айтқандай, заманында бүкіл түркі тілдеріне ортақ бір әдеби дәстүрдің, бір әдеби тілдің болғандығын мойындауымыз қажет. Жетпіс-сексен пайыз ортақ элементтерді ысырып тастап, әрі кеткенде жиырма-отыз пайыз айырмашылықтар бойынша әдеби тілге анықтама беру логикаға сыйыспайтын сияқты.

"Бір әдеби дәстүр" деген тіркестің түсінік-мағынасы кең. Бұл оралымның тілдік қызметіне орта ғасырлардағы барлық ескерткіштерде кездесетін, құдайға, пайғамбарға мадақ айту, араб-парсы, архаизмдік элементтерді көп я аз пайдалану, ақынның немесе жазушының белгілі бір принциптерді басшылыққа алуы яки алмауы сияқты толып жатқан ("әдеби тіл" деген қолданыстың аясына сыймайтын) мәселелер еніп кетеді [3, 4 –5 бб.].

Демек, Б. Сағындықұлының пікірі бойынша, «Құтадғу билиг» ескерткіші көне түркі әдеби тілінің арғу-чығыл вариантында жазылған. Егер арғу, чығыл тайпаларының қазір оғыз, қыпшақ тайпаларымен араласып, әбден сіңісіп кеткенін ескерсек, бұл тұжырымды «көне түркі әдеби тілінің оғыз-қыпшақ вариантында» деп жаңартуға болады.

Біздіңше, оғыз, қыпшақ атауларын қосарлап айтудың еш оғаштығы жоқ, бұл, біріншіден, қайсы тілдің басымдығын көрсетсе, екіншіден, олардың бір дәуірде бір тіл дәрежесіне дейін жетіп, мүлде араласып кеткендігін байқатады. «Құтадғу билиг» ескерткішінің оғыз-қыпшақ тілінде жазылғандығына бұл айтылғандарға қоса мына төмендегідей ғылыми дәлелдер бар.

Біріншіден, ғылым әлеміне аты танылған әйгілі тарихшылардың қорытындыларына, ой түйіндеріне ерекше мән беру керек. Мысалға біз әңгімелеп отырған ескерткіш туралы академик В.В. Бартольд былай деп жазады: «... не подлежит сомнению, что поданные караханидов не называли себя уйгурами и что для Юсуфа Баласагунского язык, на котором он писал, не был уйгурским [4]. Сөйтіп, ол Қарахан мемлекетінің халқы ұйғыр емес екендігін, соған сәйкес, Йүсіп Баласағунидің де тілі ұйғыр тілі емес екендігін анық та айқын түйіндейді. Басқаша айтқанда, әлемге

әйгілі тарихшы «Құтадғу билиг» ескерткішінің оғыз, қыпшақ тайпаларының тілінде жазылғандығына нақты куәлік беріп отыр.

Екіншіден, оғыз, қыпшақ, қарлұқ элементтерінің жәдігерлікте қолданылу жиілігі де оның қай тілде өмірге келгендігінен дәл мағлұмат бере алады. Мысалға «Құтадғу билигте» оғыз, қыпшаққа тән «құдай» деген ұғымды беретін **байат, иди** сөздері ұйғыр ескерткіштерінде көбірек қолданылған **уған, тәңри** сөздеріне қарағанда жиі жұмсалған. Бұл жерде оғыз тайпаларының бірінің атауы **байат** екендігін атап көрсетеміз. Сондай-ақ оғыз, қыпшақ тілдеріне тән «пайғамбар» деген ұғым беретін **йалавач, савчы** сөздері ұйғырдың дәл осындай мағына беретін **йалафар** сөзінің орнына қолданылған. **Йалафар** «Құтадғу билигте» бірде-бір рет ұшыраспайды.

Ескерткіштердің тілін дәл анықтаудың бірден-бір дұрыс жолы – статистикалық тәсіл екендігіне соңғы жылдары ғылыми жұртшылықтың көзі жете бастады. Бұл әдісті XIV ғасырда жазылған Құтбтың «Хусрау уа Ширин» тіліндегі оғыз, қыпшақ элементтерінің қайсысы басым екендігін білу үшін белгілі түрколог А. Ибатов пайдаланған. Ол «Хусрау уа Ширин» поэмасында аралас қолданылған III жақ тәуелдік жалғауының табыс септік формасын (**-ы+н, -сы+н** және **-ы+ны, -сы+ны**) өзара салыстыра келіп мынадай қорытынды жасайды: «Оғыз, қарлұқ тілдеріне тән **-ы+ны, -і+ні** формасы 211 рет қолданылса, қыпшақ тіліне тән **-ы+н, -і+н** формасы 538 рет қолданылған, яғни 327 рет артық айтылған. Осы сияқты оғыз, қарлұқ тіліне тән **-сы+ны, -сі+ні** формасы 9 рет қолданылса, қыпшақ тіліне тән **-сы+н, -сі+н** формасы 38 рет, яғни 29 рет артық айтылған. Бұл салыстырудың нәтижесі «Хусрау уа Ширин» поэмасының тілінде қыпшақ тіліне тән қосымшаның, қыпшақ элементінің басым екендігін құптайды» [5, 18 б.]. Барлық ескерткіштер, барлық тілдік бірліктер осылайша «тайға таңба басқандай» зерттелуге тиіс.

Біз пікірлерімізді нақтылау мақсатында «Құтадғу билиг» ескерткішінде кездесетін лексика-тақырыптық топтардың бір бөлегін талдағалы отырмыз. Ескерткіште ұшырасатын зат есімдерді талдау арқылы олардың қай әдеби мұраға тән екендігін байқауымызға болады.

«Құтадғу билиг» ескерткішінде ұшырасатын туысқандық қатынасты білдіретін атаулар мыналар: *ата* (әке), *ана* (шеше), *оғул* (ұлы, баласы), *оғлан* (ұлы, ұлан), *күдәгу* (күйеу), *евчи* (әйел), *тиши* (әйел), *қадын* (қайын ата), *қарындаш* (бауыр), *қадаш* (қандас, бауыр), *уры* (ер бала, ұрпақ), *кенч* (сәби), *өг* (өгей шеше) т.б. Бұлардың бірқатары қазіргі түркі тілдерінде мынадай формаларда жұмсалады.

Ата түр., аз., башқ., қаз., қырғ., тат., түркм.; **ота** өзб., **атилар** ұйғ. **Ана** түр., аз., қаз., ұйғ.; **әсә** башқ., **ене** қырғ., **она** өзб., **әни** тат., **есе, ене** түркм. **Оғул** түр., аз., тат., түркм., ұйғ.; **ул ~ ұл** башқ., қаз., тат.; **уул** қырғ. Туысқандық қатысты білдіретін атаулардың бір бөлегі қазіргі түркі тілдерінің сөздік құрамынан шығып қалған. Бірқатарының сыртқы формасы сақталғанымен, ішкі мазмұны сәйкес келе бермейді. Мысалы, **ата** қазақ тілінде «әке» мағынасында емес, «әкесінің әкесі», «зайыбының әкесі» деген ұғымдарды береді. Сондай-ақ қазақ туған анасын көбіне **шеше** деп атайды. Ал **ана** атауының «туған шеше» деген ұғымынан гөрі барлық **ана** атаулыға арналған жалпы ұғымы басым. Түрікмен тілі мен қырғыз тілінде **ене** «ана» ұғымын берсе, қазақ тілінде ерлі-зайыптылардың аналары бір-біріне «ене» болады. Башқұрт тіліндегі **әсә**, түрікмен тіліндегі **есе** атаулары, сірә, **шеше** сөзінің басқы дыбысы қысқарып, элизияға ұшырауынан пайда болса керек. «Құтадғу билиг» ескерткіші тілінде ұшырасатын **қадын** (қайын ата) ұғымы қазіргі тілдерде жоқ. **Қайын** анықтауыш ретінде ғана пайдаланылады: *қайын ата, қайын ене, қайын аға, қайын жұрт* т.б. Ескерткіштер тілінде **қарындаш** ұлға да, қызға да айтыла береді. Қазақ тілінде қазір бұл сөздің жыныстық қатысы ажыратылған. «Өгей шеше» мағынасын беретін **өг** сөзі де назар аудартады. Бұл атау «асырап алған, өзінен тумаған, бөтен, жат» ұғымдарын беретін **өгей** сөзінің құрамында кездеседі. **Өгей** қазақ тілінде сын есім мағынасын беріп,

анықтауыштық қызмет атқарады. Бұл аталған сөздің әрі морфологиялық жағынан, әрі синтаксистік жағынан дамығандығын көрсетеді.

«Қутадғу билиг» ескерткішінде адамның дене мүшелеріне байланысты кездесетін *қарын* (қарын), *сақал* (сақал), *сач* (шаш), *йарын* ҚБ (иін), *бурун* (мұрын), *баш* (бас), *ағыз* (ауыз) т.б. атаулар қазіргі түркі тілдерінде былайша қолданылады.

Қарын түр., башқ., қаз., қырғ., тат.; ғарын аз., түркм., қорын өзб.; керин ұйғ.. Сақал түр., қаз., қырғ., тат., түркм., ұйғ.; сағғал аз., нақал башқ., соқол өзб.. Сач түр., аз., түркм.; сәс башқ., шаш қаз., чач қырғ., ұйғ., соч өзб., чөч тат.. Ағыз түр., аз., түркм., ауыз қаз., тат.; ауыз' башқ., оғыз өзб., ооз қырғ.; егиз ұйғ.; Бурун түр., аз., түркм., өзб., ұйғ.; мұрын қаз., қырғ.; морон башқ., борын тат. Бұл салыстырулардан орта ғасырлардағы зат есім тұлғаларының оғыз тілдерінде, атап айтқанда, түрік, азербайжан, түрікмен тілдерінде, азын-аулақ болмаса, негізінен өзгеріске ұшырамағанын байқаймыз. Бурун оғыз тілдерімен қарлұқ-ұйғыр тілдерінде бірдей, қыпшақ тілдерінде ғана б > м құбылысы болған. Бұл құбылыс ескерткіштер жазылған дәуірден бұрын болған ба, кейін болған ба, ол жағы әзірге ғылымға белгісіз. Азербайжан тілінде сақалдың *сағғал* болуы қырғыз тілінде ағыздың ооз блуы, әрине, кейінгі замандардың белгісі. Қосымшаларда ұшырайтын қысың дауыстылардың өзінің алдында тұрған түбірлердегі ашық дауыстыларға әсері түркологияда ұйғыр умлауы деп аталады [57, 485 б.]. Ұйғыр умлауының әсерінен өзгерген сөздерге *қарын* ~ *керин*, *ағыз* ~ *егиз* тұлғалары жатады

Ескерткіштегі жыл мезгілдерін, уақытты білдіретін сөздерді талдайтын болсақ: *йай* (жаз), *қыш* (қыс), *күз* (күз), *ай* (ай, уақыт, өлшемі), *тоғар* (шығыс), *таң* (таңсәрі, азан), *түн* (түн), *күн* (күн, күндізгі мезгіл), *күндүз* (күндіз) т.б.

Қазіргі түркі тілдерінде: *йаз* түр., ұйғ., *йай* аз., *йәй* башқ., *йоз* өзб., *жаз* қаз., *джай* қырғ., *джәй* тат.; *қыш* түр., *башқ.*, *қырғ.*, *өзб.*, *тат.*, *ұйғ.*, *ғыш* аз., *түркм.*, *қыс* қаз.; *таң* башқ., *қаз.*, *қырғ.*, *тат.*, *ұйғ.*, *тан* түр., *дан* аз., *тоң* өзб., *даң* түркм.; *күн* қаз., *өзб.*, *қырғ.*, *ұйғ.*, *гүн* түр., *аз.*, *түркм.*, *көн* башқ., *тат.*, *күндүз* қаз., *қырғ.*, *өзб.*, *ұйғ.*, *гүндүз* түр., *аз.*, *түркм.*, *көндоз* башқ., *көндіз* тат. т.б.

«Қутадғу билиг» ескерткіші тілінде «жаз» зат есімінің *йай* варианты да бар да, *йаз* варианты «Һибат-ул хақайиқ» ескерткішінде кездеседі. Қазіргі тілдерден башқұрт, татар, азербайжан, қырғыз тілдері *йай* вариантын иемденсе, түрік, ұйғыр, өзбек, қазақ, жаз вариантын қолданады. Бұл – орта ғасырлардан бұрын-ақ жаз формасы екі вариантқа ажырап кетті деген сөз. Бүкіл түркі тілдерінің осы тұлға негізінде екіге бөлінуі осы пікірдің айғағы. Талданған өзге сөздер т, қ, к қатандарының ұяңдануымен ерекшеленеді. Бұл белгі бойынша қарлұқ-ұйғыр тілдері қыпшақ тобындағы тілдерге жақындайды. Сөз басындағы жалпы түркілік қатаң дауыссыздарды орта ғасырлардағы көне түркі жазба ескерткіштері және қыпшақ, қарлұқ-ұйғыр тілдері сақтаған деп қорытынды жасауға болады. Сондай-ақ «Қутадғу билиг» ескерткішінде кездесетін аң аттары: *кедзик* (киік), *бөри* (бөрі, қасқыр), *тилкү* (түлкі), *текә* (Тау ешкісінің еркегі), *елик* (елік), *қулан* (құлан), *арслан* (арыстан), *йаңан* ~ *йаған* ҺХ (піл), *тейің* (ақ тиін), *киш* (бұлғын), *ывық* (елік), *еркәч* (таутеке), *сығун* (бұғы) т.б.

Қазіргі тілдерде: *аслан* түр., аз., *арслан* башқ., өзб., тат., түркм., ұйғ., *арыстан* қаз., қырғ., *тилки* түр., түркм., *түлкү* аз., қырғ., *төлкә* башқ., *төлки* тат., *түлкі* қаз., өзб., *түлкә* ұйғ.; *теке* түр., қаз., қырғ., түркм.; *тәкә* аз., башқ., өзб., тат., *текә* ұйғ. Түлкі атауының алғашқы буыны орта ғасырлық ескерткіштерде езулік и дауыстысы арқылы айтылады. Қазіргі тілдерден түрік тілі мен түрікмен тілінде ғана осы заңдылық сақталған. Басқа тілдердің барлығында түгелдей еріндік ү дауыстысы езулік и-ді алмастырады. Шындығында, жалпы түркілік варианты түлкү болуға тиіс. Ішкі, сыртқы белгісіз себептердің бірінен еріндік дыбыс оғыз тілдерінде езулікке айналғанға ұқсайды. «Қутадғу билигте» осы езулік белгінің сақталуы оның оғыз тілінде жазылғандығының қосымша дәлелі деп білеміз. Орта ғасырлардағы түркі жазба ескерткіштерін арнайы зерттеген ғалым М. Сабыр түлкі сөзінің этимологиясына байланысты түрколог В.

Бангтің айтқан пікіріне қосылмайды. Ол: Түлкі сөзі *түклі* ~ *түклу* формасынан метатеза құбылысы бойынша дыбыстардың алмасуынан жасалған. Түркі тілдерінде түк – «жүн», «шаш», ал -лі/-лү қатыстық сын есімнің жұрнағы», – деп тұжырымдаған болатын. «Бұл сөзде еш метатеза құбылысы жоқ, – деп жазады М. Сабыр. *Түлкі* сөзінің түбірі *түл*. Бұл – өлі түбір. Қазақ тілінде *түле* – (түл-е) етістігінің құрамында аңғарылады. Яғни бұл аңның атауы жыл мезгілдеріне байланысты қойылған. Ал -кі етістіктен есім тудыратын байырғы жұрнақ» (Сабыр М. Орта түркі тілі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығы (XIV ғасыр жазба ескерткіштері негізінде). – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 316 б [45, 137 б.]) Біздіңше, «түлкі көне түркі сөздігінде ұшырасатын түлүг (жүндес) сөзінен пайда болған. Түлүг+инаң – *жүндес аң*. Метонимия заңдылығы негізінде түлүг сын есімі заттанған. Қалай болғанда да бұл сөздің уәжі *жүнге* барып тіреледі.

Арыстан атауының этимологиясына байланысты да көп пікір айтылған. Э.В. Севортян өз еңбегінде солардың арасында К. Броккельман, Г. Вамбери, Ю. Немет жорамалдарына ерекше тоқталады. К. Броккельман осы сөздің алғашқы бөлегін аңдардың арсылдауынан пайда болған лексикалық элемент деп түсінсе, соңғы бөлегін -лан-ды жұрнақ деп есептейді. Г. Вамбери «арыс «күшті+лан «аң» деп талдайды. Ю. Немет арсыл «қызыл-сары»+аң «аң» деп болжамдайды [59, 178 б.]. Б. Сағындықұлы *арыс* сөзін еліктеуіш сөз дей келіп: «Арыс-тың соңынан қосылатын *лан, тан* – бір замандағы анықтауыш сөз. «Арыстан» атауының толық формасы – «арслан» моңғол тілінде сақталған. Мұның сол тілдегі жіңішке формасы «ерселен» мифологиялық аңыз бойынша бес түрлі түсі бар арыстан. Демек, *алан//елен* – түсті білдіретін сөз. Н дыбысының көбіне түсіріліп айтылатынын ескерсек, «арыс» сөзіне қосылған «алан» қазіргі заманғы «ала» сын есімі болуы да мүмкін, – деп жазады (Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Санат, 1994. – 168 б.)

[25, 40 б.]. Қазақ тілінде *еркіндікті, еркелікті* білдіретін арсалаң зат есімінің, иттің қимыл-қозғалысын білдіретін арсалаңда етістігінің ұшырасуы, біздіңше, біраз жайттан хабар береді. Арыстанның жүріс-тұрысы, қимыл-қозғалысы осындай сын есімнің, зат есімнің, етістіктің тууына себепкер болған сияқты. Тура мағынасы мүлдем ұмытылғандықтан «арыстанға» қатысы жоқ сияқты көрінеді. Тұңғыс-манчжур тілдерінде де арыстанның атауы – арсалаң. Олай болса, бұл сөздің этимологиясын арсалаң атауынан іздеген дұрыс.

Ескерткіштердегі үй жануарларының аттары: *йылқы* (жылқы), *қой* (қой), *уд* (сиыр), *ат* (ат), *қозы* (қозы), *титир* (түйенің бір түрі), *тай* (тай), *буға* (бура), *өкүз* (өгіз), *буқа* (бұқа), *қатыр* (қашыр), *көгүт* (ат), *ит* (ит), *көлэк* (көпек ит), *мүйүз* (мүйізді жануарлар), *үгүр* (табын), *йунд* (жылқы) т.б.

Қазіргі тілдерде: қой қаз., қырғ., ұйғ., қуй өзб., сарық тат., гойун түркм., аз., қойун түр.; ат түр., аз., башқ., қаз., қырғ., тат., түркм., ұйғ., от өзб.; тай түр., башқ., қаз., тат., қырғ., түркм., ұйғ., той өзб., дай аз.; өкүз түркм., түр., аз., үгіз башқ., тат., өгүз қаз., қырғ., һөкіз өзб., һөкүз ұйғ.; буқа қаз., қырғ., өзб., ұйғ., үгіз башқ., тат., боға түр., буға аз., түркм.

«Қутадғу билиг» және «Ғибат-ул хақайық» ескерткіштері тілінде жалпы халықтық тева (түйе) сөзі ұшырамайды. Оның орнына аймақтық титир (түйенің бір түрі) атауы қолданылған. Ескерткіштердің өзіне тән диалектілік ерекшеліктерін көрсететін сөздердің бірі осы. Сондай-ақ *уд* атауы да *сыйыр* деген ұғымды білдіреді. Махмуд Қашғари бұл зат есімнің тұсына *чигілдің* сөзі деген белгі қойған. Бұл да аймақтық сөз. Таза оғыздық қойун сөзінің орнына жалпы түркілік қой сөзі пайдаланылған. Жалпы түркілік ат, тай атаулары қазірге дейін барлық түркі тілдерінде өзгеріссіз қолданылады. Азербайжан тілінде ғана қатаң т дыбысы д-ге ұянданған. «Жылқы» ұғымын беретін *йунд* Орхон-Енисей ескерткіштері тілінде – *йунт*. Сөз соңындағы қатаң т ұянданып, оғыздық сипат алған. Орта ғасырлардағы диалект сөздердің бірі болуы мүмкін. Қазақ тілінде *жып-жылтыр, жып-жылмағай, тап-таза* ұғымдарын беретін жұнттай сын

есімінің құрамында ғана кездеседі. *Көпек ит* – қыпшақ тілдерінің ерекшелігі. Қысқасы, аталған сөздер ескерткіштер тілінің лексикалық құрамын анықтауға көмектеседі.

Ас-тағам атаулары: *аш* (ас), *етмәк* (нан), *йегү* (ас, тамақ), *ичкү* (сусын), *қымыз* (қымыз), *сүт* (сүт), *туз* (тұз), *қурут* (құрт), *йон* (тоң май), *йоғурт* (айран), *түрмәк* (ірімшік, май, ет қосылып жасалған нан) т.б.

Қазіргі тілдерде: азық түр., башқ., қаз., қырғ.; азығ аз., азық-ауқат өзб., аш тат., аазық түркм., азық-түлік ұйғ.; йоғурт түр., аз., йоғорт башқ., йоғырт тат., айран қаз., қырғ., қатық өзб., түркм.; сүт түр., қаз., қырғ., өзб., ұйғ.; сүд аз., һот башқ., сөт тат., сүүйт түркм., туз түр., өзб., ұйғ., тоз башқ., тат., дуз аз., түркм., тұз қаз., қырғ.; қурут түрк., қырғ., өзб., ғурут аз., қорот тат., курт қаз., ғурт түркм., курт ұйғ.

«Құтадғу билиг» ескерткішін қазіргі тілдермен салыстырғанда көне түркілік у дауыстысының башқұрт, татар тілдерінде о дауыстысына, қазақ тілінде ұ дауыстысына алмасуы, сондай-ақ т, қ қатаңдарының оғыз тілдерінде д, ғ ұяңдарына ауысуы тұрақты заңдылық екендігі айқындалады. Бір ерекшелігі түрік тіліне қарағанда азербайжан, түрікмен тілдерінде ұяңдану процесі көбірек. Жалпы түркілік азық атауының өзбек тілінде *азық-ауқат* қос сөзіне, ұйғыр тілінде *азық-түлік* қос сөзіне алмасуы да соңғы уақыттардың жемісі. Сондай-ақ йоғурт зат есімінің қазақ, қырғыз тілдерінде *айран*, өзбек, түрікмен, ұйғыр тілдерінде *қатық* сөзімен алмасуы да жіктелу, даму процесінің фонетикада ғана емес, лексика саласында да болып тұратынын айғақтайды. «Құтадғу билиг» ескерткішінде йоғурт және йоғрут варианттарының жарысып жүруі дауысты мен дауыссыз дыбыстардың да (у мен р) орын алмастыра алатындығын көрсетеді. Дәстүр бойынша, метатеза құбылысы дауыссыздардың арасында ғана болады деп есептеледі. Орта ғасырлық қурут атауының соңғы дауыстысы жойылып, қазақ тілінде курт формасында қалыптасуы рт дыбыс тіркесін өмірге әкелген. Олай болса, қос дауыссыздар тіркесінің әрқайсысында бір сыр жасырынып жатуы ғажап емес.

Ескерткіштегі сөз тудырушы жұрнақтардың да көне тіл мен жаңа тілге ортақ болуы, көне тілдегі көптеген грамматикалық тұлғалардың қазіргі оғыз-қыпшақ тілдеріне тән екені де бұл әдеби мұраның көне түркі тілінің оғыз-қыпшақ вариантында жазылған деп есептеуімізге мүмкіндік береді. Солардың бір-екеуіне ғана тоқталсақ: «Құтадғу билиг» ескерткішінде сөз жасауға белсене қатысқан жұрнақтардың бірі – -уш жұрнағы қазіргі түркі тілдерінде көптеп кездеседі. Көне тілде: йемиш, кечиш, йумуш, тоқыш, уқуш, билиш, кеңәш т.б сөздер жасаған. Азербайжан тілін ұзақ уақыт зерттеген Э.В. Севортян да (Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. – М.: Наука, 1966. – 438 с.) осы тілдің бай материалы негізінде –ш жұрнағын ең көне қосымшаның қатарына жатқызады.

-унч (-үнч,-ынч,--инч, -нч) жұрнағымен аяқталатын біраз сөздер ескерткіш лексикасында біршама ұшырасады. Қорқынч, умунч, севүнч, өкүнч т.б. А.Н. Кононов (47 Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка. – М.: Наука, 1941. – С. 86.) бұл жұрнақты –н және –ч жұрнақтарының қосындысы деп есептейді. Бізде бұл пікірге қосыламыз.

-ЛУҒ (-ЛУҚ, -ЛЫҒ/-ЛЫҚ, -ЛҮҒ/-ЛҮК, -ЛИҒ/-ЛИК) жұрнағы. Бұл жұрнақ көне түркі жазба ескерткіштері тілінде де, қазіргі түркі тілдерінде де ең өнімді сөз жасаушы жұрнақ болып есептеледі. Өнімді сөз жасаушылық қасиетінің ықпалынан да болар аталмыш жұрнақтың фонетикалық варианттары да көп. Мысалы, азербайжан тілінде төрт варианты (-лық/-лик, -луғ/-лүк) болса, қазақ тілінде алты варианты (-лық/-лік, -дық/-дік, -тық/-тік) бар. Қырғыз тілінде тіпті он екі түрлі варианты (-лық/-лік, -луқ/лүк, -дық/-дік, -дук/дүк, -тық/-тік, -туқ/-түк) кездеседі. XI ғасыр ескерткіші тілінде жоғарыда санамаланғандай сегіз түрлі варианты ұшырайды. Мысалдар: *йоқлуғ* (жоқтық), *тоқлуғ* (тоқтық), *қонуқлық* (қонақтық), *йалңузлуқ* (жалғыздық), *йдағлығ* (жаяулық), *аталығ* (аталық), *төрүлүг* (төрелік), *едгүлүг* (ізгілік), *севгүлүк* (сүйікті), *бүтүнлүк* (бүтіндік) т.б. Алайда ерін және езу үндестігіне қарай бұл варианттар жіктелген сөз мағынасын өзгертуге ешқандай қатысы жоқтығымен ерекшеленеді.

УҒ (-УҚ, -УҒ/-ҮК, -ЫҒ/-ИҒ, -ЫҚ/-ИК, -Ғ/-Г, -Қ/К) жұрнағы. Бұл жұрнақ арқылы көне

түркі жазба ескерткіштері тілінде зат есім де, сын есім де, етістік те жасалады. *қудуғ* (құдық), *бодуғ* (баяу), *олуруғ* (орындық), *қалуғ* (қақпа, есік), *кедзик* (киік), *ешик* (есік), *чериг* (әскер), *йилиг* (жілік майы), *асығ* (пайда), *тусуғ* (түсім), *үлүг* (үлес), *кечиг* (өткел), *өлүг* (өлім), *пусуғ* (жасырынатын орын), *йаруқ* (жарық), *татығ* (дәм) т.б. Аталған жұрнақтың -уғ/-уқ, -үг/-үк, -ығ/-иг, -ық/-ик формалары дауыссыздан аяқталған сөздерге ғана жалғанса, -ғ/-г, -қ/-к формалары дауыстыдан аяқталған сөздерге қосылады. Жуан дауыстылардың жіңішкеруі, қатаңдардың ұяндануы бұл жұрнақтың формаларын көбейтіп жіберген. Яғни ғ, к, г дыбыстары қ қатаңының варианттары (дәлірек айтқанда, аллофондары) болса, у-дың варианттары – ү, ы, и. Қатаң дауыссыздар қыпшақтық белгі болса, ұяң дауыссыздар – оғыздық белгі. Қатаң дауыссыздар – қыпшақтық белгі болуымен қатар – жалпы түркілік те белгі. Олай болса, бұл жұрнақтың архетипі – -уғ пен -уқ. Бұл – көне түркі тілінде тұйық етістік жасайтын жұрнақ.

ЛАҒ/-ЛАҚ жұрнағы. Бұл жұрнақ көне тілде лексикасында небары үш-ақ сөздің құрамында кездесті: *тарлағ* (егістік, егін егілетін жер), *тарығлағ* (жыртылған, өңделген жер), *туруғлақ* (тоқтайтын орын, мекен). Аталған жұрнақ көне түркі жазба ескерткіштері тілінде де, қазіргі тілдерде де негізінен бірыңғай заттардың шоғырланған, жинақталған тобын, оның орнын көрсетеді. Орхон-енисей ескерткіштері тіліндегі қосымшаларды зерттеген тілші А. Есенқұлов былай деп жазады: «-лағ жұрнағы арқылы қазіргі түркі тілдерінде көптеген жаңа сөздер жасалады: башқұрт тілінде: *торлақ* (үй), *қашлақ* (ылди), *аулақ* (елсіз жер); азербайжан тілінде: *бузлағ* (мұздақ), *дузлағ* (тұзды), *отлағ* (отты жер); қазақ тілінде: *мұздақ*, *құндақ*, *домалақ*, *жалтақ*, *аулақ*. Бұл көне түркі жазбасында да, қазіргі түркі тілдерінде де өнімсіз жұрнақ қатарына жатады» (Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. – Алматы: Ғылым, 1976. – 62 б.) [43, 24 б.]

-АН/-ӘН жұрнағы. Бұл жұрнақты Э.В. Севортян ең ежелгі дәуірдегі жұрнақтардың қатарына жатқызады ((Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. – М.: Наука, 1966. – 438 с.))[31, 322 б.]. Аталған жұрнақ арқылы түркі тілдерінің ешқайсысында да жаңадан сөз жасалмайды, солай бола тұрса да ол көптеген сөздердің құрамында кездеседі. *йылан* (жылан), *қалқан* (қалқан), *еврән* (аспан әлемі), *оғлан* (туылған бала), *тикан* (тіккен), *туман* т.б. - УТ (-УТ, -ЫТ/-ИТ, -Т) жұрнағы. Бұл жұрнақтан қазіргі түркі тілдерінде жаңадан сөз жасалмайды, түбірге әбден сіңісіп кеткен көне қосымша. Біршама сөздердің құрамында кездеседі. Мысалы: *йурт* (жұрт, үй орны), *кедзүт* (шапан), *қонут* (қонақ үй), *йигит*, *йоғрут*, *қурт* (кептірілген сүзбе, құрт), *увут* т.б.

Бұл келтірілген мысалдардан көріп отырғанымыздай ескерткішке оғыз-қыпшақ тілдерінің қарлұқ-ұйғыр тілдеріне қарағанда үлес салмағының өте үлкен болғанын байқаймыз.

Өзге түркі тілдерінде жоқ, оғыз тілдерінде ғана ұшырасатын бірқатар зат есімдердің «Құтадғу билиг» ескерткішінде кездесуі, оғыз тілдерінің фонетикалық белгісі болып есептелетін дыбыстық ерекшеліктердің аталған жәдігерлік тілінен табылуы, оғыздық жұрнақтардың көне мұрада жиі пайдалануы, Махмуд Қашғари белгі соққан әдеби сөздердің қазіргі оғыз тілдері мен XI ғасырлардағы әдеби ескерткіш тіліне ортақ болуы, орта ғасырлық ғалымдардың таза ұйғыр тілінде деп ескерткен сөздерінің осы көне нұсқаларда жоқ боп шығуы, тағы басқа тілдік деректер «Құтадғу билиг» қарлұқ-ұйғыр тілінде жазылған» деген пікірге күмәндана қарауға мүмкіндік береді. Нақты тілдік фактілер оғыз тілдері мен қыпшақ тілдерінің ескерткіштерге үлесі үлкен болғандығын көрсетеді

«Құтадғу билиг» дидактика тақырыбына арналған поэзиялық туынды. Оларда үгіт-насихат, ақыл-кеңес беріліп, адамдарды адамгершілікке, шыншылдыққа, сыпайылыққа, шынайы кісілікке, тағы басқа асыл қасиеттерге тәрбиелейді. Шығарма бастан-аяқ адам факторына көңіл бөлінгендіктен, адам туралы, адамның табиғаты, көңіл күйі, психологиясы, мінез-құлқы, әдет-ғұрпы, салт-санасы туралы сан алуан атаулар қамтылған.

Қысқасы, ескерткіштің фонетика-морфологиялық белгілері де, лексикалық белгілері де жәдігерліктің оғыз-қыпшақ тілінде жазылғандығын айғақтайды. Басқаша айтқанда, оғыз немесе қыпшақ тілдеріне тән элементтер ескерткіште жиі пайдаланылған. Мұның өзі әдеби мұраның қай тілге қатысты екендігін дәлелдейтін ерекшеліктердің бірі. Махмуд Қашғари өзінің «Дивану луғат-ит турк» атты әйгілі сөздігінде әр сөздің тұсына қай тайпаға жататындығын көрсетіп отырған. Оғыз-қыпшақ немесе оғыз, қыпшақ тілдеріне жатады деген сөздердің барлығы дерлік «Құтадғу билиг» ескерткішінде толықтай ұшырайды. Керісінше, қарлұқ-ұйғыр тіліне жатқызылған сөздер ескерткіште мүлде кездеспейді. Бұл тарихи дерек те «Құтадғу билиг» оғыз-қыпшақ тіліне жатады деген соңғы түйіннің пайдасына шешіледі.

Ескерткіш одан әрі зерттелуде. Аталмыш тәсілдердің бірте-бірте ғылыми айналымға түсері хақ. Оғыз, қыпшақ тілдерінің тікелей мұрагерлері түрік, түрікпен, қазақ, ноғай, қарақалпақ, татар, башқұрт, әзірбайжан тілдерінің орта ғасырдағы тарихи жазба ескерткіштерге қаншалықты қатысы бар екендігі де толық анықталатын болады.

Колдонулған әдебиеттер

1. Самойлович А.Н. К истории литературного среднеазиатского турецкого языка. Сб. «Мир Али Шир» Л., 1928.
2. Наджип Э.Н. Кыпчакско- огузский литературный язык мамлюкского Египта XIV века. АДД. М., 1965.
3. Сағындықұлы Б. «Ғибат-ул хақайиқ» – XII ғасыр ескерткіші. Алматы, 2002 ж.
4. Бартольд В.В. История культурный жизни Туркестана. Соч., т. II, часть I. М., 1963.
5. Ибатов А. «Қутбтың «Хусрау уа Ширин» поэмасының сөздігі. Алматы, 1974.
6. Karşılaştırmalı türk lehçeleri sözlüğü. – Ankara:

Кожоева Зуурабүбү Тургашевна
Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз мамлекеттик улуттук университети,
техника илимдеринин кандидаты

Абдылдаев Обозбек Талипович
Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз мамлекеттик улуттук университети,
физика жана математика илимдеринин кандидаты

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТ БИЛИМ» ЧЫГАРМАСЫНДАГЫ КАРАЛГАН ЗАТТЫН НЕГИЗГИ ТӨРТ АБАЛЫ ТУУРАЛУУ ТҮШҮНҮКТӨРДҮ САЛЫШТЫРУУ

СРАВНЕНИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ ОБ ОСНОВАХ ЧЕТЫРЕХ СТАТУСАХ ВЕЩЕСТВА В ПРОИЗВЕДЕНИИ ЮСУПА БАЛАСАГЫНА “КУТ БИЛИМ”

Аннотация

“Дүйнө искусствонун чыгармасы боло алабы?” деген суроо адамзаттын жашоо мезгилинде түбөлүк берилип келе жаткан суроо. XI кылымдагы түрк элдеринин улуу ойчулдарынын бири Ж.Баласыгын заттын негизги салыштырмалуу агрегаттык абалдарынын мисалы катарында: топурак, суу, аба жана от жөнүндө жазган. Ал замандагы реалдуу дүйнөдөгү заттын абалдары жөнүндө жазылган мисалдар, так ишенимдүү түшүнүктөр болгон эмес, ал эми XXI кылымда заттын төрт негизги абалдары: катуу телолук, суюктук, газ жана плазма боло тургандыгы анализделген. Алардын термодинамикалык параметрлерине жана потенциалдарына салыштырмалуу изилденип келет.

Негизги сөздөр: агрегаттык, плазма, иреттуу, потенциал, иондошуу

Аннотация

Вопрос о том “Является ли мир произведением искусства?” навечный вопрос любого периода человеческой жизни. Одним из великих мыслителей турского народа XI века Ж. Баласыгын написал относительно основных агрегатных состояний вещества, в качестве примера: почва, вода, воздух и огонь. Анализируя эти примеры, как виды состояния вещества, которые для реального мира являются достоверными понятиями того времени, на XXI веке эти четыре основные состояния вещества: твердотельное, жидкое, газовое и плазменное изучаются относительно термодинамических параметров и потенциалов.

Annotation

The question of “Is the world a work of art?” an eternal question of any period of human life. One of the great thinkers of the Turk people of the 11th century, J. Balasygyn, wrote about the basic aggregate states of matter: soil, water, air and fire. Analyzing these types of states of matter, which for the real world are reliable concepts of that time, in the 21st century these four basic states of matter: solid, liquid, gas and plasma are studied in relation to thermodynamic parameters and potentials.

Кириш сөз. Адам жаралгандан бери өзүн курчаган жаратылышка суктануу менен бирге, ага байкоо жүргүзүп, изилдеп келген. Жердин бетиндеги ар түрдүү

кубулуштарды асмандагы жылдыздардын ар кандай жайгашуусу менен байланышканын көптөгөн байкоолордун натыйжасында билишкен. Ошондой эле жердин бетиндеги заттардын негизги ар түрдүү абалдарда болушун дагы байкашкан. Адамзат жаратылышты таанып-билүүнү үйрөтүүчү илим – физика. Физика предметинде жаратылыш материя деп түшүндүрүлүп, анын эки түрү бар: биринчиси, материалдык тело (ар бир адам баласынын көзү көрүп, колу кармай ала турган заттар); экинчиси, материалдык талаа (материалдык телолорду курчап турган талаа, же материалдык телолорду курчап турган чөйрө). Материя салыштырмалуу кыймылда болушу менен мүнөздөлөт. Физикадагы баардык кубулуштар физикалык моделдердин жардамы менен түшүндүрүлөт. Мисалы: физиканын механика бөлүмүндө материалдык чекит катарында каралат, ал эми заттардын молекулалык түзүлүшүн түшүнүү үчүн, өз ара аракеттенишпеген бөлүкчөлөрдөн турган идеалдык газдын модели аркылуу түшүндүрүлөт. Жогоруда каралгандардын негизи, XI кылымда Жусуп Баласагындын «Кут билим» чыгармасында заттын абалдарына, мисал катары: топурак, суу, аба жана от турунда түшүнүүгө боло турганын, табият тануу билиминде окутулуп келген.

Кыргыз элинде да бул түшүнүктөр макалдар аркылуу берилген “Күчтүү болсоң жердей бол, баарын чыдап көтөргөн”, “Таза болсоң суудай бол, баарын жууп кетирген”. Мында зат абалдарынын касиеттерин баамдоо менен раттуу туура маани берилген.

Анализ. Молекулярно-кинетирикалык теориянын биринчи жобосунун негизинде, баардык заттар молекуладан, атомдон, иондордон жана элементардык бөлүкчөлөрдөн турат.

Ар бир затты түзө турган бөлүкчөлөрдүн проценттик курамы ар кандай болот. Ошону менен бирге ар бир агрегаттык абалдагы заттын окшоштугу бул алардын баардыгында болуучу электрон, эркин жана байланышкан абалда.

Ушундан улам, түрк элдеринин ойчулу Ж. Баласагын “Кут билим” чыгармасында жазып кеткен саптарына анализ жүргүзсөк [1], анда бүгүнкү күндөрдөгү заттын негизги абалдары менен төмөнкүдөй салыштырмалуулукту алабыз:

Топурак – заттын катуу тело түрүндөгү абалындагы бир мисал.

Суу – заттын суюктук абалындагы бир мисал.

Аба – заттын газ түрүндөгү абалындагы бир мисал.

От–заттын жогорку температурадагы плазмалык абалынын бир мисалы. “Топурак, аба, отту, сууну бөлөк, турушат үч топ жылдыз нурга бөлөп” –деп чыгармада реалдуу дүйнөдөгү кубулуштар экендигин байкоо жүргүзүүнүн негизинде сүрөттөп жазган.

“Жападан жалгыз Кудай адамзатты от, ылай, аба, суудан жасап жатты каршы”-деген жазмаларында Ж.Баласагын заттын агрегаттык абалдарынын бири-бирине өтүшү тууралуу ой жүгүртүүнү, так ишенимдүү айта алган.

“Акылдын, зор билимдин күчүн баала,

Жеткизет көздөп койгон ойго даана”.

Бул ыр саптарында, акыл эмгегинин негизинде байкоо, тажрыйбаларда физикалык кубулуштарды үйрөнүү аркылуу керектүү билимге жетишүүгө болорун, алдын ала айта алган. Кыргыз элинде да илимге маани берилип, бекер айтылбаса керек: “Илим ийне менен кудук казгандай”.

Жалпылап айтканда, он кылым мурда Ж.Баласагын тарабынан мүнөздөлүп кеткен заттын абалы азыркы учурда, заманбап прибор, жабдыктар менен тастыкталып, көптөгөн физикалык жаңы кубулуштар ачылып келе жатат.

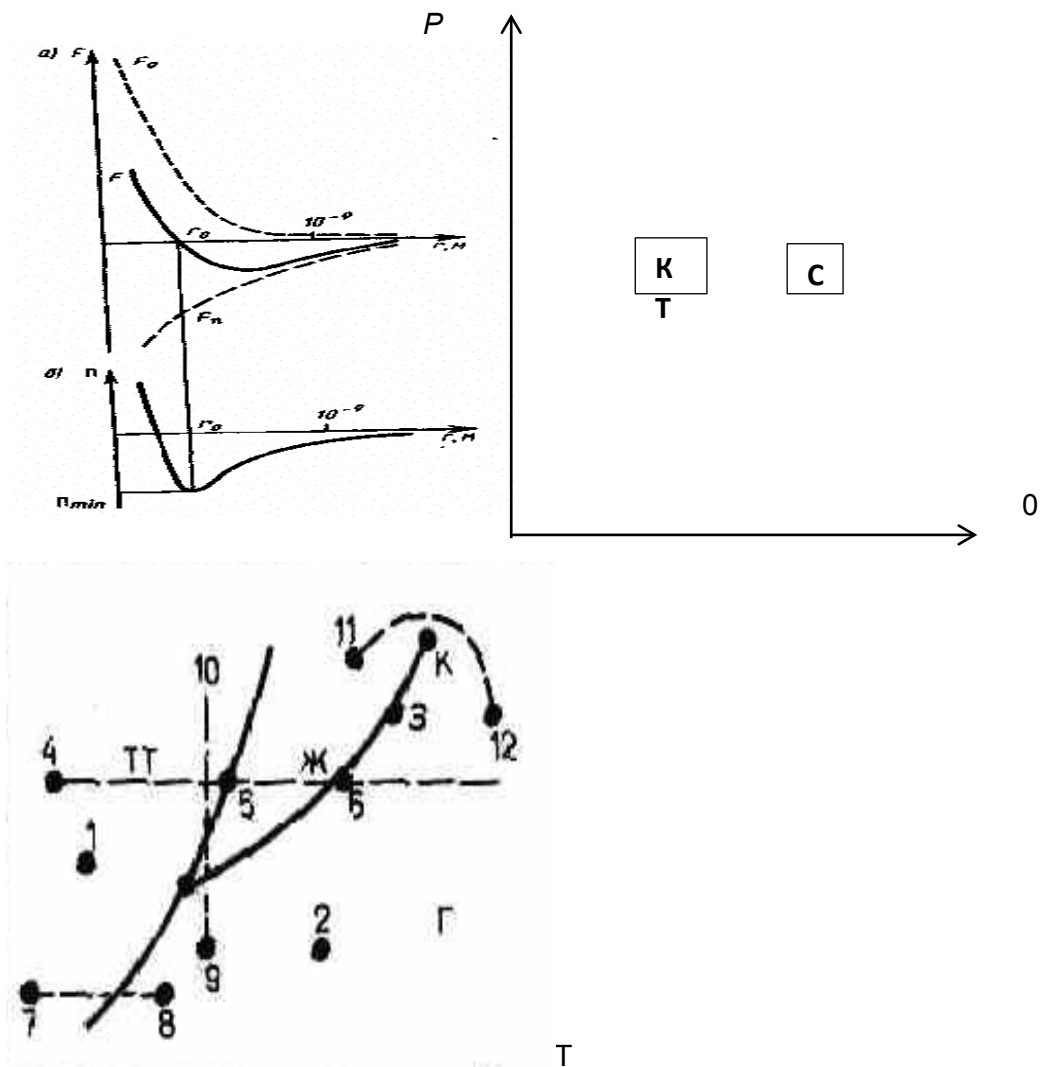
Заттын туруктуу тен салмактуулук абалында аны түзгөн бөлүкчөлөрдүн ортосундагы аралык $r = r_0$ болот (1-сүрөт), бул учурда бөлүкчөлөрдүн өз ара аракеттенүү энергиясы U минималдуу мааниге ээ болот.

Эгерде U_{min} тең салмактуулукта болгон бөлүкчөлөрдүн ортосундагы тартылуу күчүнө каршы аткарылган жумуш болсо, анда kT бөлүкчөнүн бирдик эркин жылуулук кыймылынын эки эселенген энергиясына барабар. Ушул эки чоңдуктун ортосундагы байланыштын негизинде аныкталган заттын үч абалына токтолобуз.

$U_{min} \gg kT$ - эки бөлүкчөнү бири-биринен ажыратуу үчүн керек болгон жылуулук энергиясы кичине болгондуктан бул учурдагы заттын абалы катуу телолук абал болуп саналат.

$U_{min} \approx kT$ - бөлүкчөлөр жылуулук кыймылынын натыйжасында мейкиндикте бир орундан экинчи орунга энергиясын сарп кылбастан алмашуу жолу менен жылышат, ошондуктан зат бул учурда суюктук абалда болот.

$U_{min} \ll kT$ - бөлүкчөлөрдүн жылуулук кыймылы алардын бири бирине жакындашына мүмкүнчүлүк бербейт, ошондуктан мындай заттын абалы конденсацияланган абал болуп эсептелинет дагы жана заттын бул учурдагы абалы - заттын газ абалы.

1-сүрөт. Бөлүкчөлөрдүн өз ара
2-сүрөт. Заттын абалынын диаграммасы
Аракеттенүүсү

Заттын P(T) диаграммасынан заттын кандай абалда болгонун анытай алабыз. Мисалы (2 – сүрөт): 1- катуу телолук абал- КТ, 2 – газ абалы – Г, 3 – суюктук – С жана газ абалдары.

Тело изобардык жылыган кезде 4-5-6 чекиттер аркылуу өтөт, 5 чекитте эрүү, ал эми 6 чекитте кайноо башталат.

Тело изобардык жылыган кезде 7-8 катуу тело суюктук абалды кесип өтүп газга айланат.

Изотермикалык кысууда 9-10 тело газ-суюктук- катуу- телолук үч абалды өтөт. 11-12 чекиттерде суютук абалдан газ абалына же болбосо тескерисинче буулануу сызыгын кезпестен фазалык өзгөрүүлөр болот [2].

XXI кылымда заттын төрт негизги абалда болушуна көптөгөн илимий эмгектер жазылган. Ошол төрт абалга кыскача токтолуп көрөлү:

Заттын катуу телолук абалы. Катуу тело деп, турактуу формасы жана көлөмү менен мүнөздөлүүчү, аны түзгөн бөлүкчөлөрдүн тең салмактуулук абалына салыштырмалуу баш аламан термелууго ээ болгон агрегаттык абалдагы затты айтабыз. Катуу телолордо молекулалар кристаллдык торчону түзүп, алыскы аралыктагы тартипти сактайт.

Катуу телолорду ички түзүлүшү боюнча экиге бөлөбүз: кристаллдык катуу телолор жана аморфтук катуу телолор.

Кристаллдык катуу телолор иреттүү, мезгилдүү кайталанып жайгашкан атомдордон турган катуу тело. Кристаллдык катуу телолордо атомдор ар кандай багыттар боюнча бирдей жайгашкан эмес, ошондуктан кристаллдык катуу телолордо физикалык касиеттери багыттар боюнча ар кандай мааниге ээ, муну анизотроптук телолорго касиети деп айтабыз.

Кристаллдык катуу телолордогу атомдорунун өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжасында төрт түргө бөлсө болот: иондук, атомдук, металлдык, молекулалык.

Иондук: NaCl, CsCl – ар тектүү заряддалган иондордун ортосундагы байланыш кулондун тартылуу күчтөрүнө негизделген.

Атомдук: алмаз, графит – нейтралдык атомдор бири-бири менен коваленттик байланыш аркылуу байланышкан. Эки атомдун бирден валенттик электрондору жалпы болуп эсептелген.

Металлдык: көпчүлүк металлдарда бир оң заряддалган металлдын ионун көптөгөн валенттик электрондор курчап турат.

Молекулалык: нейтралдык заттын молекуласы электрондук булут менен эң начар ван-дер-ваальстык байланышта болот.

Аморфдук катуу телолор, булар изотроптук катуу телолор, баардык багыттар боюнча физикалык касиеттери бирдей. Мисалы айнек, ал эми органикалык аморфтук катуу телолорго каучук, полиэтилен, резина кирет.

Заттын суюктук абалы.

Суюктук деп, заттын катуу телолук жана газдык абалдарынын ортосундагы агрегаттык абал алынат. Суюктуктарда алыскы аралыктагы иреттүүлүк жок, ал эми молекулалардын жайгаштырылуусу боюнча жакынкы аралыктагы иреттүүлүк жакшы аткарылат. Суюктуктардагы молекулалардын жылуулук кыймылы, бул кандайдыр бир убакыттын ичинде тең салмактуулук абалдагы молекуланын термелүүсү, мындан кийин молекула кескин түрдө аралыгы атомдордун ортосундагы аралыкка барабар болгон жаңы абалга өтөт. Молекуланын аракет кылуу аралыгы $r = 10^{-9}\text{м} = 1\text{нм}$, бул аралыкта молекулалардын бири бири менен тартылуусун эске албай койсо дагы болот. Бул радиуска түзүлгөн сфера *молекуланын таасир этүүчү сферасы* деп аталат. Суюктуктар беттик тартылууга, илешкектүүлүккө (суюктуктардагы молекулалардын бири-бири менен сүрүүлүсүнө), капиллярдуулук жана нымдоо кубулуштарына ээ.

Заттын газ түрүндөгү абалы

Заттын газ түрүндөгү абалын түшүнүүдө, эки түрүн карайбыз. Эгер газды түзгөн бөлүкчөлөр (молекула, атом, иондор жана элементардык болукчолор) бири бири менен өз ара аракеттенишпесе анда, мындай газ *идеалдуу газ* деп аталат. Идеалдык газдын абалынын тендемеси $pV_{\mu} = RT$.

Ал эми реалдык газдын көлөмү $V = V_{\mu} - b$, b - реалдуу газдагы бөлүкчөлөр ээлеген көлөм. Бөлүкчөлөрдүн ортосундагы тартылууну эске алуу менен реалдуу газдардын ичиндеги кошумча басым, Ван-дер-Ваальстын турактуулугунун аркылуу туюндурулган реалдуу газдар үчүн *ички басымды* $p = a/V^2$ алабыз. Реалдык газдын абалынын тендемеси Ван-дер-Ваальстын тендемеси деп аталат:

$$(p + v^2 a / V^2) * (V - vb) = v RT.$$

Зат газ абалында адиабаттык кеңейүүгө учураса жана сыркы чөйрөдө жумуш аткарылбаса, анда газдын ички энергиясы өзгөрүлбөйт.

Жогоруда айтылган газдын абалы, идеалдык газ учун убакыттын бирдиги ичиндеги газдын температурасынын өзгөрүлбөгөнүн көрсөтөт, ал эми реалдык газ үчүн төмөнкү барабардык аткарылат: $T_1 - T_2 = a/C_v(1/V_1 - 1/V_2)$,

C_v - газдын турактуу көлөм кезиндеги жылуулук сыйымдуулугу

Вакуумдагы реалдуу газ адиабаттык кенейүү кезинде муздайт.

Заттын плазмалык абалы.

Плазма деп бөлүкчөлөрү өтө жогорку даражадагы иондоштурулган өзгөчө агрегаттык абал. Зарядталган бөлүкчөлөрдүн концентрациясынын көлөмдөгү баардык бөлүкчөлөрдүн концентрациясына болгон катышы *ионизациялоо даражасы* деп, α - деген тамга менен белгиленет.

Плазма ионизациялоо даражасына жараша үч түргө бөлүнөт:

1). *Төмөнкү ионизациялоо даражасына* ээ плазма. Мындай плазма жердин жогорку атмосферасындагы ионосфера катмары.

2). *Жарым-жартылай ионизациялоо даражасындагы* заттарда, α бир нече процентке барабар.

3). *Толугу менен ионизацияланган даражадагы* заттарга күн, ысык жылдыздар жана жылдыздардын ортосундагы булуттар кирет, α жуз процентке жакын мааниге ээ.

“Илимпоз билимдердин нурун чачкан,

Окутуп, билбегендин көзүн ачкан,”

Мында Ж.Баласагын илим адамынын дүйнө кубулуштарын ачуу менен татыктуу билимге жетишүүгө боло тургандыгын, жаратылыш сырларын окуп, билүү аркылуу адамзаттын ийгиликтерге жетери көрүнүп турат.

Жыйынтыктасак, бяндамада заттын негизги агрегаттык абалы жөнүндө, он кылым мурда Ж.Баласагын тарабынан айтылган түшүнүктөр, азыркы учурда да салыштырмалуу маанисин жоготпой, илимдеги ачылыштарда дагы өзгөчө маани берилип, илимий изилдөө иштери уланып жаткандыгы тууралуу тастыкталып келе жатканын көрөбүз.

Колдонулган адабияттар

1. Жусуп Баласагын, “Куттуу билим”, Дастан./ Кыргызчалаткан Кубанычбек Басылбеков, - Б.: Турар, 2018. -152 б.

2. Тимофеева Т.И. Курс общей физики – М.: Высшая школа, 1990.

Эсенбек Мамбетакунов

Жусуп Баласагын атындагы
Кыргыз мамлекеттик улуттук
университетинин профессору,
педагогика илимдеринин доктору,
Кыргыз улуттук илимдер академиясын
мүчө-корреспонденти
esenbek2m@mail.ru

Калыбеков Абакир Калыбекович

Жусуп Баласагын атындагы
Кыргыз мамлекеттик улуттук
университетинин ага окутуучусу
abakir.klb@gmail.com

Шумкарбекова Ибарат Акбердиевна

Жусуп Баласагын атындагы
Кыргыз мамлекеттик улуттук
университетинин лаборанты
ibarat2020@mail.ru

Esenbek Mambetakunov

doctor of pedagogical sciences, professor
Kyrgyz National university
n.a. Zh. Balasagyn
esenbek2m@mail.ru

Kalybekov Abakir,

senior lecturer at the Kyrgyz National
university n.a. Zh. Balasagyn
abakir.klb@gmail.com

Shumkarbekova Ibarat

laboratory assistant,
Kyrgyz National university
n.a. Zh. Balasagyn
ibarat2020@mail.ru

**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТТУУ БИЛИМ» ЧЫГАРМАСЫНДА ААЛАМДЫН
АСТРОНОМИЯЛЫК СҮРӨТТӨЛҮШҮ**

**АСТРОНОМИЧЕСКАЯ КАРТИНА ВСЕЛЕННОЙ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «БЛАГОДАТНЫЕ
ЗНАНИЯ» ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА**

**ASTRONOMICAL PICTURES OF THE IN THE POEM «GRACEFUL KNOWIEDGE»
ZHUSUP BAIASAGYN**

Аннотация

Бул макалада улуу ойчул акын Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” чыгармасында баяндалган дүйнөнүн астрономиялык сүрөттөлүшү Теңир-Тоо аскаларында сакталган байыркы астрономиялык билимдердин таасири менен

түзүлгөндүгү жана алардын өнүгүшү баяндалды. Орто кылымга чейин жашаган дүйнөнүн геоборбордук системасы ыр менен баяндалып, алардын жайгашуу ирети жана асман сферасындагы кыймылынын ылдамдыгы так көргөзүлгөн. Асман сферасында зодиак топ жылдыздар боюнча Күндүн жылдык кыймылы менен күн календарын баяндап жазган. Күн календары Омор Хаямдан 10 жыл мурда, 1069-жылы түзүлгөн. Планеталардын, зодиак топ жылдыздардын аттары түрк тилиндеги аталыштары азыркы кыргыз тилине окшош экендиги аныкталды.

Түйүндүү сөздөр: Күн, ай, жылдыз, календарь, зодиак, Сатурн, Юпитер, Марс, Чолпон, Аркар, Үркөр, Босого, Саратан, петроглиф.

Аннотация

В данной статье показаны, что астрономическая картина мира, описанной в поэме «Благословенное знание» великого поэта Юсупа Баласагына, создано под влиянием древних астрономических знаний, сохранившихся в скалах Тянь Шаня, и было описано их развития. В поэме стихами была описана геоцентрическая система мира, жившего до Средневековья, наглядно показаны порядок их расположения и скорость движения по небу. В небесной сфере по зодиакальным созвездиям описывал движение Солнца и составил солнечный календарь по зодиакальным созвездиям. Солнечный календарь был создан в 1069 году, за 10 лет до Омора Хайяма. Название планет стихотворенном виде написаны на старо турецком языке, а названия зодиакальных созвездий аналогичны современному кыргызскому языку.

Ключевые слова: Солнце, Луна, звезда, календарь, зодиак, Сатурн, Юпитер, Марс, Венера, Овен, Телец, Близнецы, Рак, петроглиф.

Abstract

In this article, the creation of an astronomical model of the world, described in the poem “Blessed Knowledge” by the great poet Yusup Balasagyn, was created under the influence of ancient astronomical knowledge preserved in the rocks of the Tien Shan, and their development was described. In the poem, the geocentric system of the world that lived before The Middle Ages, the order of their location and the speed of movement across the sky are clearly shown. In the celestial sphere, he described the movement of the Sun according to the zodiacal constellations and compiled a solar calendar according to the zodiacal constellations. The solar calendar was created in 1069, 10 years before Omor Khayam. In the poem, the planets are written in Turkish, and the names of the zodiac constellations are similar to the modern Kyrgyz language.

Keywords: Sun, Moon, star, calendar, zodiac, Saturn, Jupiter, Mars, Venus, Aries, Taurus, Gemini, Cancer, petroglyph.

Улуу даанышман Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” китеби [1] дүйнөнүн көптөгөн тилдерине которулуп, изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Ал жөнүндө кыргыз окумуштуулары да өздөрүнүн китептерин жарыялашкан [2; 3; 4]. Биз автордун аалам жөнүндө, анын курамы жана түзүлүшү жөнүндөгү айткандарын талдап, аны кыргыз жергесиндеги ташка жазылган сүрөттөр менен салыштырууну, алардын өз ара байланышын ачууга аракеттендик.

Жусуп Баласагындын (1018-1086) «Куттуу билим» деп аталган чыгармасы дүйнөлүк маданияттын асыл мурастарынын бири. Анын дидактикалык мүнөздөгү дастанында табигый жана гуманитардык илимдердин проблемаларынын кеңири спектри чагылдырылган.

Сөз баштадым Теңирдин аты менен,
Жараткан бар күнөөмдү кечирсе экен.
Жаратты эрки менен Аалам, Жерди,
Ааламга жарыктыкка Күн, Ай берди,
Тегеренме асманды жасап койду,
Түбөлүк тынымы жок айлампалуу [1, 57].

Жусуп Баласагын бул саптар менен дүйнөнүн астрономиялык сүрттөлүшүн түзүүгө алгачкы боёкту сүртүп, тегеренме асман тынымы жок кыймылда экендигин белгилеген.

Жерде, көктө Күн баарынын эгеси,
Сага жашоо, өмүр берген дал өзү [1, 32].

Табиятка жашоо, өмүр берген Күн деп эсептеп, дастандын түп өзөгүн ага байлап, адилетүү падышаны Күнтууду атады. Айтолду - баш вазири, Акдилмиш – ак дилдүү, акылы терең, ойу кенен вазир, Өткүрмүш – өткөнгө каниет кылган, байлыкка, мансапка умтулбаган вазир.

Теңир-Тоо аскаларындагы петроглифтерде асман телолорунун символдору, астрономиялык кубулуштардын сүрөттөрү орто кылымдагы Борбор Азиялык окумуштуулардын көз караштарынын калыптанышына көмөк берген деп эсептейбиз. Саймалуу Ташта Күн Теңири деп аталган сүрөттө (1-сүрөт) адамдын башынан чыгарылган 19 шоола Күн менен Айдын 19 жылдык цикли баяндалган. Байыркы жыл санагылар Күн менен Айдын баткан чекиттерине үзгүлтүксүз байкоо жүргүзүп, ал чекиттерге таштан белги коюшуп аныкташкан. Бул таш белгилер көп кылымдардан кийин, Соң-Көлдө Манастын Таш-Тулгасында Күн менен Айдын 8 жана 72 жылдык циклин аныктаган таш обсерваторияга айланган (2-сүрөт) [4, 157].

Саймалуу Ташта Асман менен Жердин тирөөчү аталган сүрөттө асмандын көрүнгөн бөлүгү купол сыяктуу сүрөттөлгөн (3-сүрөт, солдо). Бул сүрөттүн оң жагында адам колуна көтөргөн көп чекиттер менен жылдыздуу асман баяндалып, жаныбар сымал сөлөкөттөр Күн, Ай жана жогорку кульминацияда турган асман телосу сүрөттөлгөн деп эсептейбиз [5, 22].

Байыркы жылдыз картасында (14-сүрөт) зодиак алкагындагы Үркөр (Телец). Кош Өгүз (Близнецы), Араба (Возничий) топ жылдыздары, кыйгач кош сызык менен Саманчы жолу, ийри сызык менен ошол доордогу дүйнөнүн уюлу жайгашкан Укурук (Дракон) топ жылдыздары сүрөттөлгөн. Ортодогу кош тегерек азыркы кезде астрономияда Ай жаңырган маалынын символу: кара тегерек Ай, ак тегерек Күн деп алынып жүрөт. Ал эми Манастын күмбөзүндө ал кош тегеректер уруулардын биригүүсүнүн символу катары берилген [6, 30].

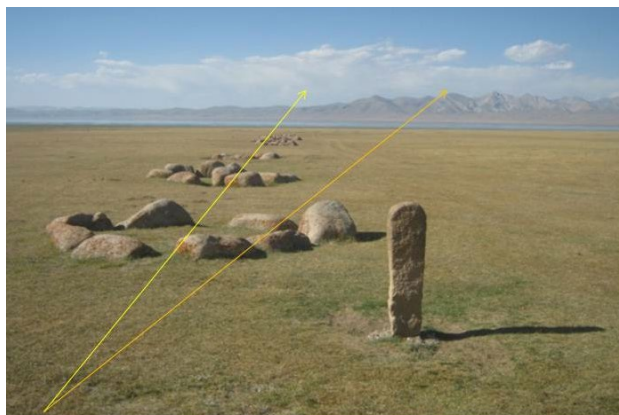
1-сүрөт. Күн теңири

3-сүрөт. Асман Жердин тирөөчү

4-сүрөт. Жылдыз картасы

2-сүрөт. Манастын таш тулгасы

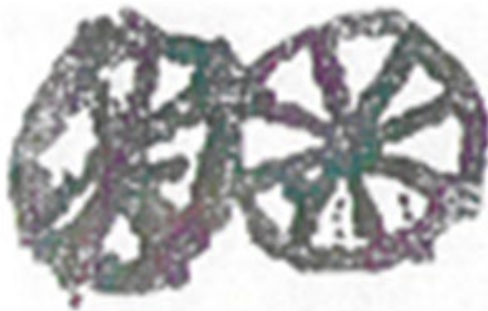
5-сүрөт. Зодиак алкагы жана 7 планета

Философия илимдеринин доктору, профессор Аскар Бекбоев “Куттуу билим” дастанына арнаган “Квеитизмден –гуманизмге” деген кириш сөзүндө чыгарма жазылган доорго терең талдоо жүргүзүп, философиясын ачып берген. “Жусуп Баласагын адам турмушу, жашоонун маңызы жөнүндө ой-толгоодо жалпы эле дүйнө, аалам түзүлүшүн сүрөттөп, өзүнүн космологиялык түшүндүрмөлөрүн көркөм ыкма менен туюндурат. Айлана-чөйрө, Аалам дүйнөсү бири-бирине татаалдыгы боюнча айрымаланган катмарлардан турат. Зодиактын 12 белгисин 4 мезгилге бөлүп, үчтөн бөлүштүргөн. От, суу, абадан жер жаралат. Төрт башаттын кошулмасы болгон менен алар бири бирине карама каршы болуп, тынымсыз айланып, өзгөрүлүп турат” [1, 17] деп эсептейт.

Орто кылымдагы Борбор Азиялык астрономдор Фараби, Беруни, Ибн Сина сыяктуу эле Жусуп Баласагын да дүйнө Теңирдин буйругу менен пайда болуп, андан ары табигый мыйзам ченемдер менен өнүгөт деген концепцияны уланткан. Анын дүйнө таанымы Теңир Тоодогу байыркы астрономия менен калыптанып, андан ары өнүктүргөн деп божомолдоого болот. Петроглифтерде планеталардын символдору сакталып, алардын зодиак топ жылдыздарына карата жайгашуулары да баяндалган.

Зодиак топ жылдыздарынын алкагы Ноокаттын Чили Сай капчыгайындагы таш сүрөттөрдө даана сакталган (5-сүрөт). Топ жылдыздар чек аралар менен бөлүнүп, тик бурчтук менен сүрөттөлгөн. Зодиак алкагындагы Төө (Змееносец) деп аталган 13-топ жылдыз (үч бурчтук менен сүрөттөлгөн) менен Акраб (Скорпион) бириктирилип, биздин замандын 1-миң жылдыгында 12 топ жылдыз деп эсептелип калган. Алкактын борборундагы гүлдүн 7 желекчеси 7 планета катары сүрөттөлгөн деп эсептөөгө болот. Ж. Баласагын зодиак топ жылдыздарды «бурч» деген термин менен берген [4, 32].

Демек, бул доордогу астрономдорго Теңир Тоо петроглифдердин мазмуну түшүнүктүү болуп, дүйнөнүн түзүлүшүнө болгон көз караштарына таасири болгон деп эсептейбиз. Саймалуу Ташта Күндүн тутулуусу Ай менен Күндүн символу аркылуу даана сүрөттөлгөн (5-сүрөт). Теңир Тоолук байыркы астрономдор Күн тутулуу кубулушун Ай Күн дискасын жаап каларын даана түшүнгөн. Оң жактагы диск орто кылымга чейин Күн символу катары кабылданган, сол жактагы диск менен Ай сүрөттөлгөн [6, 115]. Бул сүрөттө Ай Күн дискасына жакындап, тутулуунун баштапкы фазасы көрсөтүлгөн. Ж. Баласагын: «Барынан эң жапызы Айдын өзү, Күнгө каршы турганда толор кези» [1, 37] деп Ай толгон маалын Күн батып баратканда чыгыштан толгон ай көрүнөөрүн түшүнүктүү баяндаган.

5-сүрөт. Күн жана Ай дискасы тутулуунун башталышында

Жусуп Баласагын дүйнөнүн геоборбордук системасын поэзиянын тили менен биринчи болуп баяндаган. Планеталардын түркчө аталыштарын төмөнкүчө берген: *Секентир (Сатурн), Онай (Юпитер), Коруд (Марс), Йашик (Күн), Сэвит (Чолпон), Арзу (Меркурий), Йалчик (Ай)* [7, 41].

Көк асманга чачып койду жылдызды,
Кара түнгө каршы койду күндүздү.
Айрым жылдыз, түнкү көктүн саймасы,
Дагы бири көктү коргоп айланды.
Кээ бири адамдарга турмуш сабагы,
Кээ бирин көчмөн жылдыз жасады.
Баарынан эң үстүндө *Сатурн* жайгашып,
Эки жыл сегиз айда бир бурчту өтөт басып.
Юпитер – экинчиси, Жерди айланып,
Он эки айда асман бурчун өтөт басып.
Үчүнчүсү-опурталдуу *Марс* болот,
Ал каарыса жашоо, өмүр токтолот.
Төртүчүсү – *Күн* жайгашып катарда,
Жылуулук, жарык чачат бүт ааламга.
Бешинчиси - көркү артык *Чолпону*,
Караганда унуткарат кайгы муңду.
Арзу жылдыз турат андан төмөнтө,
Ой тилек аткарылат аны көргөндө.
Баарынан эң жапызы *Айдын* өзү,
Күнгө каршы келгенде толор кези [1, 57].

Ж. Баласагын асман телолорунун жайгашуусун ишенимдүү баяндап, алардын асман сферасындагы кыймылынын ылдамдыгын так көрсөткөн. Ааламдын борборунада Жер жайгашып, Жердеги ар бир байкоочуга планеталар Жерди

айлангандай көрүнөт. Сатурн планетасы топ жылдыздарга салыштырмалуу Жерди болжол менен 29 жылда, Юпитер 12 жылда айланып чыгат. “Куттуу билим” дастанында Ж.Баласагын Сатурн планетасы бир топ жылдызды (30⁰ тук жааны) 2 жыл 8 айда, ал эми Юпитер 12 айда айланып өтөрүн көрсөткөн.

Сатурн планетасынын бир топ жылдыздыздан экинчи бир топ жылдызга чейинки аралыкты басып өүүгө кеткен убактысын ай жылы менен эсептейбиз:

2 ай жылы * 354, 36 сутка + 8 ай*29, 53 сутка = 944,46 сутка

944,46 сутка: 354, 36 сутка = 2,67 ай жылы = 2 жыл 8 ай

Юпитер планетасы кайсы бир жылдызга карата айлануу мезгили 11,87 күн жылы, ай жылы менен эсптегенде 12 жыл болот. Бир топ жылдызды (300 жааны) 12 айда же 1 жылда өтөт. Мындай маалыматтар орто кылымда жашаган башка астрономдордон берилгени бизге белгисиз. Ж. Баласагын астрономиялык байкоолорду үзгүлтүксүз жүргүзгөн жана эсептөөлөрдү колдонгон астроном болгон деп айтууга негиз бар. Бул маалымат ай жыл санагынын эсебине туура келет.

Жусуп Баласагындын Күн жыл санагы 1069-жылы жарыяланган. Демек, Омар Хаям дан 10 жыл мурда баяндаган. Омор Хаяым ар 33 жылда 8 жыл толук жыл киргизүү менен тактоо киргизип, 1079-жылы Малик шахтын жылсанагы деп атаган.

Жусуп Баласагын эклиптика тегиздигиндеги 12 топ жылдыздын түрк тилиндеги аталыштарын берип, үч-үчтөн төрт мезгилге бөлүп баяндаган:

Он эки топ жылдыз бар түндү курчаган,
Теңирим орун берип жайгаштырган.
Аркар жылдыз Үркөр менен катар келет.
Босого Саратанга жакын жүрөт
Артында Асат, Сумбула, Тараза бар,
Асат менен Жаа жакын кошуналар.
Артынан – Теке, Көнөк, Үт келет.

Үткө аралаш жаз келип кут кирет.

Үч белги жазга, үчү жайга

Үчү – күз, үчү кышка төбөл.

Жерге, сууга, отко, обого үчтөн тийди,
Баарына энчи берди үчтөн белги.
Бири-бирине булар каршы теңдешсиз,
Бири-бирине булар каршы элдешкис.
Жолукпай айлампада тынбай тегеренет,
Көрүшпөй, бири бирин ээрчип жүрөт.
Теңирим аны ошентип жасап койгон,
Адашпай ээрчишет ошол бойдон

Мен мында көп нерсени бүттүм айтып,

Акыл калчап калганын аларсың чечип [1, 58].

Бул ыр саптарында Ж. Баласагын күн жыл санагын топ жылдыздарга Күндүн кыймылы менен баяндаган. Түп нускадагы топ жылдыздардын аттары азыркы кыргыз тилиндеги аттар менен негизинен дал келет (1-таблица).

1-таблица

№	Топ жылдыздардын аттары			
	Дастанда	Азыркы кыргыз тилинде	Орусча	Латынча
1	Kozi	Аркар	Овен	Aries
2	Ülker	Үркөр	Телец	Taurus

3	Erentir	Босого	Близнецы	Gemini
4	Kuçik	Саратан	Рак	Kanser
5	Eset	Асат	Лев	Leo
6	Bugday başi (Sünbüle)	Сумбула	Дева	Virgo
7	Terazi	Тараза	Весы	Libra
8	Ekreb	Акраб	Скорпион	Skorpius
9	Ya	Жаа	Стрелец	Sagittarius
10	Oglak	Теке	Козерог	Capricornus
11	Könoк	Көнөк	Водолей	Aquarius
12	Balik (Hut)	Балык (Үт)	Рыба	Piscus

Kozi (Козу) – азыркы кыргыз тилинде Аркар (жапайы кой) деп айтылат. Erentir – азыркы кыргыз тилинде Босого деп айтылышы, бул топ жылдыздын 4 жарык жылдызы төрт бурчтук боюнча жайгашып, Күн менен Ай алардын ортосунан өткөндүктөн ушундай аталып калган. Kuçik – Саратан (Күкүк – деген аты да кыргыз тилинде бар), Bugday başi (Sünbüle) – Сумбула (бооланган буудайдын машагы – “Сумбула чыкса суу муздайт” деген кыргызда лакап бар). Könoк – Көнөк – жылкынын терисинен жасалган сүт куюучу идиш. Balik (Hut) – азыркы кыргыз тилинде да ушундай айтылат. “Үйгө үт кирет, үт менен кошо кут кирет”, “Жакшылыгына алса үт, жамандыгына алса жут” деген лакаптар бар. Жыл санакчылар бул айда жылдыздардын жүрүшүнөн, башка табият кубулуштарына байкоо жүргүзүү менен алдыдагы айга мүнөздөмө беришкен.

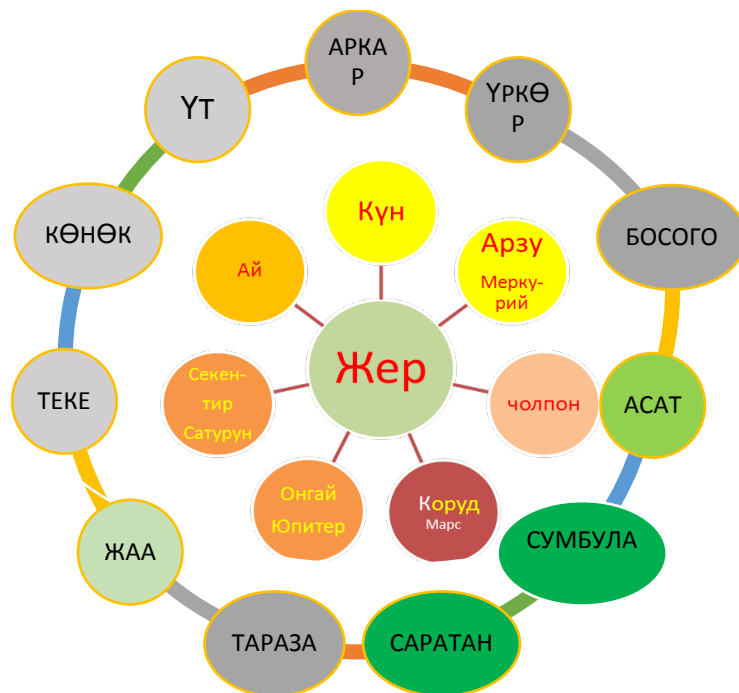
Жусуп Баласагын өзүнүн дастанында асман телолорунун ар бирине өзүнчө ат берген. Алардын башка тилдердеги аталыштары менен салыштырууда, кай бирлеринин окшоштуктары байкалды (2-таблица).

2-таблица

№	Дастанда	Азыркы кыргыз тилинде	Орусча	Латынча
1	Burç	Топ жылдыз	Созвездие	Zodiac
2	Yıldrik	Көкөтай	Сириус	Sirius
3	Yulduz	Жылдыз	Звезда	Stella
4	Yitiken	Чоң Жетиген	Большая Медведица	Ursa Major
5	Sekentir	Сатурн	Сатурн	Saturun
6	Ongai	Юпитер	Юпитер	Jpiter
7	Kurud	Марс	Марс	Mars
8	Gunes	Күн	Солнце	San
9	Sevit	Чолпон	Венера	Venus
10	Arsu Tilek	Меркурий	Меркурий	Merkuri
11	Ay, Yalçik	Ай	Луна	Moon
12	Arş	Арыш	Арка	-

Бул чыгармада Күнгө карата жыл санак толук чагылдырган. Жылды мезгилдерине карата бөлүштүрүү Ж. Баласагынга гана таандык. Анткени араб, индус жана перс астрономдору жылды мезгилдерге бөлүштүргөн эмес. Бул күн жыл санагын Ж.Баласагын өз китебине 1069-жылы жазган. Ал китеп дүйнөнүн булуң-бурчтарына тарап, аны кытайлар «Мамлекет түркүгү», ирандыктар «Шах китеби», турандыктар «Кутадгу билик» деп аташкан [1, 32]. Демек, О. Хаямга бул жылсанак белгилүү болгон. Сельжук Султаны Мелик Шахтын (Алп Арсландын уулу) резиденциясы болгон

Исфахандагы обсерваторияны О. Хаяйм башкарган. Обсерваторияда топ жылдыздардын координаталары аныкталып, жыл санак такталган. Күн Аркар топ жылдызына келгенде жыл башталып, ар бир 33 жылда 8 толук жыл киргизилген. Бул жылсанак тууралуу атактуу астроном-математик Лаплас: «Адамзат тарыхындагы эң так жыл санак» деп атаган [6]. Бул жыл санакта жыл астрономиялык жыл жаз мезгилинен башталып, жаз жана жай мезгилдерине 91 күндөн, күз менен кышка 90 күндөн бөлүштүрүлгөн. Бул календардын түзүлүшүнө Ж. Баласагындын жыл санагы негиз болгон.

6-сүрөт

Жусуп Баласагындын космологиялык теориясы байыркы грек ойчулдарынын үчилтиктүү идеясын улантуу менен зодиактын 12 топ жылдызын баяндап, дүйнөнү түзгөн төрт негизге (от, суу, аба, жер) үчтөн бөлүштүргөн. Жусуптун пикири боюнча, төрт негиз бири бирине карама каршы, бирок дүйнө карама-каршы тараптардын биримдиги менен күрөшүнөн пайда болгон жана жашап турат (6-сүрөт).

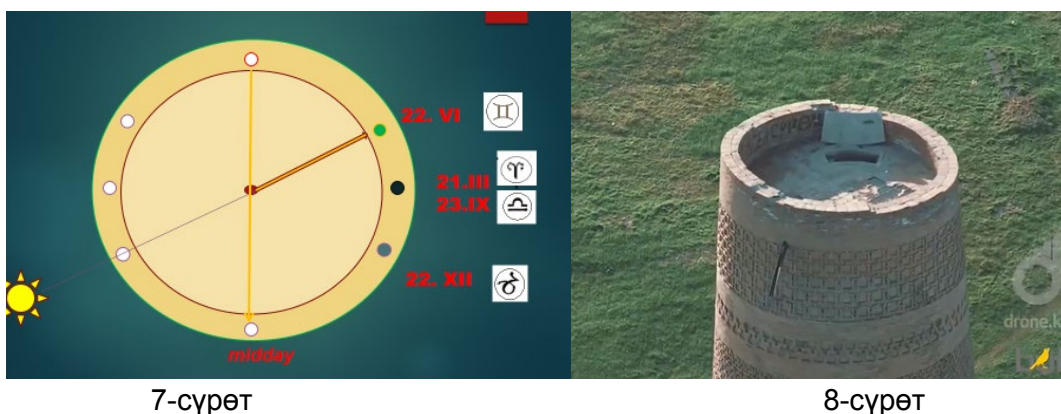
Бири-бирине булар каршы элдешкис,
 Бири-бирине булар душман теңдешсиз.
 Жолукпай айлампада тегеренет,
 Көрүшпөй бирин-бири ээрчип жүрөт.

Беруни, Ибн Сина, Омар Хаяймдан Жусуп Баласагын айырмаланып, бул чыгарманы түрк тилинде жазгандыгында. Жусуп Баласагынын жана Махмуд Барсканинин эмгектери түрк элдеринин тилинин жана маданиятынын пайдубалын түзөт. Бул чыгармалар маданияты гүлдөп турган Карахандар мамлекетинин рухий негизинде жазылган.

XI кылымда Баласагын шаарында «Куттуу билимдин» автору, акын, илимпоз, ойчул Жусуп Баласагын туулуп-өскөндүгү белгилүү. Тарыхый булактарга караганда Бурана мунарасы Карахандер мамлекетинин борбору Баласагын аймагындагы түрктөргө ислам тарала баштаган мезгилде, X кылымдын аягы, XI кылымдын башында курулган. Мунаранын эң алгачкы бийиктиги 45-46 метр болгон. Бирок, үстү жагы жер титирөөдөн улам кыйрап калган. Мунаранын бийиктиги азыркы

күндө 21,7 метрге жетет. Бышкан кыш менен төрт бурчтуу таш пайдубалга сегиз кырдуу түптөлүп, цилиндр түрүндө тургузулган. Сырткы бети оймо-чийме менен кооздолгон. Ичинде жогору карай буралып чыгуучу тепкичтер орнотулган. Түбүнүн диаметри 9 м, төбөсүнүкү 6 м ге жакын.

Бул мунаранын үстүндөгү аянт убакытты аныктаган азимуталдык тегерек болушу мүмкүн. Тегеректин кырында түндүк, түштүк чекиттерди, 22-июнда, 21-мартта, 23-сентябрда жана 22-декабрда Күн чыккан жана баткан чекиттерди көрсөткөн 8 белги болгон. Бул божомол мунара 8 бурчтуу пайдубулдан тургандыгы менен байланыштуу. Ал белгилер жылдын узактыгын так ченеп, топ жылдыздар боюнча Күндүн кыймылын баяндоого негиз болгон деп эсептейбиз. Ошондуктан Ж. Баласагын астрономиялык байкоолорго жана ченөөлөргө таянган деп божомолдоого болот. Мунаранын үстүндөгү азимуталдык тегерек обсерваториянын милдетин аткарган (7-8-сүрөттөр).

7-сүрөт

8-сүрөт

Ж.Баласагын ар түрдүү кесиптеги адамдардын коомдогу ордун жана аларга кандай мамиле жасоонун эрежелерин да иштеп чыккан. «Жылдыз саноочуларга кандай мамиле керектиги» деген ырда математика, астрономия илимдаринин зарылдыгын жана маанилүүлүгүн даңазалаган:

Мындан башка дагы бар жылдыз санаар,
 Так эсепке, санакка мыкты алар.
 Жыл, ай, күндүн эсебин алар билет,
 Мындай эсеп эң зарыл, баалоо керек.
 Билгиң келсе үйрөнгүн, татаал эсеп,
 Билим жолу так эсеп жерден өтөт.
 Көбөйтүүнү, бөлүүнү, бөлчөктү бил,
 Татаал жолду баспасаң келбейт үзүр.
 Аянттын өлчөмдөрүн так чыгарып,
 Салмак менен көлөмдү эсептей бил.
 Жети катар асманды жатка айт.
 Алгебра эрежесин даана тапкын
 Евклиддин капкасын катуу каккын.
 Кутманым эсебиңден ката кетсе,
 Эч качан иш илгери болбойт иште!
 Бардык иштин башында – илим жолу,
 Билимсиздин максатка жетпейт колу.
 Булар менен жакшылап ымала кыл,
 Ашык сөзгө албастан сый болуп тур [1, 336].

Жогорудагы ыр саптарга караганда Жусуп Баласагын алгебра жана астрономия илимдерин терең баалаган жана алардын мыйзам ченемдерин терең билип, аларды колдоногон. Анын өмүрү Карахандар мамлекетинин илими жана маданияты гүлдөп турган кезине туш келип, анын өнүгүшүнө зор салым кошкон. Чыгармада орто кылымдын гуманитардык жана табият таануу илимдерин топтоп, системага салууга аракеттер жасалган. Аль-Хорезми, Аль-Беруни, Ибн-Сина, Жусуп Баласагын, Махмуд Кашгаринин, Улугбектин эмгектери ХХ кылымга чейин Кыргызстандын медреселеринде окутулуп, кыргыз элинин билимдүү катмарынын эмгектеринде жашап келген. XIII-XX кылымдагы интелегенциянын эмгектери жана чыгармалары совет доорунда жоготулуп, тарыхыбыздан өчүрүлгөн.

Жусуп Баласагын табият кубулуштарына терең маани берип, аларга байкоо жүргүзгөн жана Теңир-Тоо петроглифтеринин маанисине түшүнүп, аны астрономиялык байкоолордо жана ченөөлөрдө колдонуп, Күн жыл санагын түзгөндүгүн божомолдойбуз. Ал орто кылымга чейинки окумуштуулардын илимий мурастарын терең өздөштүргөнү чыгармадан белгилүү. «Куттуу билим» дастанын түп нускадан терең изилдеп, астрономиялык жана табият кубулуштары тууралуу билимдерди жана терминдерди тактоо зарыл деп эсетейбиз. Бул изилдөөлөр тарыхыбызды терең үйрөнүүгө жана улуттун аброюн көтөрүүгө чоң салым болот.

Колдонулган адабияттар

1. Жусуп Баласагын. Куттуу билим. Которгон Т. Козубеков. - Б.: 1993. - 496 б
Эралиев З. Ж. Баласагын. – Б., 2000. – 132 б
2. Абдразаков А. Жусуп Баласагын жана анын “Кутадгу билиг” дастаны: Окуу куралы. – Б., 2008. – 52 б
3. Турдубаева Н.Ш. Жусуп Баласагын жана анын “Кутадгу билиг” дастаны (дастандын изилдениши жана анын түрк тилдериндеги котормолору). – Б., 2016. – 168 б
4. Калыбеков А., Бейшеналиева Д. Ж. Баласагындын «Кут Билим» дастанында дүйнөнүн астрономиялык сүрөттөтөлүшүнүн өнүгүүсү. / Ж. Баласагын ат. КУУнун Жарчысы. - Б.: 2016. – 28-32 б
5. Калыбеков А. Кыргыз жылсанагынын астрономиялык негиздери. – Б.: 2017. – 212 б
5. Sabahat Deniz. Yusup Has Hacibin verbidigi onem ve astronomy bilgisinin. / “Жусуп Баласагын жана анын идеяларынын азыркы учурдагы орду” аттуу Эл аралык конференциянын материалдары. – Б.: 2005. – 32-38 б

Мурзакметов Таалайбек Турдумаматович
Бекмамат Осмонов атындагы Жалал-Абад
мамлекеттик университетинин медициналык
колледжинин окутуучусу

**Ж. БАЛАСАГУНДУН «КУТ АЛЧУ БИЛИМ»» ЧЫГАРМАСЫНДА ЖЕКЕ ИНСАНДЫ
ТАРБИЯЛООДОГУ ИСЛАМ БААЛУУЛУКТАРЫНЫН МААНИЛҮҮЛҮГҮ**

**ЗНАЧИМОСТЬ ИСЛАМСКИХ ЦЕННОСТЕЙ В ВОСПИТАНИИ ЛИЧНОСТИ В
ПРОИЗВЕДЕНИИ Ю.БАЛАСАГУНИ «КУТАДГУ БИЛИГ»**

**THE SIGNIFICANCE OF ISLAMIC VALUES IN THE EDUCATION OF THE INDIVIDUAL IN
THE WORK OF Y. BALASAGUNI “KUTADGU BILIG”**

Аннотация

Макалада, инсанды же болбосо кесип ээсин тарбиялоодо улуу ойчул Хас Хажиб Жусуп Баласагындын “Кут алчу Билим” чыгармасындагы ислам баалуулуктарына негизделген тарбиялык багыттагы ойлорун окуп үйрөнүү, анализдөө, жайылтуу, колго алуу маселелери каралды.

***Ачкыч сөздөр:** Жусуп Баласагын, “Хас Хажиб”, “Кут алчу билим”, коом турмушу, акыл-эс, адеп-ахлак, тарбия маселелери, билим берүү, жеке инсан, ислам баалуулуктары, улуттук нарктуулук, жүрүм-турум, улуттук маданият, сүйлөө маданияты, жаны муунду тарбиялоо.*

Аннотация.

В статье рассмотрены вопросы изучения, анализа, освоения и распространения образовательных идей, основанных на исламских ценностях великого мыслителя Хас Хаджиба Жусупа Баласагына в произведении «Кутадгу Билиг».

***Ключевые слова:** Жусуп Баласагын, «Хас Хаджиб», «Кутадгу Билиг», общественная жизнь, разум, нравственность, вопросы образования, воспитание, личность, исламские ценности, национальная ценность, поведение, национальная культура, культура речи, воспитание нового поколения.*

Annotation.

The article discusses the issues of studying, analyzing, mastering and disseminating educational ideas based on the Islamic values of the great thinker Khas Khadhib Zhusup Balasagyn in the work “Kutadgu bilig”.

***Key words:** Zhusup Balasagyn, “Has Hadjib”, “Kutadgu Bilig”, social life, reason, morality, educational issues, upbringing, personality, Islamic values, national value, behavior, national culture, speech culture, education of the new generation.*

Жусуп Баласагын – орто кылымдардын ири ойчулдарынын бири, түрк тилдүү элдердин философиялык ойлорунун өнүгүүсүнө чоң салым кошкон инсан. Ал бир гана тил жана адабият жаатындагы таланттуу илимпоз эмес, өз доорунун дасыккан философу да болуп эсептелет. Жусуп Баласагындын чыгармачыл эмгегинин

натыйжасы болгон улуу чыгармасы “Кут алчу билимде” түрк тилдүү элдердин тарыхы, үй-бүлө, мамлекет, укук, адеп-ахлак жана эл аралык мамилелердин тарыхы маселелери чагылдырылган. Бул багытта ойчулдун көз карашы табияттын кубулуштары, коом турмушу, акыл-эс, адеп-ахлак, тарбия маселелерине арналган философиялык ойлорду камтыйт. Бул ойлор реалдуулук традициясына берилген багытта болуп, болмуштагы турмуштук чындыкты, түрдүү кубулуштарды таанып билүүгө болгон аракет, адам акылына, илим-билимдин жетишкендиктерине терен баа берүү, өз доорундагы коом үчүн мүнөздүү болгон социалдык маселелерди рационалдуу чечүү мүмкүнчүлүктөрүн негиздеген жана теория менен практиканы айкалыштырууга аракет сыяктуу ишмердүүлүктөн тураарын байкайбыз.

Аталган маселелердин ичинен улуу ойчул тарбия жана билим берүү маселесине басым жасап, чыгармадагы персонаждар аркылуу, жеке инсандын калыптануусунда жана коомдук өнүгүүдө тарбиянын маанилүүлүгү чоң экенин көйгөй катары атап, ошол ата менен баланын ортосундагы мамиле, өлкөнү башкаруудагы кетирилген мүчүлүштүктөр жана социалдык тартиптин бузулушу булардын баары тарбия алуудагы, билим алуудагы алешемдикке, кемчиликке жол берилгендигинен келип чыккандыгына басым жасайт.

Мен өзүмдүн макаламда мына ушул тарбиянын маани-маңызы, билим берүү процессиндеги негизги артыкчылык берилүүсү зарыл болгон ишмердүүлүк экендигине көңүл буруу менен, Жусуп Хас-хажиб Баласагындын чыгармасында ислам негиздерин камтыган тарбия жана билим берүүгө тиешелүү көз караштарды изилдегенге аракет жасадым.

Өсүп келе жаткан жаш муунду тарбиялоо жана аларга билим берүү түбөлүктүү актуалдуу маселелерден болуп, бардык мезгилдердеги биринчи орундагы көйгөйлөргө кирет. Доор алмашуусу менен тарбия берүүдөгү социалдык институттардын ишмердүүлүгү үчүн багыт берүүчү идеалдар өзгөргөнү менен педагогдун билим берүү процессиндеги тарбия берүүчүлүк милдети ошол бойдон калууда.

Учурдагы илимий изилдөөлөр мына ушул руханий-адеп-ахлактык, коомдук өнүгүүдөгү заман шарттарында жеке инсанды жоопкерчиликтүү инсан катары тарбиялоого, жеке инсанды тарбиялоодогу өзөк катарында патриоттуулукка тарбиялоо, болочок кесип ээсиндеги кесиптик маанилүү сапаттарды калыптандыруу сыяктуу маселелерге арналып жүрүп жаткандыгы бизге маалым.

Жусуп Баласагундун чыгармасына тиешелүү изилдөөлөр бир топ тарыхчылардын, тилчилердин, адабият таануучулардын жана ойчул философдордун эмгектеринде кездешет. Улуу ойчулдун чыгармачылыгын, көптөгөн дүйнө элдеринин окумуштуулары көп жылдардан бери изилдешет. “Кутадгу билик” чыгыштаануучу Иосиф фон Хаммер-Пургшталь аркылуу дүйнөгө таанылган болсо, алгачкы ирет немец тилинде Г.Вамбери тарабынан жарык көрөт. Андан кийин В.В.Радлов, С.М.Малов, Н.Гребнев, Р.Р. Арат, С.Н.Иванов, А.Н. Кононов ж.б., ошондой эле Борбордук Азиядан окумуштуулар: А.А. Алтмышбаев, А.И. Нарынбаев, О.К. Козубаев (Кыргызстан), А.Х.Касымжанов, М.С.Бурабаев (Казахстан), М.М.Хайруллаев (Узбекистан), М.Д.Диноршаев (Тажикстан) ж.б. изилдешкен.

Улуу ойчул Хас Хажиб Жусуп Баласагындын доору Х-кылымга дал келет. Бул доор улуу маданий жана тарыхый жаратмандыктын доору болгон. Бул доордо шаарлардын гүлдөп өсүп өнүгүүсү, агартуучулуктун өсүүсү, билим берүү, илимдин өсүүсү ишке ашкан. Бул мезгилде Чыгыштын улуу цивилизацияларынын айкалышуусу жүрүп отурган. Көөнө Туран аймагы, византия, араб, перс, индия, кытай

маданияттарынын эн жакшы жетишкендиктерин өзүнө сиңирип алуу менен өнүгүп, “Алтын доор мезгили” - деп аталды. Бул мезгил Карахандар доору мезгили болгондуктан, чыгарма мамлекеттик мыйзам жана мыйзам аркылуу башкаруу зарылчылыгы эске алынып, ушул талапты канааттандыруу максатында Карахандар башкаруучуларына арналып жазылган. Чыгарманын өзөгүн өлкөнү башкаруу жана коомдун бардык катмар өкүлдөрүн руханий тарбиялоо маселеси түзөт, жана бул тарбия жалпы мамлекеттик өнүгүүгө багытталуусу каралат. Улуу ойчул өз чыгармасында көсөм жеке инсан жана окумуштуу-тарбиячы экендигин көрсөтө алган. Ошондуктан ойчул-окумуштуунун чыгармасы кылымдар бою тарбиянын жана билим берүүнүн негиздери кызматын өтөп, ар тараптуу өсүп жетилген жеке инсанды даярдоодо маанилүү орунду ээлеп келет. Бул чыгармада Карахандар бийлигиндеги жана мамлекетти бекемдөө багытындагы билим берүүгө, тарбиялоого болгон өзгөчө талаптар көрсөтүлгөн. 6500 бейт же болбосо 13200 саптан турган улуу ойчулдун башкаруу, тарбия, билим багытындагы ойлору Карахандар баш каганы Тавгач-Улуг Бугра Караханга тартууланган. Чыгарма улуу каганга жагып, Жусуп Баласагынга “Хас Хажиб” деген кызмат орду берилген. Чыгарма Кытайда кенири жайылып, “Адаб ул-мулук” (Башчылардын этикасы), Чыгыш Туркстанда “Анис ул-мамалик” (Өлкөдөгү эрежелерди сактоо), Ирандыктарда “Шохномаи Туркий” (Түрктөрдүн шахнамеси), Чыгыштагылар “Зийнат ул-умаро” (Эмирлер жасалгасы), Турандыктар “Кутадгу билиг” (Кут алчу билим), кээ бир жерлерде “Пандомаи мулук” (Башчылар окуусу) деген аталыштарда белгилүү болгон.

“Кут алчу билим” чыгармасынын кайсыл тилде жазылгандыгы жөнүндө кыскача токтолуп кетүү туура болот деп эсептейм: Академик түрколог В. В. Радлов Орхон рун жазмасын иликтегенден кийин, «Куттуу билик» уйгур тилинде деген өзүнүн алгачкы аныкташынан, көз карашынан баш тартып мындай дейт: «1891-жылы мен Бамбердин көз карашы менен толук макул болуп, «Куттуу билик» байыркы уйгур тилинде жазылган деген пикирде элем. «Куттуу биликте» уйгур деген сөз бир дагы жолу кездешпейт...» деп белгилеп келип: «Менин «Куттуу билик» уйгур тилинде эмес деген пикирге келишиме да бир нерсе... өз эне тилинде биринчи китеп экенин көрсөткөн автордун сөзү негиз болуп отурат...»[1]. Демек, “Казакстандык окумуштуу А.Х. Касымжанов өзүнүн монографиясында көрсөткөндөй, географиялык көз караштан алганда, чыгарма кыргыз жана казак элдерине көбүрөөк тиешелүү болгон”-деп эсептөө мүмкүн. Бул ойго кошумча төмөнкү маалыматтарды көрсөтсөк болот: “Имеется прямое указание самого Юсуфа хас-хаджиба о том, что «Кутадгу билиг» выполнен им в Кашгарском иле и написан «бууга хан тилиңе тирк луйатинче»[2], мында окумуштуу Араттын аныктоосу боюнча чыгарма бограхан тилинде (tilinçe), түрк “сөзүндө”(luyatinçe) жазылган деген көз караш айтылган. Ошондой эле, “Кут алчу билим” чыгармасынын өзүндөгү саптардан да, биз чыгарманын кайсыл тилде жазылганын кезиктиребиз:

“Китеп көп арап, тажик тилдеринде,
Бул китеп эң биринчи биздин тилде.
Билимдүү бул китептин баркын билет.
Окугам акыл-оюн эске түйөт”[3,27].

Учурдагы билим берүү жаатындагы көйгөйлүү маселелердин бири бул окуучулардын, студенттердин тарбиясы болуп эсептелет. Албетте бүгүнкү билим берүү үлгүсү боюнча: “Кыргыз Республикасынын билим берүү жөнүндөгү мыйзамда”, 2-главанын 10-пунктунда бул маселе, “тарбия, билим берүү менен бирге өтө маанилүү бирдиктүү системалуу процесс”[4]-деп көрсөтүлгөнүнө карабастан, жана башка кээ бир

субъективдүү жана объективдүү себептерге байланыштуу бул маселе экинчи орундагы маселе катарында эсептелип келе жаткандыгы чындык. Бул маселенин келип чыгуусу бүгүн эле башталган жок. Глобализациянын жаштарга тийгизген таасири, руханий баалуулуктардын унутта калуусу, окуучулардагы, студенттердеги руханий баалуулуктарга болгон салкын мамиле, батышчыл баалуулуктардын кеңири жайылышы, ошондой эле массалык маданияттын таасири, булардын баары улуттун руханий унгуусун жок кылууга алып келүүсү мүмкүн. Тарбия жана билим берүүгө болгон мамиле, бул жаатта эмгектенген жалпы педагогдордун абалы, бул маселенин олуттуулугуна берилген баанын төмөндүгү, жаны өсүп келе жаткан муундун калыптануусуна кедергисин тийгизип, тарбиясы начар жаштар өсүп жетилүүдө. Бүгүнкү күндө тарбия жана билим берүү жаатында мына ушундай бир катар проблемалар бар.

Глобализация, вестернизация шарданы руханий жардылуулукту, агрессивдүү оройлукту, көңүл кош мамилени жаратып, жаштарга билим берүүдө мүчүлүштүктөргө жол берилип жаткандыгы чындык. Жаны муунду тарбиялоо жана билим берүүдө, учурда, бир топ кыйынчылыктар пайда болуп, алардын багыт алуусу идеал тутуучу түшүнүктүн өзү өзгөрүп, жаш жеткинчектер улуттук баатырларды тааныбай “Бэтмен” жана “Терминаторлорду” кумир тутуп жатканы өкүнүчтүү. Баалуулуктардын багытынын өзгөрүүсү - жаштардагы адеп-ахлактык ан-сезимдин чукул төмөндөп кетүүсүнө алып келүүдө. Өсүп келе жаткан жаңы муундун зордук-зомбулук, оройлук көрүнүштөргө жык толгон маалыматтарга ээ болуусу коомчулук тарабынан эске алынып, тарбия жана билим берүүдө жаны ыкма усулдарды колдонуу зарылчылыгы келип чыкты.

Окумуштуулардын көз карашында, ошондой эле “ОКУУЧУ ЖАШТАРДЫ РУХАНИЙ-АДЕП-АХЛАКТЫК ӨНҮКТҮРҮҮ ЖАНА ДЕНЕ ТАРБИЯЛОО КОНЦЕПЦИЯСЫ” сыяктуу булактарда:

“Орто атайын кесиптик жана жогорку билим берүү тутумундагы окуучу жаштарды руханий-адептик жактан тарбиялоонун негизги көрсөткүчтөрү берилген. Орто атайын кесиптик жана жогорку окуу жайларынын студенттерин негизинен 15-22 жаштагылар түзүп, жалпысынан алганда руханий-адептик баалуулуктары активдүү жарандык позиция жана кесиптик компетенттүүлүктөр менен айкалышта өнүгөт. Орто атайын кесиптик жана жогорку билим берүү тутумундагы окуучу жаштарды руханий-адептик жактан тарбиялоонун негизги көрсөткүчтөрүн төмөнкүдөй мүнөздөөгө болот:

– улуттун, мамлекеттин маданий өзөгүн сактоонун шарты катары байыртадан өнүгүп-өркүндөп келген элдик өрнөктүү каада-салт, үрп-адат, ырасым-жөрөлгөлөрдү урматтоо жана барктоо, аларды өзүнүн жашоо-турмушунун эреже-мыйзамына айландыруу, бул жагдайда башкаларга өрнөк болуу;

– Кыргызстан элдеринин жашоо-турмушу, улуттук кулк-мүнөзү, жигер-дымагы, менталдык-психологиялык сапаттары, диний түшүнүктөрү, дүйнөгө болгон көз карашы, тарыхый-маданий тажрыйбасы, адептик-этикалык салттары жөнүндө ар тараптуу, кеңири илимий маалыматка ээ болуу;

– улут аралык карым катыштагы толеранттуулук, өзүн башкалардын ордуна коё билүү, өзүнүн адептик позициясы менен жүрүм-турумунда улуттук жана жалпы адамзаттык баалуулуктарды айкалыштыра билүү;

– Ата-эне, тууган-урук, эл, коом, мамлекет, адамзат алдындагы жоопкерчилигин туюу жана алардын алдындагы парздарын абийирдүүлүк менен аткаруу;

– Өзүн өмүрүнүн аягына чейин кесиптик милдеттерине чынчыл, ак ниет, берешендик менен мамиле кылуу ниети;

-
- Кесиптик жана руханий-ишеним ынанымдарын тынымсыз бекемдөөгө, өзүн-өзү тарбиялоого умтулуусу;
 - Илимий, руханий, адеп-ахлактык, саясий көз-карашты жана сергек диний ишенимдердин калыптанышы;
 - Үй-бүлө алдындагы жоопкерчилик, үй-бүлөсүн бактылуу кылуу жана балдарды тарбиялоо үчүн зарыл болгон билимге, билгичтикке жана көндүмдөргө ээ болуу;
 - Үй-бүлөлүк парздын көндүмдөрүн калыптандыруу, үй-бүлөдөгү өз-ара ишенимди, берилгендикти, сүйүүнү жана тилектештикти чыңдоо, руханий туруктуулукту камсыз кылууга умтулуу;
 - Элдин, өлкөнүн келечегине бекем ишеним жана аны өнүктүрүүгө байланыштуу реформалардын активдүү катышуучусу болууга умтулуу;
 - Кесиптик жамаат менен тил таап, команда менен ымалада иштей билүүгө, зарыл учурда жоопкерчиликти, лидерликти өзүнө алып, башкаларды баалуу идеяларга ынандырууга даярдык.

Ошентип, бүгүнкү кесиптик билим берүүнүн натыйжасы инсандык руханий-адептик баалуулуктар менен кесиптик компетентүүлүктөрдүн гармониясынан турган”[5] тарбия жана билим берүүнүн жаны философиялык ыкмасын - кенири жайылтуу зарылчылыгы жаралды.

Мына ушул, руханий жетилген, улуттук баалуулуктарга сугарылган адеп-ахлагы бийик жаны муунду тарбиялоодо кылымдар бою калын эл тарабынан сакталып келген нарктуу тажрыйбага кайрылуу практикасы актуалдуу маселеге айланды.

Ал эми бул тажрыйба “КУТ АЛЧУ БИЛИМ” сыяктуу - тарбия жана билим берүүнүн үлгүсү болгон чыгармаларда камтылган. Мындай чыгармалардын өзөгүнүн маанилүүлүгү, деги эле жалпы билим берүү процессинде тарбиянын маанилүүлүгү маселеси жөнүндө өлкөбүздөгү чыгаан окумуштуу С.Рысбаевдин көз карашын айтсак болот: “Мында мен, өзгөчө, тарбиялоочулук жагына басым койгум келет. Тарбиялоонун фонунда, ойлоо маданиятына калыптандыруу, мамиле маданиятына, жүрүм-турум маданиятына, сүйлөө маданиятына, иштөө маданиятына үйрөтүүгө көңүл бөлөт, билимге үндөйт, заманды, дүйнөнү түшүнүүгө чакырат, нравалык тазалыкка жетелейт, чындыкты таанып өссө дейт, жоопкерчилик милдетти мойнуна артып жетилсе” – деп жазганын көрөбүз [6,11]. Окумуштуу агайыбыздын көз карашында байкалгандай улуттук уңгу, адеп-ахлакка толгон элдик тарбия ар бир жеке жаш муунду аруулукка, мекенди сүйө билүүгө толук кандуу адам болуп жетилүүсүнө өбөлгө түзөт. Орус элинин элдик педагогу Г.Н.Волковдун, бул маселеде айткан көз карашы да аталган ойду бекемдейт: «Воспитание, - существует в народе столько же веков, сколько существует сам народ - с ним родилось, с ним выросло, отразило в себе всю историю, все его лучшие качества» [7, 30]. Бул жерде айтылгандай тарбия эл менен кошо жаралган, эл менен кошо жашап, бүтүндөй элдин тарыхый жакшы баалуулуктарын камтып кылымдарды карытып жашап келет. Ал эми мына ушул элдик педагогиканын өзөгүндө диний ишенимдер, укуктук негиздерге чейинки үрп-адат, каада-салттар жатат.

Биздин өлкө тарыхый өнүгүүсү боюнча көп улуттуу көп багыттагы диний ишенимдерге ээ болгон коомчулуктан турат, бирок, элдин басымдуу көпчүлүгү ислам дининдегилер. Ошондуктан, учурда ислам дини багытындагы маданий баалуулуктарга негизделген педагогикага көңүл буруу маселеси актуалдуулугу жаралып отурат. Коомчулукта диндин таасири, өзгөчө ислам дининин маанилүүлүгү өсүп, диний негиздеги тарбия же болбосо руханий тарбиялоо зарылчылыгы бышып жетилди. Орусиялык окумуштуу, академик М.И.Махмудовдун көз карашында “христиандык-

православдык руханий негиздеги темалар коомчулуктун кенири массасына жакшы жайылып келген болсо, мусулмандык адеп-ахлактык этикага негизделген окуулар дээрлик жокко эсе” [8, 231]. “Мусулман педагогикасынын өзгөчөлүгүнө акыркы мезгилде көнүл буруулар көп болуп, ислам негиздери, андагы таалим-тарбия маселесин тереңдеп изилдөө, кенири коомчулукка жайылтуу максатка ылайыктуу багыттардан болушу керек” - деген көз караштамын.

Ошентип, улуу ойчул Жусуп Баласагундун чыгармасы жаш муунду тарбиялоодогу адеп-ахлактык тарбияга сугарылган бүгүнкү күндүн маанилүү чыгармаларынан экендигинде шек жок. Хас Хажиб Жусуп Баласагындын чыгармасы “Кут алчу билимде” жеке инсандын руханий өсүп өнүгүүсүнө арналган руханий-адеп-ахлактык маселелер, ислам диний негиздери аркылуу берилген.

Улуу ойчулдун доору кереметтүү Куран жана Хадистерди окуп үйрөнүү жакшы жолго коюлган, өнүккөн мезгилге дал келгендиктен, ойчулдун чыгармадагы жаш муунду тарбиялоодогу көз караштары мусулман адамга мүнөздүү болгон эң жакшы сапаттарды камтыган багытта болуусу көрсөтүлгөн. Алсак, чынчылдык, ак ниеттүүлүк, жардам берүү, сый-урмат көрсөтүү, мамиле адептери, айкөлдүк сыяктуу сапаттар момун мусулман адамга мүнөздүү сапаттар катары көрсөтүлгөн.

Жусуп Хас Хажибдин “Кутадгу билиг” чыгармасындагы саптар бул көз карашка мисал боло алат. Чыгармада окуу жана билим маселеси төмөнкүдөй берилет:

“Билим бийик түгөнбөс окуу — улук,
Адамда ушул эки артыкчылык.”
Окугандар акылдуу, улук болоор,
Билимдүүгө түгөнбөс байлык коноор.
Окуу — билим, акылдуу — акыл курап,
Билимдүү ойдогусун кабыл кылат.”[9,44],

ушундай эле өңүттө, андан ары илим, билимдин маанилүүлүгү жөнүндө сөз уланат:

“Айткым келди, о акылман, сөз жайын,-
Окуу, билим пайдасынан баштайын.
Окуу — түндө, алдыңдагы шам чырак,
Билим алсаң маңдай ачык жаркырап.
Окуу, билим көп нерсеге жеткирет,
Бул экөөнөн урмат-сыйды көп көрөт”[10,52],

ал эми адеп-ахлактык багыттагы саптар төмөнкүдөй берилген:

«Кара баштын кас душманы кызыл тил,
Канча башты жутту, дагы жутат — бил.
Болсун десең баш аман, тилди карма,
Болбосо — башың кетет, түшүнүп жүр!» ”[11,98],

андан ары Хас Хажибдин акыл насаат багытындагы ойлорун кезиктиребиз:

“Билимдүү жан, айткан сөзгө сал кулак,
Эсиңе түй, калган сөздөр – сандырак:
“Келечекте болом десең тап таза,
Эки дүйнө күнөө кылбай ак жаша”.
Жамандыкка баспагын эстүү адам,
Дайым түз бол – сөзүңдө да, иште да! [12,52]”.

Ошондой эле Хас Хажибдин чыгармасында Жараткандын ырайымы жана Алланын элчиси Мухаммед (с.а.в.) жөнүндө төмөнкүдөй сапаттарды окуйбуз:

“Ойлогонун орундап, ишке ашырган,
Жасаган бардык кубат кудайымдан.
Пайгамбарга мин-сан урмат кыламын,
Үммөтүмүн дайым кулдук урамын[13,123].

Мындан башка жалган айтпоо, туугандык мамилелерге бекем болуу сапаттары жөнүндө да төмөнкү ыр саптарынан окуйбуз:

“Жалган сөздү жашоодо айта көрбө,
Жалганчы шылдың болот калың элге.
Дос-тууганды ала жүр жакын кылып,
Кичүүгө, улууга да болгун сылык” [14,122].

Ошентип, Жусуп Хас Хажиб Баласагын өз эмгеги – “Кут алчу билим” аркылуу, өз доорунун терен билимдүүсү, медицина, астрономия, география, философия, педагогика, адабият, дипломатия илимдери жаатында күчтүү окумуштуу, улуу ойчул экендигин көрсөтө алды. Коомдогу түрдүү катмарлар ортосундагы мамиле эрежелерин, эл аралык мамиле багытында эрежелердин системасын, ошондой эле тарбия жана билим берүү ишмердүүлүгүндөгү өзгөчө методду иштеп чыгуусу менен ал тарбия жаатындагы өзгөчө чыгарманы дүйнө коомчулугуна тартуулады.

Чыгарманын аталышы айтып тургандай, “бактылуулука алып баруучу билим” дидактикалык (тарбиялык) чыгарма жана ар тараптуу өнүккөн жеке инсанды даярдоодо колдонууга мүмкүн болгон эмгек болуп эсептелет. Улуу ойчул өз эмгегинде негизги өзүнүн тарбия, адеп-ахлак багытындагы көз караштарын чагылдырат. Ал:

“Илим менен билимге көпүрө — тил,
Көкөлөткөн адамды тили деп бил.
Тил адамды бакытка бөлөп салат,
Тил адамды шорлотот, башын алат.
Тил арыстан босогоңдо комдонгон,

Бошоп кетсе — өзүңдү да жеп койгон” [15,123], бул саптарда улуу ойчул адам баласы өзүнүн өмүрүнүн аягында жүрүм-турумуна жараша, же жакшы же жаман из калтырат, адамдын тили адамдын өзүн же көкөлөтүп көтөрөт, же болбосо тескерисинче өзүнө душман болуп жерге киргизет”- деген ойду айтат.

Адамдар ортосундагы сый мамиле улуу ойчулдун эмгегиндеги негизги түшүнүк болуп эсептелет. Улуу ойчулдун чыгармадагы акыл-насааттары баланы төрөлгөндөн баштап тарбиялоого багытталып, жалпы коомдун өнүгүүсү үчүн ар бир коом мүчөсү өз ишин так билүүсү зарыл экендиги көрсөтүлгөн.

Өзгөчө бийлик өкүлдөрү үчүн арналган окуулар, акыл-насааттар алардын жүрүм-турумуна арналып, чынчылдык, тарбиялуулук маселелери ар бир бийликте отурган кызматкер үчүн программалык окуулар болуусу зарыл экендиги көрсөтүлгөн:

“ Сен — бексиң, дүнүйөнүн кулу болбо,
Сен анын каарын күтпөй, түшкүн жолго.
Текебердик сезимге алданбагын,
Ишенбе бул дүйнөгө — жалган аның,
Адилет бол, катаалдыкка кабылба,
Элди кубант, эмгектенип. жаңылба[16,124].

Жыйынтык катары айтып кетсем, Баласагындын көз карашы боюнча: “билим алуу – бул мусулман адамдын милдети” – болуп эсептелет. Түрк тилдүү элдердеги тарыхый, кылымдар бою келе жаткан баалуулуктар: жети атаны билүү, улууларга болгон урмат-сый, сөзүндө бекем туруу, уят-ар-намыска бекем болуу, Ата

Мекенге кызмат кылуу милдети, үй-бүлө мамилесин ыйык тутуу, коомдогу, уруу-эл ичиндеги сый мамиле ж.б. аруу сапаттар айтылып, “Кут алчу билим” сыяктуу чыгармалар аркылуу бизге жетип келди. “Мындай баалуу сапаттарды камтыган чыгармаларды коомчулукта терен окуп үйрөнүү, өздөштүрүү менен, бүгүнкү күндө жаны муунду тарбиялоодо миндеген кылымдарды басып өткөн традициялуу баалуулуктарга, ислам маданияты баалуулуктарына кайрылып, учурдагы педагогикалык ишмердүүлүктү өнүктүрө алабыз, жана жеке инсанды тарбиялоодо ислам баалуулуктарынын маанилүүлүгү өтө жогору” - деп эсептейм.

Колдонулган адабияттар

1. Последнее слово к "Кутадгу билиг" перевод В.В.Радлова с немецкого на киргизский язык 'Кутадгу биликке акыркы сөз'). - Кыргызстан маданияты, № 4, /108/, 22 январь, 1969. 25-1.
2. Rahmeti Arat R. Kutadgu Bilig, I—Metin, Istanbul, 1947, стр. 2 АЗВ2и,24.
3. Куттуу билим: Дастан /Байыркы түрк тилинен котор. Т. Козубеков; Сүрөтчүсү А. Акматов. М., 1993.— 27 б.
4. ЗАКОН КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ. от 11 августа 2023 года № 179 “Об образовании”. Глава 2. “Система образования”, Статья 8. “Принципы государственной политики в сфере образования”, 10-пункт: “единство, системность и непрерывность образовательного и воспитательного процессов”.
5. Окуучу жаштарды руханий - адеп - ахлактык өнүктүрүү... <http://tarbia.kg/sites/default/files/ТАРБИЯ КОНЦЕПЦИЯСЫ...>
6. С.Рысбаев, К.Миңбаева. Кыргыз балдар акын-жазуучуларынын чыгармаларындагы педагогикалык идеялар, ЖОЖдордун педагогикалык факультеттеринин окутуучулары жана студенттери үчүн кошумча окуу куралы, Б.: 2015, 11-бет.
7. Волков Г. Н. Чувашская народная педагогика. - Чебоксары : Чувашиздат, 1958. – с. 30
8. Махмудов М.И. Духовная сила Корана II Народное образование. 1999. № 6. С. 231.
9. Куттуу билим: Дастан /Байыркы түрк тилинен котор. Т. Козубеков; М., 1993.44-б,
10. Куттуу билим: Дастан /Байыркы түрк тилинен котор. Т. Козубеков; М., 1993.52-б,
11. Куттуу билим: Дастан /Байыркы түрк тилинен котор. Т. Козубеков; М., 1993.98-б,
12. Куттуу билим: Дастан /Байыркы түрк тилинен котор. Т. Козубеков; М., 1993.52-б,
13. Куттуу билим: Дастан /Байыркы түрк тилинен котор. Т. Козубеков; М., 1993.123-б,
14. 1 Куттуу билим: Дастан /Байыркы түрк тилинен котор. Т. Козубеков; М., 1993.22,-б,
15. Куттуу билим: Дастан /Байыркы түрк тилинен котор. Т. Козубеков; М., 1993.123-б,
16. Куттуу билим: Дастан /Байыркы түрк тилинен котор. Т. Козубеков; М., 1993.124-б

Мусаев Өмүрбек Мамаюсупович

Баткен мамлекеттик университетинин
алдындагы Миталип Тайиров атындагы
Кызыл-Кыя гуманитардык педагогикалык
институтунун ага окутуучусу
omur.musaev@mail.ru

Ташполотов Толкунбек Турдубекович

Баткен мамлекеттик университетинин
алдындагы Миталип Тайиров атындагы
Кызыл-Кыя гуманитардык педагогикалык
институтунун ага окутуучусу
ttt_tolik@mail.ru

Бердиев Асан Токсонович,

Баткен мамлекеттик университетинин
алдындагы Миталип Тайиров атындагы
Кызыл-Кыя гуманитардык педагогикалык
институтунун доценти
asan_1768@mail.ru

**КЕСИПКЕ ТУУРА БАГЫТ БЕРҮҮ ЖОЛДОРУНУН ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТТУУ
БИЛИМ” ДАСТАНЫНДА БЕРИЛИШИ**

**ПУТИ ПРИДАНИЯ В ПРОФЕССИИ ПРАВИЛЬНОГО НАПРАВЛЕНИЯ В ЭПОСЕ
ЖУСУПА БАДАСАГУНА “БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ”**

**THE RIGHT DIRECTION OF THE PROFESSION IN YUSUF BALASAGYN'S SAGA
“KUTADGU BILIG”**

Аннотация

Бул макалада улуу акын Жусуп Баласагындын мезгилиндеги мугалим, илимпоз, астролог, дарыгер, эмчи, акын ж.б. кесиптердин ээлери жана алардын хандыктагы ээлеген орду, ролу жана кантип туура кесип тандоо керектиги жөнүндө баяндалат. Кесипке ээ болуу бул алгачкы жамааттык коомдо, тап пайда болгонго чейин эле келип чыккан коомдогу процесс. Адамзат өзүн аңдап түшүнө баштагандан эле эркектер аңчылык, аялдар жыйноочулук менен алек боло баштаган. Кесипке ээ болуу менен адамзат өз жошоосун, турмушун кылымдан-кылымга жакшыртып олтурган. Жусуп Баласагын да балага кесип тандоодо ата-эненин, чөйрөнүн, диндин да ролу жогору экендигин чыгармасында баса көрсөтөт. Кайсы кесип ээлери коомго, мамлекетке пайда алып келээрин, кайсы кесип ээлери менен аяр мамиледе болуу керектигин өкүмдарга айтып бергенин Жусуп Баласагын жазып калтырган. Макалада кесип жаштардын дүйнө таанымына, көз карашына таасир этип, кесип аркылуу аларда окшоштуктарды, өзгөчөлүктөрдү, айырмачылыктарды жана жакындыктарды пайда кылаарын да негизги багыты катары карайт.

Негизги сөздөр: кесип, астролог, табып, тарбия, акын, коом, дыйкан, малчы

Аннотация

В статье рассматриваются о таких профессиях как профессия учителя, астролога, лекаря, целителя, поэта и др. их место и роль в обществе во времена великого поэта и мыслителя Жусуп Баласагына. С тех пор, как человечество начало понимать себя, мужчины занимались охотой, а женщины – собирательством. Приобретая профессию, человечество век за веком улучшало свою жизнь.

В своей работе Жусуп Баласагын останавливается на важности роли родителей, религии, окружения при выборе профессии для ребенка. Он доносит до правителей, какие профессии принесут пользу обществу и государству и к представителям каких профессий следует относиться с почтением. В статье говорится о том, что профессия влияет на мировоззрение и мировосприятие молодых людей, а также рассматривается как основной элемент, способствующий формированию личности.

Ключевые слова: профессия, астролог, лекарь, воспитания, поэт, общество, земледelec, скотовод.

Annotation

The article examines such professions as the profession of teacher, astrologer, doctor, healer, poet, etc. their place and role in society during the time of the great poet and thinker Zhusup Balasagyn. Since humanity began to understand itself, men have been hunters and women have been gatherers. By acquiring a profession, humanity has improved its life century after century.

In his work, Zhusup Balasagyn dwells on the importance of the role of parents, religion, and environment when choosing a profession for a child. He informs rulers which professions will benefit society and the state and which professions should be treated with respect. The article states that the profession influences the worldview and worldview of young people, and is also considered as the main element contributing to the formation of personality.

Key words: profession, astrologer, doctor, education, poet, society, farmer, cattle breeder.

Күн чыгыш элдеринин улуу ойчулу, философ, даанышман акын Жусуп Баласагын “Куттуу билим” дастанында түрдүү кесип ээлерин атап, аларга кандай мамиледе болуу керектигин баяндайт[1]. Кесиптердин баары эле адамзатка кызмат кылуу үчүн коомдо болгон карым катыш, муктаждык, зарылдыктан улам келип чыккан. Адам билим алуу менен кесипке ээ болот жана ал кесипти коомчулук кесип катары кабылдаганда гана өз деңгээлине көтөрүлөт. Кесип өз заманына, коомдук күчтөрдүн өзгөрүүсүнө жараша пайда болуп, өнүгүп же жоголуп, же башка формага өтүп турат. Натыйжада эмгектин бөлүнүүсүнүн негизинде жыйноочулуктан дыйканчылык, аңчылыктан мал чарбачылык келип чыккан. Чарбанын андан ары татаалдашы эмгектин адистешүүсүн талап кылат. Эркекетер аңчылыкка, аялдар жыйноочулукка, үй тиричилик жумуштарына көбүрөөк ыкташты[2,73-б.]. Дыйканчылыктан кол өнөрчүлүктүн бөлүнүшү, алмашуу процессинин пайда болушу сооданын өнүгүшүн шарттады. Чыныгы экономикалык алмашуу адамдарда эквиваленттүүлүк, нарк өлчөмү жана алмашуу каражаты тууралуу түшүнүктөрдү пайда кылды жана алар жөнүндөгү мурдагы түшүнүктөрдү өнүктүрдү [2,135-б.].

Адамзаттын жашоосу жакшырган сайын түрдүү кесиптер пайда болуп олтурган. Коомду, мамлекетти башкаруу үчүн алмустактан бери эле даанышман, илимдүү адамдарга муктаждыктар жаралган. Чыгарманыны автору башкы орунга илим-билимдүү адамдарды коёт. Даанышмандардын акыл-насааты элге, коомго туура, жарык жолду көрсөтөт, жаман менен жакшыны айра билүүгө көмөктөшөөрүн айтат:

Дагы бир адамдар бар билими мол,
Билими жалпы журтка көрсөтөт жол.
Жаман менен жакшыны билет алар,
Ак жолду ажыратып баарын табар.
Булар түркүк жолунда акыйкаттын,
Билиминен күч алат шариат чын[1,324-б.].

Окумуштуу адамдар ордо кызматкери болуу үчүн заман талабына ылайык ислам илимин, мусулман маданиятын жана шариятты жакшы өздөштүрүүгө тийиш болгон.

Акындын заманында даанышмандар илим жана тарбияны эриш-аркак алып жүрүү менен алар ардактуу устаз (мугалим) кесибин да аркалашкан. Илим изилдөө атайын мекемелерде ишке ашырылган. Ал эми Батышта мектептер монастрлардын алдында ачылып, аларда монах болуп чыгуучу балдар окушкан. Ошондой эле соборлордун алдында уюштурулган шаардык мектептер да болгон. Батыштагыдай эле Караханид доорунда да балдарга дин аалымы сабак берген. Орто кылымдагы жалпы мектептерде окуган балдарды сабакты жатка билүүгө мажбурлашкан. Ал кезде китептегинин баары керектүү акыл-насаат деп эсептешкен, ошондуктан текстти китепте кандай жазылса дал ошондой билүү керек болгон[3,168-б.].

Тарбия - адам коомунун негизги функциясы. Бүткүл адамзаттын иштеп чыккан материалдык жана рухий байлыгын улуу муундар улам кийинкилерге тарбия аркылуу берет, кийинки муундун өкүлдөрү өткөндөрдөн калган мураска тарбия процессинде ээ болушат[3,6-б]. Орто кылымдагы аалым Унсуралмаали Кайкавус да атага балдарды динден сабак алуусуна көмөк көрсөтүп, чоңойгондо курал-жарак кармаганга, аттуу жүргөнгө, аскер өнөрү менен катар сууда сүзгөндү да үйрөтүү керектигине үндөйт. Балдар тарбиялуу болсун үчүн мугалимдин, тарбиячынын эмгегинен пайдалануу менен эгер бала орой сүйлөсө, тилиңди укпаса, ал сени жек көрүп же сенден коркуп калбоосу үчүн мугалимдер аркылуу жазалат, андайда балага болушуп кийлигишпе дейт[4,96-97-б].

“Куттуу билим” дастанынын өзүнүн турушу эле башынан аягына чейин тарбия. Акын балдарды алгач үйдө тарбиялап, андан соң мыкты тарбиячы устаздан билим алдырсаң балдар келечекте коомдо өз ордун оңой табаарын баяндайт.

Уул-кызды буйруса болуп себеп,
Үйдө чоңойт, бөтөн жер жайсыз келет.
Тарбиячы киши тап, пейли кенен,
Уул-кызың дени сак өсөт экен[1,337-б.].

Жаштарга окуу, билим аркылуу гана ийгиликтерди багынтууга болоорун айтат.

Адамзаттын жашоосу үчүн өмүр керек. Узак өмүр сүрүү үчүн адамдын ден соолугу чың болууга тийиш. Кайсы гана башкаруучу болбосун анын сарайында дарыгерлердин атайын мектеби иш алып барган. Алар ошол мамлекеттеги массалык оорулардын алдын алуу, пайда болгон кеселдердин дабаасын табуу үчүн аракет жасашкан. Падышанын атайын өздүк дарыгерлери болгон. Алар өкүмдарлардын тамагынын сапатынан, ден соолугунун абалына чейин жоопкер болушкан. Жусуп

Баласагын мамлекеттеги элдердин турмуш-тиричилигинин жакшырышы үчүн, алардын ден-соолуктарынын чың болушуна мамлекет тарабынан камкордук көрүү керектигин айтат. Жусуп Баласагын өзүнүн замандашы болгон Ибн Синанын чыгармалары менен тааныш болуп, медицина илиминен да кабардар болгон. Ибн Синанын “Дарыгерлик илимдин канону” деген китебинде дени сак жашоону көнүгүүлөр аркылуу сактоону, минералдык суунун дарылык касиетин, жакшы никенин адам жашоосундагы ордун, таза климаттын айлана-чөйрөнүн тийгизген таасирин жактайт[5,-343-б.] Чыныгы даарыгерди эл гана эмес, эл башындагылар да татыктуу кадырлап-барктап, урматташы керек:

Таанып эл арасынан дарыгерди,
Айыктырат кеселден алар элди.
Сопсоо туруп кээде киши ооруп калат,
А дарыгер кеселге даба табат, – деп жазат [1,425-б].

Салттуу медицина менен катар эле эмчилердин да орду чоң экендигин, Караханид доорундагы эмчилер учурдагы медицинанын адам психикасына байланышкан бөлүгүн дабалаарын акын төмөнкү ыр саптарында баяндайт.

Дагы бир эмчи жандар - сыйкыры бар,
Жел тийгенди тууралап эмдейт алар.
Булар менен оңдогун мамилени,
Жин ооруга чакыргын келсе жөнү [1,426-б].

Бирок, акын төмөнкү эки сабындагы ырларында:

“Дарыгерлер эмчиге ишенишпейт,
Эмчилер дарыгерди киши дешпей,- деп жазат [1,426-б].

Мындан дарыгерлер менен эмчилердин, табыптардын ортосунда бүгүнкү күндөгү медициналык пикир келишпестиктер акындын доорунда да бар экендиги көрүнүп турат. Акын бул саптары менен өз заманында эле медицинанын тармактарга бөлүнгөндүгүн айгинелейт. Дарыгерлер адамдын органдары менен байланышкан ооруларды айыктырса, эмчилер психикага байланыштуу кеселдерди карашкан. Учурда да жин ооруларын дубасы күчтүү, касийда окуучу молдолор айыктырып жаткан фактылар көп кездешет.

Медицинадан тышкары борбордук азиялыктар чыныгы ийгиликке жетишкен тармактар-математика жана ага байланыштуу дисциплиналар жана астрономия. Бүгүнкү Түркмөнстандын аймагында төрөлүп, андагы улуу илимий борбордо билим алган Хабаш-819-жылы Мамнун халиф менен бирге Багдад шаарына келген борбордук азиялыктардын бири. Ал келгенден он жыл өткөн соң Хабаш биринчилерден болуп күндүн тутулушун, күндүн бийиктигине карап убакытты туура, так айтуу ыкмасын колдонгон[5,198-б.]

Орто кылымдагы мектептерде арифметика, геометрия, астрономия өндүү илимдер өтүлгөн. Арифметика календарларга көз салган диний кызматкерлерге жана соода жүргүзүшкөн көпөстөргө керек болучу. Геометриясыз соборлорду, сепилдерди, мунараларды, күмбөздөрдү курууга мүмкүн эмес эле. Астрономия - асман телолору жөнүндөгү илим болуп, жыл мезгилдерин билүүгө үйрөткөн, анткени мезгилди күн жана жылдыздар аркылуу аныкташкан. Мындан тышкары, астрономия, ошол кездеги ишенимдер боюнча адамдардын тагдыры асман телолорунун жайгашышына байланыштуу болот деп ойлошкон. Асман ааламдын так ортосунда кыймылсыз турган Жерди айланып жүргөн жылдыздары жана планеталары сан мыйзамына баш ийет

дешкен[6,169-б.]. Бул кесиптин ээлери жөнүндө Жусуп Баласагын төмөнкүдөй маалымат берет.

Жыл, ай, күндүн эсебин алар билет,
Мындай эсеп эң зарыл, баалоо керек.
Алгебра жолдорун даана тапкын,
Евклиддин капкасын катуу каккын.
Билип ал азыр дагы, келечекте,
Багынган акыл-оюң бүт эсепке [1,428-б].

Жогорудагы саптардан улам акын байыркы грек окумуштуусу Евклиддин илимий эмгектери менен тааныш болгон. Андан башка да Батыш окумуштууларынын эмгектерин билген. Анткени Жусуп Баласагын Орто Азиянын Ренессанс доорунун өкүлү болуп, байыркы грек, рим, чыгыш илим-билимин мыкты өздөштүргөндүгү менен айырмаланган.

Ошондой эле, азыркы астрология, жылдыз төлгөчүлөр жөнүндө да акындын кеңири түшүнүгү болгон. Учурда көпчүлүк адамдар Жусуп Баласагын айткандай астрологдордун кеп-кеңеши менен иш алып барышат. Астрологиялык төлгөлөр тууралуу айтымдар популярдуу гезиттердин мыкты рубрикаларына айланган.

Түрдүү Айдын күндөрү - жакшы, жаман,
Жакшы күндү так билип башта анан [1,428-б].

Учкул, көркөм сөздөрдүн ээси болгон акындар да чыгармада жогору бааланган. Алардын куйкум сөзүн китептин автору курч кылыч менен салыштырат.

Акындар бар кызматы алардын сөз,
Кишини мактайт, сөгөт тартынбайт эч.
Алардын миздүү кылыч, өткүр тили,
Жана да кылдан ичке акын жолу[1,429-б].
Жалпыга Жусуп Баласагын мындай кеңешин берет:
Достошуп алар менен жакындагын,
Тилине илинбегин акындардын [1,429-б]!

Кыргызда ырчы менен элчиге өлүм жок деген кеп калган. Жусуп бабабыздын заманында да комузда кол ойноткон төкмө ырчылар эл арасында чоң кадыр-баркка ээ болушкан. Акындар коомдогу терс көрүнүштөрдү элдин атынан бийликке жеткирүүчү көпүрөө милдетин аткарышкан. Акын элдин адамы болгон. Кыргыз эли атам замандан бери өнөр баккан эл катары белгилүү. Эгер туура эмес иш кылсаң алар сенин өкүмдар экениңе карабай абийриңди айрандай төгүп салаарын эскертет.

Эл ичинде урмат-сыйга татыктуу кесиптердин катарына кол өнөрчүлөр, уздар, усталар киришет. Алар өз кесибинин тармагына карап темирчилер, өтүкчүлөр, бычмачылар, боёкчулар, жебечилер, жаачылар ж.б. болуп бөлүнүшкөн. Ошондуктан, акын аларды да урматтап барктоо керектигин өкүмдарга эскертет.

Булар дагы керектүү жандар сага,
Өзүң үчүн аларды жакын кара.
Темирчилер, өтүкчү кырмачылар,
Боекчу, жебечиси, жаачысы бар.
Ааламда кооз буюм ушулардан,
Таң каларлык жасалга усталардан [1,435-б].

Байыртадан эле адамзаттын негизги кесиби болгон малчылык, дыйканчылык боюнча акын кеңири маалымат берет:

Малчылардын бардыгы асыл келет,

Ишенимин алардын актоо керек!
Булардан тартип, билим талап кылба,
Бирок кенен мүнөзү, адаты да[1,434-б].

Малчылар адамдардын дасторконуна тамак, кымыз, сүт, жуурат, курут, эт продукцияларын тартуулашат ошону менен катар шалча, кийиз да алардан чыгарын белгилейт. Бирок малчылар негизги убактысын мал чарбачылыгы менен өткөргөндүктөн, билим менен алек болбогондуктан адамга жасаган мамилеси татаал болуп, өзгөчө психикага ээ экендигин өкүмдарга эскертет.

Чыгармада акын соодагер менен кандай иш жүргүзүү керектигине да токтолот:

Дагы бар соодагерлер, күнү-түнү,
Максаты өз пайдасын көздөп жүрүү.
Соодагерлер табышат сураганды,
Достошуп, ачык карма дарбазаңды[1,432-б].

Акын эгерде дүйнөгө атагым чыксын десең аалам кезип жүргөн соодагерлерди дайым колдоп, алар менен достошуп, ачык кол болуу керектигин өкүмдарга кеңеш берет. Ошону менен эле соодагер сөзсүз өз пайдасы үчүн соода менен алектенээрин да белгилейт.

Орто кылымдагы аалым Кайкавус да баласына соодагерлер боюнча төмөнкүдөй маалыматтарды берет: “Уулум, билгин жана эсинде туткун, базарда соода кылганды жакшы өнөр деп айтууга болбойт, бирок кылдат байкасаң кол өнөрчүлүк менен сооданын салты окшош экенин көрөсүн. Сооданын эки түрү бар жана экөө тең коркунучтуу, бири-бир орундан жылбай соода кылса, экинчиси –саякаттап жүрүп соода кылуу” [4,122-б.]. Кайкавус да соодагерлерге аяр мамиле жасоо керектигин, алар элдин керектөөсүн канааттандыруу максатында бардык мүлкүн тобокелге коюп, соода кылаарын, алар тобокелчил калк болоорун баяндайт.

Акын жалпы кесип ээлери жөнүндө кабар берүү менен ордодо өкүмдарга кызмат кылган кызматкерлер жөнүндө да маалымат берет. Кайсы кесиптин ээси болгонуна карабастан, өз кесибинин мыктысы болсо, талапкердин көндөмүнө, шыгына карап кызмат берилген. Кызмат бул кесип эмес. Ал ээлеген даражасына, аткарган иш ордуна карап берилүүчү мансап. Ордодогу кызматтардын ийкемдүүсү жана жооптуусу Жусуп Баласагындын ою боюнча – хажибдик. Хажибдин эң маанилүү милдети падыша менен элдин ортосундагы өз ара мамилени жөнгө салуу. Хажиб башкаруучу менен башкарыла тургандардын ортосундагы байланыштырып турган негизги элемент[7,136-б.]. Бул бүгүнкү күндөгү президенттин аппарат жетекчиси кызматына жакын. Ордодогу хас хажибтиктен кийинки кызмат ээси–эшик агасы. Жусуп Баласагын эшик агасынын милдеттери жана ага тийиштүү сапаттар тууралуу көп маалымат берген. Эшик агасы ордодогу ички иштерди жөнгө салган. Ордо кызматкерлердин падышага кирүүсүнө шарт түзүү жана алардын социалдык проблемаларын чечүүгө көмөктөшкөн. Падышанын тамагын, жеп-ичкенин катуу көзөмөлдөгөн[7,143-б.]. Ордодо жан сакчы, куралчы, ашпозчу, идиш башчысы, саяпкер, тикмечи, төшөкчү, туучу, кушчу сыяктуу кызматтар болгон. Алар эшик агасынын кол астында болушкан. Эшик агасы аларды түздөн-түз көзөмөлдөгөн. Ордо кызматкерлери ар тараптан адеп-ахлактуу болууга тийиш болушкан. Ордодо иштөө үчүн ордодогу башка кызматкерлер менен жакшы мамиледе болуу керектигин акын аткаминерлерге эскертет. Ордодогу адамдар үч категорияга бөлүнүшкөн. Биринчиси сенден улуулар, алардын сөзүн угуу керек. Экинчиси досторуң же теңдештер, алар менен жакшы мамиледе бол. Болбосо сага

душман болушат. Үчүнчүлөрү сенден кичүүлөр. Жашоонун ачуу-таттуусун алар менен өткөр. Аларга көзөмөлдү катуу кой. Сага таяныч боло тургандарды сыйла, колдо, деп Жусуп Баласагын ордо кызматкерине кеңешин берген [7,157-б.].

Өз доорунда олуялык даражага жеткен Жусуп Баласагын бүгүнкү күндөгү кесиптер жөнүндө аян берген. Коом өнүккөн сайын, анын андан ары өнүгүшү үчүн зарыл кесиптер жарала берет. Бирок ал алгачкы кесиптер болгон дыйканчылык, мал чабачылык, соодагерчилик, кол өнөрчүлүктүн айлампасынан алыс чыгып кете албайт.

Бүгүнкү күндө келечек муундарга туура кесиптик тарбия берүүдө, аларга кесипти туура тандоого багыттоодо Жусуп Баласагын бабабыздын көөнөрбөс мурасын дайыма пайдалануу жана аны даңктоо жалпы коомчулуктун милдети деп эсептейбиз.

Колдонулган адабияттар

- 1.Жусуп Баласагын Куттуу билим, Бишкек, 2017,- 642 б.
- 2.Эралиев С.Н. Алгачкы жамааттык коомдун тарыхы.Бишкек, 2014,-2016.
- 3.Бекембай Апыш Тарбия назарияты, Ош,1996, -112 б.
- 4.Унсуралмаали Кайкавус Кавуснаме –Б.” Гулчынар”,-2009.-196 б.
- 5.С. Фредерик Старр Жоготулган агартуу: Борбордук Азиянын алтын доору араб басып алууларынан Темирланга чейин.-Бишкек, 2017. -617 б.
- 6.Гуревич А.Я. Харитонович Д.Э. Орто кылымдардын тарыхы. Бишкек, 1996,-342 б.
- 7.Решат Генч , Карахандар мамлкетинин бийлик түзүлүшү. Бишкек, 2004

Muhittin Gümüş

Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi

Mütercim Tercümanlık Bölümü

Öğretim Görevlisi, Türkolog, yazar

muhtin.gumus@manas.edu.kg

<https://orcid.org/0000-0002-0991-2642>

KUTADGU BILIG'DE “KÖŃÜL” KAVRAMI ÜZERINE DÜŞÜNCELER

ÖZ: Araştırmanın amacı, Türk dil ailesinin kavramlar dünyasının önemli unsurlarından biri olan “gönül” kavramını dil-kültür bağlamında sistematik olarak inceleyerek anlambilimine ve kültürdilbilimine değer kazandırmaktır. Türkçe ve bütün Türk dil ailesi, söz varlığı yönünden zengin ve anlatım gücü bakımından yüksek dillerdendir. Söz varlığı içinde çok yaygın kullanılan “köñül /gönül” kavramı XI. yüzyılda Yusuf Has Hacıp tarafından yazılan Kutadgu Bilig’de sıkça yer almıştır. Soyut düşünce ve duyguları ifade eden kavramların içinde “köñül /gönül” hakkında yazılan bilimsel çalışmalar da yeterli değildir. Bu çalışmamızda Türkçenin XI. yüzyıldaki yazılı eserlerinden biri olan Kutadgu Bilig’de yer alan “köñül/gönül” kavramının geçmiş olduğu mısralar ya da beyitler kültürdilbilim çerçevesinde incelenip değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Yusuf Has Hâcip, Kutadgu Bilig, köñül, gönül, kültürdilbilim, karşılaştırmalı dilbilim.

Кутадгу Билигдеги «Көңүл» Концепциясы Тууралуу Ойлор

АБСТРАКТ: Изилдөөнүн максаты; түрк тилдер үй-бүлөсүнүн концептуалдык дүйнөсүнүн маанилүү элементтеринин бири болгон «көңүл/гөнүл» түшүнүгүн тил-маданият контекстинде системалуу түрдө изилдеп, семантикага жана маданий лингвистикага баалуулук кошуу. Түрк тили жана бүтүндөй түрк тилдер үй-бүлөсү сөз байлыгы жана экспрессивдүү күчү жогору тилдер. Түрк лексикасында кеңири колдонулган «көңүл /гөнүл» түшүнүгү 11-кылымда Жусуп Баласагун (Юсуф Хас Хажип) жазган Кутадгу Билигде көп кездешкен. Абстракттуу ойлорду жана сезимдерди билдирген түшүнүктөрдүн ичинен «көңүл/гөнүл» жөнүндө жазылган илимий изилдөөлөр жетишсиз. Бул изилдөөдө 11-кылымда түрк тилинин жазма чыгармаларынын бири болгон Кутадгу Билигдеги «көңүл/гөнүл» түшүнүгүн камтыган ыр саптары же куплеттери маданий тил илиминин (лингвакультура) алкагында каралып, бааланган.

Ачкыч сөздөр: Жусуп Баласагун (Юсуф Хас Хасип), Кутадгу Билиг, көңүл/гөнүл, маданий тил илими, салыштырма тил илими.

GİRİŞ

“Yûsuf Has Hâcib (Uluğ Has Hâcib) hakkında bilinenler Kutadgu Bilig’e sonradan eklenmiş olan biri mensur, diğeri manzum iki mukaddimede ve eserin bazı beyitlerinde yer alan bilgilerden ibarettir. Buna göre şair Balasagun’da (Kuz-Ordu) soylu bir aile içinde dünyaya gelmiş, bilimi, erdemi, zühd ve takvâsi ile temayüz etmiş, eserini bir buçuk yılda Balasagun’da yazıp Kâşgar’da tamamlayarak (6645. beyit) 462 (1069-70) yılında Karahanlılar’ın hakanı Süleyman Arslan Hakan oğlu Tavgaç Uluğ Buğra Han’a sunmuştur. Şairin kudretini takdir eden hakan kendisine “görevlerin en incesi olan” (2484. beyit) has hâciblik mansıbını vermiştir. Eserdeki bazı beyitlerden hareketle (365-371. beyitler) müellifin

doğum yılının 1019 dolaylarında olduğu tahmin edilmektedir. Yûsuf Has Hâcib ile Kâşgarlı Mahmud'un aynı dönem ve çevrede yaşamış, eserlerinde aynı dili ve kültür malzemesini kullanmış olmakla beraber birbirlerini ve eserlerini tanımamış oldukları anlaşılmaktadır." (DİA, 2002; 26. cilt; s.478)

Kutadgu Bilig, Türkçenin en önemli eserlerinden biri olarak dört ana karakter arasında geçen diyaloglardan oluşan manzum bir eserdir. Bu dört karakterin her biri sosyal karaktere sahiptir. Onlardan Küntogdı hükümdardır ve adaleti temsil eder; Aytoldı vezirdir sıfatıyla saadeti/devleti; Ögdülmüş de vezirin oğlu olarak aklı; Odgurmış ise kanaati temsil eder.

İslamiyet'in kabulünden sonraki dönem Türk edebiyatının bilinen ilk eseri Kutadgu Bilig, 11. yüzyılın başlarında Balasagun'da doğmuş olan Yusuf Has Hacip tarafından Balasagun'da yazıldığı, 1069 yılında Kaşgar'da tamamlayıp Karahanlı Devleti'nin hakanlarından Tabgaç Buğra Han'a sunduğu bilinir.

Eserde kâmil insanın özelliklerinden söz edilir. İnsanı geliştirip güçlendiren faziletlere yer verilmiştir. Bilgi, okuma, güzel yazma, değişik ilim dallarıyla uğraşma, hünere değer verme önemlidir. Bir bakıma nasihatname olan Kutadgu Bilig, başka bir yönüyle de siyasetnamedir. Kutadgu Bilig, öğretici manzum metinlerden oluşan bir eser olarak "Mutluluk veren bilgi" anlamına gelmektedir. Yusuf Has Hacip eseri, mesnevi türünde yazmış; pek az da dörtlüklerin yer aldığı eserde adaleti, aklı, saadeti ve devleti temsil eden dört kahramanla anlatmıştır.

Kutadgu Bilig, Karahanlılar döneminin siyasi ve kültürel özelliklerini alegorik bir münazara biçiminde anlatan eserdir. Kutadgu Bilig'de dil, edebiyat, tarih ve folklor alanıyla ilgili nice kavramlar yer almaktadır. Yıllarca üzerinde araştırmalar yapılması, hakkında binlerce bilimsel makale yazılması hiç de yadsınmaz.

Kutadgu Bilig'in manzum özellikleri üslup yönünden ve anlatım türü açısından incelenerek söz sanatları, kültürel arka planları bilgileri dikkate alınarak kültürbilimin araştırma yöntemleri çerçevesinde incelenmemiştir. Geçmişten bugüne doğru kültürel kavramların farklı eserlerdeki kullanım alanlarıyla karşılaştırmalı olarak ele alınması beklenmektedir.

YÖNTEM

Çalışmayla ilgili kaynak taraması Yusuf Has Hacib. (2015). Kutadgu Bilig. Mustafa S. Kaçalın (Haz.). İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayınları. ISBN 978-975-17-3359-7 ile "Arat, Reşid Rahmeti, Kutadgu Bilig, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 1979" adlı eserden yapılarak konuyu içerik bakımından yeterli derecede temsil edebilecek bulgular tespit edildi. Ayrıca Türk Dil Kurumu'nun Güncel Sözlükteki (2024) "köñül>gönül" maddesindeki açıklamalar ile buna bağlı alt maddelerde yer alan kavram alanıyla ilgili kimi beyitler seçildi. Toplanan ögeler içerik analizi yöntemiyle konularına göre tasnif edildi ve şerh edildi. Kutadgu Bilig'de "köñül" sözünün geçtiği beyitlerden örnekler alındı ve bunlardan eserden elde ettiğimiz veriler değerlendirildi.

Evren ve Örneklem

Çalışmanın örneklem grubunu Yusuf Has Hacib. (2015). Kutadgu Bilig. Mustafa S. Kaçalın (Haz.). İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayınları. ISBN 978-975-17-3359-7" adlı eserdeki "köñül/gönül" kavramının geçmiş olduğu beyitlerin anlambilim bağlamında incelenerek ifade ettikleri anlamlar ile gönül kelimesinin kullanım süreci ile sınırlıdır.

Bilimsel araştırma kitabı olarak Aksan, D. (1996) Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi; Yusuf Has Hacib. (2015). Kutadgu Bilig. Mustafa S. Kaçalın (Haz.). İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayınları. ISBN 978-975-17-3359-7; Arat, R. R. (1979) Reşid Rahmeti, Kutadgu Bilig; Başer, S. (1995) Kutadgu Bilig'de Kut ve Töreden Sevgi Toplumuna; Başer, S. (1990), Kutadgu Bilig 'de Kut

ve Töre; Eraslan, K(1976), Kutadgu Bilig III İndeks; Ercilasun, A. B. (1984) Kutadgu Bilig Grameri-Fiil; Genç, R.(1981), Karahanlı Devlet Teşkilatı; Kafesoğlu, İ. (1980), Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri; Kara, M.(1998) Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig; Develi, H.(2006)Yusuf Has Hacib, Mutluluk Bilgisi/ Kutadgu Bilig; Söğütü, E. O. (2006) Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig: Saadet ki Aya Benzer; Köktürk, T. vd. (2007)Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig- Mutluluk Bilgisi;

Bilimsel makale olarak Ata, A. (2003), "Karahanlı Türkçesinin İlk Eseri", Ateş, A. (1949), "Yusuf Has Hacib: Kutadgu Bilig"; Barthold, W.(1925), "Kutadgu Bilig'in Namına Yazıldığı Buğra Han Kimdir?", Bayraktar, S.(1999), "Kutadgu Bilig'de Bulunma Hali Ekinin Fonksiyonları; Bergil, M., S.(1999) "Kutadgu Bilig'deki Hint Etkisi: Akıbet ile Durga-Kali; Boz, E. (2006) "Kutadgu Bilig'de 'Kü'/'Kü' in Kutadgu Bilig", Bozkaplan, Ş. A. (2007) "Kutadgu Bilig'deki Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme; Günay, U. (2002) "Türk Kültürünün Değerlendirilmesi İle İlgili Bir Öneri Ve Kültür Değiştirme Alanında Önemli Bir Örnek: Kutadgu Bilig; Gürer, G. (2006) "Kutadgu Bilig Türkçesinden Anadolu Ağızlarına; Gürer, G. (2007), "Kutadgu Bilig'de lehçelerin özellikleri; Güzel, A. (2005) "Birey, toplum, devlet ilişkisi ve Kutadgu Bilig; Bağdatlı, Ö. (2022)Kutadgu Bilig Bibliyografyası adlı eserde geçen çalışmalar bugüne kadar Kutadgu Bilig ve Yusuf Has Hacib hakkında yapılan araştırmaları son derece ayrıntılı ifade etmeye yarayan araştırmalar olduğu anlaşılmaktadır. "Kutadgu Bilig üzerinde çalışmak isteyen araştırmacıların başlıca ihtiyaçlarından birisi, çalışma konusunda oluşturulan bibliyografyadır. Kutadgu Bilig hakkında hazırlanan eserleri içeren bir Kutadgu Bilig bibliyografyasıdır. Yazarların soyadlarını esas alarak alfabetik sıraya göre hazırlanan bu bibliyografya, tezler, kitaplar, makaleler ve bildiriler olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır. (Bağdatlı, 2022;s.30).

BULGULAR

Kutadgu Bilig'de Gönül Kavramı: Türkçede gönül kelimesi, yüklendiği anlam ve değerler sebebiyle tanımı yapılması da zor bir kavramdır. Gönül yalnızca bir kavram ya da varlığı değil pek çok göstergeyi işaret etme özelliğine sahiptir. Bundan dolayı kelimelerle Türkçenin iç dünyasına çok çeşitli bağdaştırmalar katar. Geniş bir anlam zenginliğine ve kullanım imkânı olan kavramdır. Türkçenin söz varlığı içerisinde özel bir yeri olan gönül kelimesinin anlamları geniş bir soyut düşünce dünyasını da yansıtmaya görevini yapmaktadır.

Kutadgu Bilig'in yazarı Yusuf Has Hacib, Dîvânu Lûgati'Türk'ün yazarı Kaşgarlı Mahmut'un çağdaşıdır. Dîvânu Lûgati'Türk'te "köñül" kelimesini açıklamış ve köñüllü: gönüllü, istekli, köñüldeş "gönül arkadaşı, gönüldeş" köñüllen- "gönüllenmek; çocuk-düşünmek ve anlamak; arzu etmek" gibi türevleri vardır." (Atalay;1985; s. 361; Akt: M. Aydın;1999; 108).

Gönül kelimesi şiir dilinin de en sık kullanılan öğelerinden biridir. Bu açıdan "gönül" tam bir şiir kelimesidir. Bütün sevenler sevmişler, ermişler şiire gönül bağlamışlardır. Böylesi inanlar için gönül adamı adlandırması yaygındır. Bir bakıma gönül Türkçenin sözvarlığının yalnızca bir ögesi değil; aynı zamanda çağrışımdan yana alabildiğince zengin, dallı budaklı bir kavramı, alanı geniş mi geniş bir kelimesidir." (Aydın, 199; s. 105). Aydın (1999)'ın "*Gönül Kelimesi Üzerine*" adlı makalesi, gönül kelimesinin anlamını ve kullanımını derinlemesine inceleyen bir çalışma olarak dikkat çekmektedir. Dil ve edebiyat araştırmalarının dışında kültürel ve semantik açıdan önemli bilgiler sunmakta, Türkçenin anlam zenginliğini kavramamıza yardımcı olur.

Türkiye Türkçesinde gönül: 1. *isim Sevgi, istek, düşünüş, anma, hatır vb. duyguların kaynağı; içeri, yürek, dil (II), kalp (I);* 2. *isim, mecaz ► istek: Okumaya gönlün var mı? 3. isim, mecaz ► sine (<https://sozluk.gov.tr/> E.T: 25.04.2024)*

Kırgızca -Türkçe Sözlük (2017)'te <http://sozduk.manas.edu.kg/index.php>)'te köñül (көңүл "1. Gönül, sevgi, istek, düşünüş, anma, hatır vb. kalpte oluşan duyguların kaynağı. 2.

Gönül, akıl, düşünce. gönül. 3. Birine söylenen dilek, temenni.” anlamlarında kullanılmaktadır.

“Gönül”ün anlatıma duygu katma düşüncesiyle edebî anlatım türlerinin pek çoğunda yer alan deyimlerle, atasözleriyle, vecizelerle birlikte kullanıldığında müelliflerin ve söz sanatının üstatlarının dikkatinden uzak tutamayacağı bir ifade kalitesini yansıttığı görülür. Gönül kavramı, Türk insanının, bütün Türklük âleminin kültür deryasında Türkçe ve Türk lehçelerinin söz varlığında önemli bir yer almıştır. Gönül cam gibi kırılabilir, onu onarmak mümkün değildir. Gönül yıkmak yerine gönül yapmak, gönlünü etmek, gönül rızasıyla bir şeyler yapmak vardır insanın yüreğinde ve aklında. Gönlü ve ruhu güzel insanlar çok sevilir.

Yazılı dilinde ve konuşma dilinde sıkça kullanılan ve söz varlığını oluşturan öğelerin içinde yer alan bazı kavramlar bu dilin anlatım gücünün geçmişte de ne kadar köklü temellere dayandığını göstermektedir. “Gönül, Türk edebiyatının anonim, âşık tarzı ve dinî-tasavvufi Türk edebiyatı başta olmak üzere neredeyse her sahasında kullanılmış bir kültür sözcüğüdür. Özellikle halk şiirinde, şarkılarda, türkülerde, atasözü ve deyimlerde yer almaktadır.” (Gürkan, 2017;s. 225)

Türklerin düşünce dünyasının çok değerli şairi ve düşünürü Yunus Emre'nin gönül üzerine sözleri aslında gönül hakkındaki sözleri bu kavramın ifade ettiği anlamların çoğunu kapsadığını söylemek mümkündür. Onun için “Yunus gönüllü” sözü Türkçeye yerleşmiş ve duygu ve düşüncelerin kısa ve öz anlatımın en güzel ifadesi bu kelimedede saklıdır. İnsanlar anlamlı olmak şartıyla olumlu ve olumsuz düşünceleri ifade ederken sözün söylendiği, duyulduğu ve algılandığı andaki çağırışlar sonucunda yeni duygular, yeni algılar ve yepyeni düşünceler oluşur. Gönül kavramı çerçevesinde kurulan cümleler ve anlatım türlerinde estetik söyleyiş ve estetik duyguların oluşturduğu metinler veya söz öbekleri oluşur.

Gönül incitmek, gönül kırmak, gönül yıkmak, gönlü bulanmak gibi yapılarda görülen olumsuz duygu değeri, söyleyişe estetik değer katılarak dilin dünyasına girmiştir. Güncel Türkçe Sözlük (<https://sozluk.gov.tr> / E.T: 25.04.2024)'te gönül kelimesiyle oluşan atasözü, deyim, birleşik fiil ve kalıp sözler bakımından zengin bir söz varlığına sahip olduğunu göstermektedir. Bunlardan 63'ü deyim, kalıp söz ve birleşik fiillerden oluşmakta, 5'i atasözü, 30'u birleşik kelime biçimindedir. Toplam olarak söz varlığını oluşturan öğelerden 98'i içinde gönül kavramının bulunduğu kelimelerdir.

Gönül kavramı insandaki duygularına ve ruhuna etki eden bir kavramın adı olarak dünya kültürleri arasında yalnızca Türk dünyası kültüründe bu kadar derin anlamda kullanılmaktadır. Diğer kültürler kan dolaşımı sisteminin ana organı “yürek” anlamına gelen kelimelerle deyim oluşturarak bu kavramı anlatmaya çalışırlar. Türk kültürü hem bütün tarihi boyunca hem de farklı coğrafyalardaki Türk lehçelerinde “gönül” kelimesini aynı anlamda ve aynı duyguların ifadesinde kullanmaktadırlar.

Güven (2018, s.230)'da gönül kavramının kullanma alanını anlattığı çalışmasında “Türkçenin bilinen en eski eserleri olan Orhun Yazıtları, dil, kültür, edebiyat, tarih, siyaset, sosyoloji, arkeoloji gibi birçok alanda Türklük için temel bir kaynak niteliği taşıdığını, Türkçe sözcük varlığı açısından incelenen yazıtlarla ilgili olarak şu sonuçlara ulaştığını ifade etmiştir: Ercilasun (2016: 381)'dan aktardığı bilgilere göre “30-34 sayfalık üç metinde geçen kelime sayısı 6000 civarındadır. Farklı kelimelerin sayısı ise 840'tır. Bunlardan 147'si yer, kavim, kişi ve at isimleridir. Bu özel isimleri çıkarırsak Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tunyukuk Anıtlarındaki tekrarlanmayan kelime sayısını 693 olarak tespit ederiz. Şu hâlde üç bengü taştan bize aşağı yukarı 700 kelime bir sözlük kalmış demektir.”

Orhun Yazıtlarının söz varlığı yukarıdaki sayılarla ifade edilse de Türkçenin o dönemde dahi zengin soyut ve somut anlatım niteliğine sahip olduğunu, aslında ileri öğelerin varlığını fark etmek mümkündür. Bu konuda Aksan'ın Türkçenin Söz Varlığı (2004, 3. Basım, s.80-81) adlı eserinde belirttiğine göre “Türkçenin eldeki bu en eski ürünleri tek tek

900 kadar sözcüğü içeren, konuları sınırlı yazıtlar olduğu halde yalnız somut kavramlar değil, soyut kavramlar açısından da zengin bir dil niteliği göstermektedir. Yazıtlarda görülen ve bizim “ileri ögeler” olarak adlandırdığımız kimi sözcükler, yazıtlarda geçmeyen ancak o dönemde yaşadığı anlaşılan kimi sözcüklerin varlığını ortaya koymaktadır.” İleri ögeler içinde gönül kavramıyla oluşan söz varlığının da olabileceğini göstermektedir.

Güven (2018, s.30)’da yaptığı ayrıntılı çalışmada “Orhun Yazıtları’nda geçen soyut anlamlı sözcüklerden birisi de gönül sözcüğüdür. Yazıtlardaki kullanımları açısından değerlendirildiğinde, sözcüğün duygu değerinin üzerine eklenen düşünsel bir değerle oluşturulan bağdaştırmalar dikkati çeker: “*Tabgaç kaganıng içreki bedizciğ itı. Angar adınçığ bark yaraturtum. İçin taşın adınçığ bediz urturtum. Taş tokıtdım. Köngülteki sabımın urturtum...*” (Çin kağanının maiyetindeki resimciyi gönderdi. Ona bambaşka türbe yaptırdım. İçine dışına bambaşka resim vurdurdum... Gönüldeki sözümü vurdurdum...) (Ergin 2012: 6-7) Gönüldeki söz bağdaştırması, gönülden söylenen sözü dile aktarır. Burada gönül sözcüğü, sadece duygusal değer değil akılla oluşturulup gönülle onaylanan bir üst bilinç değeri taşımaktadır. Çünkü söz, düşünme-bilme eylemini; gönül ise inanma/onaylamayı gerektirir.” Bu deliller ve kaynaklar gösteriyor ki gönül kavramının varlığı Türkçe kadar eski. Türkçenin doğduğu dönemlerde kavramlaşıp dildeki soyut anlatımın en güzel aracı olduğunu söylemek mümkündür.

Görüldüğü üzere gönül kavramı, eski Türklere insan varlığının merkezi yerine kullanılmıştır. Orhun Kitâbeleri’nden başlayarak çok sayıdaki kaynaklarda bu durum hemen görülür. Anlam bakımından geçmişten bugüne kadar kültürel etkileşim sonucu Arapçadaki ‘kalp’, Farsçadaki ‘dil’ karşılığında kullanılmıştır. “Arapça “kalb”, Farsça “dil”, İngilizce “heart”, Almanca “Herz” kelimeleri hem dolaşım organı olan yüreği hem de duygulara ilişkin kavramları karşılarlar.” (Önler, 1999; s. 3-4)

Milletlerin ihtiyaç duydukları şeylere, hayat tarzlarına, dünyayı algılayış biçimlerine, değerlerine bağlı olarak çeşitli organ adlarıyla deyimler üretirler. Kimi toplumlarda soyut duygular için karaciğeri, kimisi göbeği, kimisi de kalbi merkeze alarak metaforlar yoluyla soyut ve somut kavramlara ad verir; toplumun genel düşünce ve duygu yapılarına göre söz varlığı oluşturur. Türkçede “gönül” sözcüğüyle kurulan söz varlığı ögelerinin ifade ettiği toplumsal duygu bildirimleri Kutadgu Bilig’de de görülür. “köñül >gönül” kelimesinin kültürel ve fikrî anlamı, Türk milletinin XI. yüzyılda “gönül” sözcüğüne yüklediği değerlerin tespiti bu çalışmayla ele alınmıştır. “Gönül, Türk edebiyatının anonim, âşık tarzı ve dinî-tasavvufi Türk edebiyatı başta olmak üzere neredeyse her sahasında kullanılmış bir kültür sözcüğüdür. Özellikle halk şiirinde, şarkılarda, türkülerde, atasözü ve deyimlerde yer almaktadır.” (Gürkan, 2017; s. 225). Bu bakımdan Kutadgu Bilig’den günümüze gönül kavramı karşılaştırmalı dilbilim ve kültürdilbilimin araştırma usulleri içinde ele alınması beklenir.

Yusuf Has Hacib. (2015). *Kutadgu Bilig. Mustafa S. Kaçalın (Haz.). İstanbul: T.C. Kültür ve*

Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayınları. ISBN 978-975-17-3359-7” adlı eserde ad durumu ekleri veya iyelik ekleri ile kelime türetme ekleri almadan yalnızca yalın halde geçtiği beyit sayısı 244’tür. Ancak bazı beyitlerde “köñül” birden çok geçtiği için toplam olarak 264 kez kullanılmıştır. Çalışmamızda çekim ekleri almış olarak “köñül” kelimesi “*köñülke: 26, köñülde: 11, köñülni: 3, köñülüg: 4, köñüldin: 2, köñülteki: 1, köñli: 160, köñlin 17, köñliñe: 2*” olmak üzere 226 kez rastlanmıştır. Sıfat yapım eki olarak “köñüldeş: 2, köñüllüg:7, köñülsüz: 5” 14 kelimedede yer aldığı tespit edilmiştir. Toplam olarak 6645 beyit içinde 504 kez kullanılan “köñül” kavramının eserin konusu, bağlamların içinde Yusuf Has Hacib’in düşünce dünyasını, 11. Yüzyıldaki Türkçesinin söz varlığını yansıtmaları bakımından değer taşımaktadır.

Yusuf Has Hacib. (2015). *Kutadgu Bilig. Mustafa S. Kaçalın (Haz.). adlı eserde “köñül” kelimesinin geçtiği beyitlerden örnekler:*

“12. beyit: barıñ belgüüg sen kün ay teg yaruk neteglikke yetgü köñül ögde
yok

25. ayâ birke bütmiş tiliñ birle ög köñül bütti şeksiz amul tutğıl ög
26. neteglikke kirme küdezigil köñül barıña bütün bolğıl amrul amul
46. köñül badım emdi anıñ yoluña sewip sözi tuttum bütüp kavlıña
1278. köñül til köni tut bayatka tapın usanma yarınlık işiñni itin
1281. yorıkıñ köni tut yañılma özüñ köñül til kiçig tut bedütme sözüg
1301. özüg barça tıñla yéme bütme terk köñül sırrı açma katıg kizle berk
1377. küwezlenme artuk kötürme köñül inanç kılğı ermez bu dünya tünül
1383. ölümke usanma köñül tut tirig neçe kéç tirilse töşeñü yérig
1591. ilig aydı munda naru ay oğul maña tapnu turğıl çökürme köñül
1656. ilig aydı emdi eşit ay oğul söz aytur özüm sen maña tut köñül
2792. köñül til köni tutsa kılkı bütün añar tegmese ot yalını tütün
2794. özün körse ötrü köñül ârzûlar köñül ârzû kolsa anı kim yığar
2795. köñül beg-turur yéti endam öze begi başlasa bodnı yügrür tüz
4778. köñül bir bayatka uladım köni tilekçi bolup-men tiler-men anı
3705. yakın bolsa köñlün yırak yér yakın yakınlık vefâsın köñülke bakın
2747: itilmez köñülüg iter bu kümüş egilmez kişini eger bu kümüş
4808. köñöldin çıkarğı kamuğ dünyâsın añar ötrü kirse bayat sewgi çın
6563. ya rab odguru bér méni ay idim sen süre idmağıl men köñülni arıttım
2577. tügük yüz açıg söz kişig tumlıtur tiriglikte kitmez köñülde yatur

negü tér eşitgil bağırsak kadaş yakınlık ulağlı köñüldeş adaş

3445. yétürse içürse çığayka ülep bayatka tapuğ kılsa köñlin ulap

3936. ay köñli süzük er ay bilgi üküş baka kör bu sözke yetürgil ukuş”

Reşit Rahmeti Arat (1979) Kutadgu Bilig Metin, Çeviri İndeks” adlı eserde köñül kavramının geçtiği bazı beyitler ve bugünkü Türkçesiyle şöyledir:

Basa fârûk erdi kişi üdrümi, tili köñli bir teg bodun ködrümi

Sonra insanların seçkini, halk içinde mümtazı, dili ve gönülü bir olan Ömer vardı. (53. beyit, s.15)

Üdürdi törütti yaruttı köñül, köni yol öze tuttı köñlüm amul

Seçti yarattı ve gönülü aydınlattı; gönlümü iman içinde, doğru yol üzerinde tuttu (382. beyit, s.38.)

Köñülüg bezedi yarukluk bile, tilimni bezedi tanukluk bile

Gönlümü aydınlık ile süsledi; dilimi kelime-i şehadet ile bezedi. (386. beyit, 38.sayfa)

Köñül berdi köz hem ukuş ög bilig, açā berdi sözüm yorıttı tilig

Gönül, göz, akıl, zekâ ve bilgi verdi; dilimi açtı bana ifade kudreti ihsan etti (387. beyit, s.38)

Kılınçı köni erdi kılkı oñay, tili çın bütün hem közi köñli bay

Tabiatı dürüst, tavrı munis idi; sözü doğru, gözü ve gönlü zengin idi. (407. beyit, s.40)

Yegit erdi oğlan kılınçı amul, ukuşluğ biliglig hem öglüg köñül

Sakin tabiatlı, akıllı, bilgili, zeki, iyi gönüllü genç bir delikanlı idi. (463. beyit, s.43)

Yaptığımız bir araştırmada Kutadgu Bilig’de köñül kelimesiyle kurulan yaklaşık 65 deyim belirleyebildik. Aynı eserde “yürek” kelimesiyle belirlediğimiz deyim sayısı ise 3’tür. Bu oran, kelimenin ne denli geniş bir kullanım alanına sahip olduğunu ve o dönemdeki anlamlarından birçoğunun, zaman içinde, kalp kelimesine geçtiğini de gösteriyor. Kaşgarlı’nın, “köñül” kelimesine verdiği (düşünme, kavrama) anlamı, Kutadgu Bilig’de daha belirgin bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Kutadgu Bilig’de çok sık bir şekilde “ög” ve “köñül” kelimeleri birlikte kullanılmakta, bu iki kavramın, insanda mutlaka bulunması gereken ve iyi bir insan olmanın ön koşulu olan iki temel nitelik olarak sayılmaktadır. Bu iki kavramdan “ög” akli dolayısıyla bilimi, “köñül” ise duygu ve dolayısıyla sanat alanını karşılamaktadır. (Önler,

2199; s.3-5). TDK Güncel Türkçe Sözlük'te gönül kelimesiyle oluşan söz varlığının 98 olduğunu dikkate aldığımızda 65 deyim'in yer alması son derece zengin bir anlatımın varlığına işarettir.

Kutadgu Bilig'in yazıldığı coğrafyanın ve özellikle yazarının doğduğu topraklarda (Kırgızistan'da) Kutadgu Bilig hakkında daha çok bilimsel çalışma ve daha çok etkinlik yapılması kıymetlidir. Ayrıca "Nurimanov B, Mamyt A (2019). Kazakistan'da Yapılmış Kutadgu Bilig Çalışmalarının Kronolojik Kaynakçası Hakkında Bir Deneme" adlı eser de dikkat çekici olup Türkistan coğrafyasındaki Kutadgu Bilig çalışmaları hakkında bilgi verici özelliktedir. "İslamiyet dönemi Türk edebiyatının en önemli eserlerinden biri olan ve Türk kültür, siyaset ve edebiyat gibi birçok alanda bilgiler barındıran Kutadgu Bilig hakkında dünyanın farklı ülkelerinde araştırmalar yapılmaktadır. Günümüze kadar Kutadgu Bilig üzerinde on dört kronolojik kaynakça çalışması yayımlanmıştır." (Narimanov B., ve Mamyt A. (2021). Bu sayı zamanla daha da artmıştır. Dil ve kültür dilim çalışmalarının araştırma yöntemleri değiştikçe ve geliştikçe Kutadgu Bilig'in değeri ve özellikle içindeki kavramsal çerçeve daha da iyi anlaşılacaktır.

Türkiye'de ise Bağdatlı, Ö. (2022) "Kutadgu Bilig Bibliyografyası" adlı eserindeki bibliyografya çalışması bugüne kadar Kutadgu Bilig ve Yusuf Has Hacıp hakkında yapılan araştırmaları son derece ayrıntılı ifade etmeye yarayan araştırmalardan biridir. Kutadgu Bilig üzerinde çalışmak isteyenler için hazırlanan bu eserde tezler, kitaplar, makaleler ve bildiriler olmak üzere üç kısımdan oluştuğu dile getirilirken kavram alanıyla ilgili çalışmalar azdır.

YORUM VE AÇIKLAMALAR

Türk dil ailesinin tarihi boyunca kullanılan "gönül" kavramı dildeki yabancılaşmadan etkilenmemiş, aksine kullanım alanı genişlemiş ve anlam değeri artmıştır. Dil göstergelerinin değerleri, söz varlığı bağdaştırmalar yoluyla gerçekleşir. Bu açıdan "gönül", Türk dilinin tarihi boyunca oluşturulmuş olup pek çok edebî eserde çok önemli ve değerli bir gösterge olarak kullanılmıştır. Türk dilinin yazılı ve sözlü anlatım türlerinin içinde sıkça yer alan bir kavram olmuştur. Gönül kavramı, yazılı anlatımın betimlemeli anlatım türlerinde (roman, hikâye, şiir, destan, masal vb.), kimi zaman da felsefî ve tarihî metinlerde özel bir yeri olan kavram olarak yer almaktadır. Günümüzde Türkiye Türkçesi, Kırgızca, Özbekçe, Kazakça vb. bütün Türk lehçelerinde ve bunların halk ağızlarında bile gönül kavramı yaygın halde ve çok geniş bir söz varlığı içinde kullanılmaktadır.

Kutadgu Bilig'de aklın ancak gönüle dayanarak etkin bir rolü olduğunu anlıyoruz. Aklın hükmü gönülle birlikte yararlıdır. Gönül olmazsa gözün faydasızlığı gibi, akıl yoksa da gönlün kazandırdıklarından mahrum kalınır. Gönül, akılla, bilgiyle donandığı zaman bilgeliğe yol açılır. Bilgiden yoksun olanların yapacakları ve düşünecekleri şeyler de sınırlıdır ancak akıl ve gönülle süslenmiş bir ruhun değeri ölçülemez. İnsan tabiatında gönüllü yapılan işlerle gönülsüz yapılan işlerin farkını her akli başında, göz ve izan sahibi görür, anlar yahut hisseder.

"Kutadgu Bilig, Türk edebiyatına gerçekten çığır açan eserlerden birisidir. Yûsuf Has Hâcip, bu eserle Türk edebiyatında nazım edebiyatının temelini atmıştır. Aynı görevi XV. yüzyılda Ali Şir Nevâyî'nin Çağatay edebiyatının oluşmasında tekrar üstlendiğini görürüz." (Kaymaz, 2016; s. 106).

"Sonuç olarak, "gönül" kelimesinin zaman içinde anlam daralmasına uğradığını, bu kelimenin anlattığı birçok kavramın zamanla kalp, yürek, iç, can gibi kelimelerle ifade edilir duruma geldiğini ve bu anlam daralmasının temelde başka dillerin etkisiyle meydana geldiğini söyleyebiliriz." (Önler, 1999; s. 14). Ancak bu konuda yapılan çalışmalara göre anlam zenginleşmesi olduğunu gösteren bulgular da söz konusudur. Yayımlanmamış çalışmamızda "gönül" kelimesi ile kurulan söz varlığı öğelerinin (atasözleri, deyimler, kalıp sözler, birleşik kelimeler) sayısının 259 olduğu tespit edilmiştir. Başka bir bilimsel çalışmada konuya ayrıntılı değinilecektir. Dilin canlı bir varlık olarak gelişmesi, değişmesi,

zenginleşmesi, anlatım gücünün artması doğaldır. Bu süreçte anlam olaylarının yanı sıra kültürel etkileşimler sonucunda farklılıklar oluşmuştur.

Erdem Uçar'ın "Kutadgu Bilig'in Kronolojik Kaynakçası (1825-2018) The Chronological Bibliography of Qutadgu Bilig (1825-2018)" adlı eserinden anlaşıldığı üzere Kutadgu Bilig hakkında ilk kez bilimsel araştırma yazısının 1825 yılında yayınlandığı belirtilmektedir. Arat'ın İslâm Ansiklopedisi için kaleme aldığı Kutadgu Bilig maddesinde de belirtildiği üzere, Kutadgu Bilig hakkındaki ilk çalışma Fransız şarkiyatçı Pierre Amédée Jaubert'in 1825'te yayımlanan Notice d'un manuscrit turc en caractères ouigoures, envoyé par M. de Hammer, à M. Abel-Rémusat başlıklı makalesidir. Jaubert'in çalışmasının üzerinden tam 194 yıl geçmiştir. Bu zaman zarfında, Kutadgu Bilig hakkında pek çok çalışma yayımlanmıştır. Bu çalışmalar, daha önce birkaç kaynakça ile listelenmiştir. Kutadgu Bilig hakkında çalışmalar her geçen gün artmakta ve bu durum da bu tür 'tematik' kaynakçaların güncellenmesini zorunlu kılmaktadır. Ölmez 2004: 103'te Kutadgu Bilig hakkındaki ilk çalışma olarak şu eser gösterilmiştir: "Klaproth, Heinrich Julius (1820). Abhandlung über die Sprache und Schrift der Uiguren. Nebst einem Wörterverzeichnisse und anderen uigurischen Sprachproben, aus dem Kaiserlichen Übersetzungshofe zu Peking. Paris". Aynı bilgi Sağol-Yüksekkaya 2016b: 214, dip. 14'te de tekrarlanmıştır." (Uçar, 2019; s.140)

Kutadgu Bilig'deki kavramların tematik olarak ele alınması gerektiğini alanla ilgili uzmanlar da sıkça belirtmektedirler. Kültürdilbilim alanıyla ilgili çalışmaları halkbilim alanına bırakmanın doğru olmadığı düşüncesindeyiz. Dilbiliminin her alt alanının kendi yöntemleri ve araştırma usulleri vardır. "Gönül" kavramı folklorik nitelikte ele alındığında halk kültüründeki kullanım alanlarından, halk şiirinde işleniş usullerinden söz edilebilir.

"V.A. Maslova, kültürdilbilim, dilbilim ve kültürbilimin örtüştüğü noktada oluşan ve dilde yansıyan halk kültürünü inceleyen bilim olarak tanımlamaktadır. Kültürdilbilimin amacı kültürün yansıma, korunma ve aktarılma yöntemlerinin incelenmesidir. Kültürdilbilim, dil ve kültür gibi iki farklı gösterge sisteminin etkileşimiyle ortaya çıkan dil göstergelerindeki kültür anlamlarının incelenmesi' üzerinde odaklanmaktadır. V. Maslova'ya göre kültürdilbilim, kültürün dil konseptlerinin oluşumunda nasıl bir rol oynadığı, kültür anlamlarının dil göstergesinin hangi içeriğinde yer aldığı, bu anlamların konuşan ve dinleyen tarafından algılanıp algılanmadığı ve iletişim sürecini nasıl etkilediği sorularına yanıtlar aramaktadır." (Kazan; 2014; s. 12).

Türk kültürünü yansıtan temel kavramlardan biri olan "gönül" kavramı bilinen en eski yazılı eserlerimizde bile mevcut olup en Kutadgu Bilig'de de sıkça yer verilen kavramdır. Buna benzer kavramların Türk kültürü içindeki değerini, dil kavramlarının oluşum sürecini ve dildeki rolünü, dil göstergelerindeki yerini belirleyip konuşan, dinleyen ve algılayanlardaki etkisini değerlendirme işlemi kültürdilbilimin araştırma yöntemleri çerçevesinde incelenmesi gerekir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Kutadgu Bilig'de yer alan soyut kavramlar içinde gönül kelimesinin 504 kez kullanılmış olması eserin anlatımının içerik bakımından derinliğine ve zenginliğine işaret etmektedir.

Kutadgu Bilig'in soyut kavramlar açısından zenginliğine rağmen art zamanlı ve eş zamanlı karşılaştırmalı dil çalışmaları istenilen düzeyde olmayıp hâlâ araştırılması gereken çok yönleri olduğunu görülmüştür. Kutadgu Bilig'den günümüze değişik eserlerde kullanılan "gönül" kavramı karşılaştırmalı dilbilimin ve kültürdilbilimin araştırma usulleri içinde ele alınması beklenir.

Kutadgu Bilig, siyasetname türünün Türk edebiyatındaki ilk örneğidir. İçerik itibarıyla didaktiktir. Bu sebeple de didaktik eserlerde "gönül" gibi soyut kavramlar aracılığıyla dilin

derin yapılarını, Türk milletinin düşünce dünyasını, dünya algısını tespit etmek için köklere inmek gerektiği ve bu köklerin de klasik edebî eserler olduğu görülmüştür.

Eserde anlatılmak istenenler 4 sembolik kişilik üzerinden dile getirilmiştir. Devlet yönetimindeki kişileri “kanun, adalet, mutluluk, saadet, akıbet, hayatın sonu, akıl, zekâ gibi soyut kavramlarla anlatan eserin bütün Türk lehçelerinde eğitim öğretim araçlarında, temel ders kitaplarında, özellikle dil ve edebiyat kitaplarında işlenerek ortak dil ve gönül birliği sağlanması gerekir.

Kaynakça:

1. Güven, A.Ş. (2018) “Türkçede Gönül Kavramı ve Kullanım Alanı”. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches InstituteTAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum, ISSN-1300-9052

Gürkan, D. Ö. (2017). “Kısa-ı Enbiya’da “Gönül” Sözcüğüyle Kurulan Deyimlerin Organ Adları Temelinde Çağrışımsal Anlamı.” Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)(26), 223-238.

3.Aksan, D. (2004) “Türkçenin Söz Varlığı” 3. Basım. Engin Yayınevi, Ankara

Bağdatlı Ö. (2008). Kutadgu Bilig Bibliyografyası. Kutadgu Bilig: Felsefe Bilim Araştırmaları, 0(14), 157 – 183

Uçar, E. (2019). Kutadgu Bilig’in Kronolojik Kaynakçası (1825-2018). Journal of Old Turkic Studies, 3(1), 139-239. <https://doi.org/10.35236/jots.489573>

Özden, H. (2007), Kutadgu Bilig’de Ahlak Kavramı ve Tıp Eliğine Etkisi, 172 sayfa, Ötüken Yayınları, İstanbul.

DİA, (2002) “Kutadgu Bilig”.TDV İslâm Ansiklopedisi, cilt 26, s. 478-480

Önler, Z. (2004) “Kutadgu Bilig Üzerine Notlar” Türk Dilleri Araştırmaları, c. 14, 2004, İstanbul.

Kaymaz, Z. (2016) “Kutadgu Bilig Araştırmaları Üzerine Bazı Düşünceler.” Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi 2016/7

Arat, R. R. (1979) “Kutadgu Bilig”, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, İstanbul,

Yusuf Has Hacib. (2015). Kutadgu Bilig. Mustafa S. Kaçalın (Haz.). İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Yayınları. ISBN 978-975-17-3359-7

Aydın, M. (1999) “Gönül Kelimesi Üzerine” Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Şubat sayısı. TDK Yayınları, Ankara.

Önler, Z. (1999) “Eski Türkçeden Günümüze Köñül >Gönül Kelimesinin Kullanımı.” 4. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, Çeşme, Türk Dil Kurumu, 1999

Kazan, O. (2014) “Kültürdilbilim: Temel Kavramlar ve Sorunlar.” Ankara, Gazi Kitabevi.

Arıkoğlu, E., Alimova, C., Askarova, R., Selçuk, B. K. (2017) “Kırgızca -Türkçe Sözlük”. Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, <http://sozduk.manas.edu.kg/index.php>)

(<https://sozluk.gov.tr> / E.T: 25.04.2024)

Kutadgu Bilig’in Dünya Görüşü

İbrahim TAŞ*

Giriş

Kutadgu Bilig, çağdaşı olan *Dîvânu Lugâti’t-Türk* ile birlikte, sadece 11. yüzyıl Orta Asya Türkçesinin değil geniş manada Türk dili ve edebiyatının en seçkin eserlerinden biridir.

* Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, ibrahim.tas@bilecik.edu.tr.

Eser, filolojik ve edebî deęeri yanında, 11. yüzyıl Orta Asya Türk-İslam dünyasının bütün siyasi ve içtimai birikimini haiz bir siyaset ve ahlak kitabı olmasıyla öne çıkar.

Karahanlılar devrinde sırasıyla Kâşğar, Balasagun ve Özkend gibi şehirlerin önemli birer idare ve kültür merkezleri oldukları bilinmektedir. Bu coğrafyanın Türklerin hâkimiyetinden önce İslam medeniyetinin tesiri altında kaldığı ve yeni bir medeniyete hazırlık sürecini yaşadığı da tahmin edilmektedir (Arat, 1979: X). Belki de Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Hân'ın henüz 12 yaşında iken İslamiyet'i seçmesini ve ölümünden kısa süre sonra 960'ta Türk zümrelerinin bu din ve medeniyet dairesine girmesini bu sürecin tabii bir devamı olarak görmek gerekir. Bununla birlikte aynı coğrafyada Budist inanişaya dayanan eski Uygur kültür ve geleneğinin, etkisi giderek azalsa da, varlığını devam ettirdiği değerlendirilmektedir. İşte bu zeminde Arapça ve Farsça bilen Yûsuf'un, Türk-İslam medeniyetinde önemli bir yere sahip olan Fârâbî (ö. 950) ve öğrencisi İbn Sînâ (ö. 11. yy.)'yı okuyup idrak ettiği ve fikirlerinden yararlandığı anlaşılmaktadır. Özellikle devlet yöneticilerinde bulunması gereken vasıflar ile ilmin ve aklın devlet idaresindeki rolü, adaletin önemi gibi hususlar Fârâbî'ye dayandırılmaktadır (İnalçık, 1966: 260). Bununla birlikte Yûsuf'un, kaynakları eski Hint-İran'a uzanan ve zamanla İran-İslam kültür ve medeniyetinde yaygınlaşan, hükümdarlara iyi bir devlet idaresinin esaslarını öğretmek gayesini güden siyaset ve ahlak kitaplarının tesirinde kaldığı da anlaşılmaktadır. Sanskritçeden Pehleviceye tercüme edilen "pançatantra" (beş düşündürücü makale, söz, nasihat) adı verilen fabl türü nasihatnamelerin İran edibi İbnü'l-Mukaffa (ö. 759) tarafından *Kelîle ve Dimne* adıyla yapılan Arapça çevirisi, İran sahasında yaygınlık kazanmış olan "andarname" (pendname) adı verilen nasihat kitapları özellikle eski İran geleneğinde seçkin zümreye mensup kimselerin dünya görüşünü, siyasi ve ahlaki fikirlerini ihtiva eden başlıca örneklerdir (İnalçık, 1966: 261-262; Adaloğlu, 2009: 304). İslami dönemde yaygınlaşan siyaset ve ahlak kitapları genel olarak yukarıdaki kaynaklardan beslense de eserlerde ele alınan fikirler ekseriyetle Kur'ani dünya görüşünün esaslarıyla zenginleştirilmiş ve ilgili eserler neredeyse tamamen İslami bir hüviyete dönüştürülmüştür. Bu tür eserlerde genellikle ayetler, hadisler ve hikmetli sözler; meşhur hükümdarların, halife ve sultanların söz ve davranışlarından örnekler kaydedilerek yöneticilere tavsiyelerde bulunulur. Hz. Ali'nin Mısır Valisi Mâlik el-Eşter en-Nehâî'ye yazdığı mektup, Mevlâ Ebu'l-Alâ Sâlim'in Horasan'da ortaya çıkan karışıklıklara çözüm bulmak amacıyla burada görev yapan valiler için yazdığı *Kitâb fi's-Siyâseti'l-Âmiyye* adlı risalesi ve Abdülhamîd el-Kâtib'in son Emevi hükümdarı II. Mervân'ın oğlu Abdullah'a yazdığı, siyasi ve ahlaki nasihatler içeren *Ahdü Mervân ilâ İbnihî Ubeydillâh* adlı risalesi Arap edebiyatındaki ilk siyasetnameler arasında yer almaktadır. Bu türden eserler sonraki yüzyıllarda İslami literatürde kendisine esaslı bir yer edinmiştir. (Adaloğlu, 2009: 304). Özellikle bir siyaset ve ahlak teorisyeni olan Mâverdî (ö. 1058), siyaset ve ahlak felsefesini teorik olarak ele almış, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn*, *Kavânînü'l-Vizâre ve Siyâsetü'l-Mülk* (*Edebü'l-Vezîr*), *Teshîlü'n-Nazar ve Ta'cîlü'z-Zafer*, *Nasîhatü'l-Mülûk*, *el-Emsâl ve'l-Hikem* gibi bu alana ait önemli eserler kaleme almıştır (Mâverdî, 2018: 16-20).

Yukarıdaki bahisten hareketle şunu söylemeliyiz ki Yûsuf, eski Yunan filozofları da dâhil olmak üzere ve onların etkisinde yetişen Fârâbî ve İbn Sînâ gibi düşünürlerin dünya görüşlerine son derece vakıftı. Ayrıca *Kutadgu Bilig*'in şekil özelliklerine ve kurgusuna baktığımızda Yûsuf'un eski Hint-İran geleneğinden aktarılan siyasetname ve nasihatname türü eserlerde yer alan fikirlere de aşina olduğu görülmektedir ki bu fikirler daha sonra İslami literatürde Kur'ani dünya görüşüyle yoğrulmuş ve İslami bir hüviyete dönüştürülmüştür. Bu nedenle Yûsuf'un, Fârâbî ve İbn Sînâ gibi düşünürler ile eski Hint-İran geleneğinden İslami literatüre aktarılmış olan siyaset ve ahlak kitaplarını kendisinde mezcettiği ve bunlara İslami bir ton kattığını söylemek yanlış olmaz. Bu İslami ya da Kur'ani ton eserde o kadar yoğundur ki okuyucu da eserin baştan sona bu dünya görüşünün tesirinde kaleme alındığı fikri uyanır. Eser bu açıdan filolojik ve semantik bir tetkike tabi tutulduğunda son derece zengin bir

malzeme ile karşılaşılabileceği aşıkârdır. Elinizdeki bu çalışmada İslami dünya görüşünün esere nasıl baştan sona nüfuz ettiğini göstermek üzere söz konusu dünya görüşünün belirli birkaç kavramının Yûsuf'un dilinde nasıl şiirleştiğini ve kendine özgü yeni birer semantik alan oluşturduklarını göstermeye çalışacağım.

Bu konunun örneklerine geçmeden önce Yûsuf'un bir mütefekkir olmasının yanında edebî bir şahsiyet olarak 11. yüzyıl Karahanlı Türkçesini kendisinin dünya görüşünü resmetmek için âdeta nakış gibi işlediğine de değinmek gerekir. 11. yüzyıl Orta Asya Türkçesi onun dilinde edebî bir kimliğe bürünmüş, Kâşgarlı'nın pratikteki kullanımlarına yer verdiği sözcükler, Yûsuf'un dilinde kendisinin dünya görüşünü tasvir eden bir enstrümana dönüşmüştür. Yûsuf'un şairlik becerisi kanaatimce Türkçenin söz varlığını belirli bir tertip ve şekil içerisinde manzumeleştirilmesi değildir; onun asıl meziyeti bu tertip ve şekil içinde yer alan sözcüklerin, pratikteki kullanımlarının dışına çıkarak kendisinin dünya görüşünü temsilen farklı çağrışımlar ve duygu değerleri oluşturup kavramlaşmasıdır. İşte bu yüzden Yûsuf önce büyük bir şair, sonra da büyük bir mütefekkidir. Yûsuf'un büyük bir söz ustası olduğunu göstermek üzere şu örneğe bakmak yeterli olacaktır. *Dîvân*'da pratikteki kullanımı '(devenin arka kısmına ve kolanların geldiği yere yağ) sürmek, bulaştırmak' anlamında sıradan bir sözcük olan *türtüş-* fiili (Kaçalın, 2019: 511) Yûsuf'un dilinde, hükümdarın dünyada temin ettiği adalet ve huzurun bir teşekkürü olarak gökyüzü kuşlarının hükümdarı övgüsünün derecesini artırmak için sesleriyle onu pohpohlamasını ve yağlayıp ballamasını ifade eder duruma gelmiştir. Buğra Hân tahta geçtiğinde halk huzur bulmuş, bu yüzden dünya da kendisine çeşitli hediyeler göndermiştir; gökyüzünün türlü türlü kuşları hükümdarın adını zikrederek ötüşleriyle onu pohpohlayarak överler ve neşe içinde gururla eğlenirler:

0092. *bolu bêrdi ewren élig bêrdi taht*
tuta bêrsü tenri bu taht birle baht

0093. *ajun tındı ornap bu hākān üze*
anın ıdtı dünyā tañuqlar tūze

0094. *eşirdin keligli kalıq kuşları*
qayu rāy-i hindī qayu qayşarı

0095. *öger atın ündep ünin türtüşüp*
kūwenç birle awnur sewinçke tuşup

[= Felek sana ülke ve saltanat nasip etti, Tanrı bu saltanatla bahtını daim etsin. Hakan tahta geçince dünya sükûnet buldu, dünya da hediyeler düzüp gönderdi. Hint ve Rum ülkelerinin kuşları gibi esirden gelen türlü sema kuşları sesleriyle adını zikrederek ve pohpohlayarak onu överler; neşe içinde gururla eğlenirler.]

Bu pasajda *türtüş-* fiilinin övgünün derecesini artırmak için 'pohpohlamak, dalkavukluk etmek, abartılı bir şekilde övmek' anlamında kullanıldığı görülmektedir. 'Yağ sürmek' temel anlamının Yûsuf'un dilinde gördüğümüz bu semantik değişimi günümüz Türkçesindeki *yağla-* 'aşırı derecede övmek, pohpohlamak', *yağ çek-* 'dalkavukluk etmek, yaranmak için aşırı derecede övmek, pohpohlamak', *yağlayıp balla-* 'çok süsleyerek abartılı övmek' ibareleriyle karşılaştırmamız mümkündür.

İşte Yûsuf, bir söz ustası olarak İslami dünya görüşünün temel kavramlarını Türkçeleştirmekle kalmamış, Türkçeleştirdiği kavramlara yeni birer semantik alan tayin etmiştir. Bu tür örneklerin bir kısmını Yûsuf'un dünya görüşüne işaret etmek üzere aşağıda örneklendirmeye çalışacağım.

Hilm

Eski Hint-İran geleneğinde devlet dediğimiz aygıt hükümdarın otoritesine karşılık gelir. Siyaset ise hükümdarın otoritesini sürdürmek için halkı zulme ve yoksulluğa düşürmeden para ve asker temin etme yoludur ki bu ise adalet ile mümkündür. Otorite bizatihi hükümdarın kendisi olduğu için siyaset de hükümdarın adaletini simgeler. Adalet ise otoriteyi temsil eden hükümdarın şahsi meziyetlerine dayanır. Buna göre adil bir hükümdar insafılı, yumuşak huylu

ve affedici olursa adil bir siyaset mümkün olur (İnalçık, 1966: 262). *Kutadgu Bilig*'de hükümdarın adaletini *törö* 'kanun' belirler; hükümdarın tabiatı da *könilik* 'adalet' üzerinedir (800. beyit). Hükümdar işlerini adalet ile halleder, insanları kul ve bey diye ayırmaz. (809. beyit). Zulme uğrayıp hükümdarın kapısına gelenler hükümdarın adaletiyle gülererek ayrılırlar. Zorbalar ve adaletten kaçan kimseler ise onun adaleti karşısında zehir içmiş gibi yüzlerini ekşiterek ayrılırlar (812-815). Yûsuf'a göre hükümdarın en önemli vasıflarından biri yumuşak huyluluk yani hilm sahibi olmaktır. Akli temsil eden vezir Ögdülmiş'in, devlet yönetimine layık bir beyin nasıl olması gerektiğini sıraladığı pasajda öne çıkan vasıflardan biri de hilmidir. Eski Yunan'da "ataraksiya" dedikleri ruhun dinginlik hâlini ifade eden hilm, İslami kültürde Peygamber ahlakının özünü oluşturmakla kalmaz aynı zamanda bütün ahlaki ve dinî erdemlerin bileşeni ve en önemlisi olarak karşımıza çıkar. Bu dünya görüşünde kabaca 'nefsi ve tabiatı, öfkenin heyecanına karşı kontrol etmek' anlamına gelen hilm, İslam'ın ilk döneminde, temel karakteri barbarlık, saldırganlık, öfke esaretinde gelişen düşüncesiz tavır olan cahiliye devri ahlakının karşısına inşa edilmiş ve âdeta cahiliye ahlakı ile müslüman ahlakını ayıran temel bir niteliğe dönüşmüştür. Hz. Peygamber'in kimi hadislerinde hilm erdemi yüceltilmiş, bu erdeme sahip kimselerin toplumun önderi olduklarına vurgu yapılmıştır: "Allah halim ve hâyâ sahibi insanı sever; çirkin konuşan ve ağız bozuk insanları sevmez", "Hilm sahibi kişi insanların gözünde yücelir; anlayış gösteren kişinin de kemâlâtı artar" (Mâverdi, 2018: 515). Bu kavramın ilerleyen dönemde en geniş manada insanın bütün toplumsal meselelerde öfke ve hiddetini kontrol ederek tavır ve davranışına yön veren 'ahlaki makuliyet'e geliştiğini söyleyebiliriz. Hilm, İslami literatürde Yararıya atfen kullanıldığında ise *halîm* formunu alır ve 'çok sabırlı, günahkârları cezalandırmakta acele etmeyen' veya 'kullarının isyanından etkilenmeyen, günahkârlara gazap etmesi kendisini telaşa düşürmeyen, her işi olması gerektiği ölçüde yapan' anlamlarını kazanır. *Kutadgu Bilig*'de hilm, devlet idaresinde hükümdarın bizzat sahip olması gereken en önemli erdemlerden biridir ve bu kavramı ifade etmek üzere çoğu zaman *tüzünlük*, *amulluk*, *siliglik* ve *örüglük* gibi sözcükler kavramlaştırılmıştır; *halîm* ise bu sözcüklerin yalın formu olan *tüzün*, *amul*, *silig* ve *örüg* ile ifade edilmiştir.

Akli temsil eden Ögdülmiş'in beyde bulunması gereken vasıflara yer verdiği pasajda hilm hasletinin öne çıktığı beyitler şöyledir:

1951. *uğuşluğ kerek hem biliglig kerek*

aķılık kerek hem siliglik kerek

[= (Bey), bilgili ve zeki olmalı; (beye) cömertlik ve hilm gerek.]

1965. *ķamuğ edgüke bolsa elgi uzun*

uwutluğ silig hem kılınç tüzün

[= Her iyiliğe el uzatmalı; hayâ ve hilm sahibi olmalı.]

1970. *bu beglik iğine otı ög bilig*

uķuş birle emle ay kılķı silig

[= Beylik hastalığının ilacı akıl ve bilgidir; ey halim, onu zekâ ile tedavi et.]

1988. *örüglük amulluk bolur begke kōrk*

bu beglik işiñe bu ol bağū örk

[= Hilm, bey için ziynettir; beylik işlerinde bu zarurettir.]

1999. *ķamuğ iş içinde amulluk üdūr*

meger řā'at erse éwingil yügūr

2000. *kōzi tok kerek hem uwutluğ tüzün*

açuk hem yaruķ bolsa kılķın sözün

[= Her işte teenniye tercih et, sadece ibadette aceleci ol. Tok gözlü, hilm ve hayâ sahibi olmalı; söz ve davranışıyla açık olmalı.]

2049. *aķılık kerek begke ķudķı kōñül*

bu ķudķı kōñül birle kılķı amul

[= Beye cömertlik ve alçak gönüllülük gerek; alçak gönüllülükle birlikte hilm gerek.]

2072. *küler yüz süçig söz silig öz kerek*

kılınçı bularkça tükel tüz kerek

[= Güler yüz, tatlı söz ve hilm gerek; hareketleri de bunlara tamamen uyumlu olmalı.]

2169. *aķı hem tüzün hem uwutluğ silig*

bağırşak bolup keđ küdezse élig

2170. *közi tok serimlig ne kuđkı köñül*

suyurķap keçürgen ne kılķı amul

[= (Bey) ülkeyi iyi koruması için cömert, halim, hayâli, tatlı dilli ve merhametli olmalı; tok gözlü, sabırlı, alçak gönüllü, şefkatli ve affedici olmalı.]

Eserde *tüzün* sözcüğünün yer yer Allah'a ve Peygamber'e atfen kullanıldığı örnekler de bulunmaktadır:

1033. *bu şükrüg negü teg ötey öz özün*

munıñ şükri sen kıl saña ay tüzün

[= Bu şükrü ben kendim nasıl eda edeyim; ey Halîm, bunun şükrünü sana sen eda et.]

0043. *tüzün erdi alçak kılınçı silig*

uwutuluğ bağırşak aķı kên elig

[= Zarafet sahibi (*tüzün*, *alçak*, *kılınçı silig*) idi; hayâ sahibi, merhametli ve cömert.]

Tûl-i Emel / Kasr-ı Emel

İslami literatürde sık sık dünya hayatının aldaticılığına ve geçiciliğine vurgu yapılırken asıl elde edilmesi gerekenin ahiret hayatı olduğu ve bu nedenle dünya hayatının terk edilmesi gerektiği dile getirilir; bu dünya, ahiret azığını elde etmek için bir tarla olarak görülür. Bu düşünce belki de İslam'daki ahiret inancının bir tezahürü olarak belirir. Gerek Hz. Peygamber'in gerekse hakim kimselerin bu konudaki sözleri literatürde önemli bir yer tutar. Hz. Peygamber'in bu konuyla ilgili kimi hadisleri şöyledir: "Dünya sevgisi bir kulun kalbine girerse üç meşakkat ona bulaşır: Ardı arkası kesilmeyen zorluk ve meşakkatler; bitmek tükenmek bilmeyen hırslar; sonu olmayan emeller", "Şunlar Allah'ın nezdinde dünyanın ne kadar değersiz olduğunu gösteren alâmetlerindendir: Allah'a isyan dünyada olur; yine Allah'ın katındaki nimetlere ulaşmak da ancak dünyayı terk etmekle elde edilir" (Mâverdî, 2018: 220, 221-222). Hz. Ali dünyayı şöyle tasvir etmiştir: "Dünya yılan gibidir; dokunması yumuşak ama zehri öldürücüdür. Dünyanın hoşça giden taraflarından yüz çevir ki seninle arkadaşlığı az olsun! Dünyanın tasasını terk et! Çünkü sen de kesinlikle biliyorsun ki dünyadan bir gün ayrılacaksın. Dünyaya ne kadar gönül veriyorsan o kadar da ondan sakın! Dünya ehli ne zaman bir sevinç yaşasalar arkasından hemen bir keder gelir. Ne zaman bir rahatlık görseler ürkütücü bir durum gelip bu rahatlığı götürür" (Mâverdî, 2018: 220). Bazı hakîmler de şöyle demişlerdir: "Dünya verdiği alır, zaman hasetlik yapar ve üzerinden geçtiği her şeyi değiştirip atar. Yaşayan kişilerin de ihtiyaçlarının ardı arkası kesilmez", "Âhirete iman etmiş kişi dünyaya karşı hırslı olmaz. Her kim âhirette ceza göreceğine yakînen inanmışsa, dünyayı âhirete tercih etmez", "Emelini azalt! Çünkü ömür kısadır. Gidişatını da düzelt! Çünkü iyilik yapmak için zaman azdır" (Mâverdî, 2018: 227, 238, 254). *Kelîle ve Dimne*'de şöyle denmiştir: "Dünyayı isteyen kişi deniz suyunu içen kişi gibidir. İçtikçe susuzluğu daha da artar" (Mâverdî, 2018: 230).

Bu literatürde dünya hayatına gerektiğinden fazla değer veren, dünya beklentisini yüksek tutan kimseler için sözlüksel anlamı 'umut, ümit, beklenti' olan *emel* (Mutçalı, 1995: 26) sözcüğü kullanılır. Bu sözcüğün kavramlaşmış biçimi olan *tûl-i emel* (uzun emel) ise, *zühd*'ün karşıtı olarak temelinde bedenî hazların tatmini ve dünya sevgisi bulunan arzuları ifade etmek üzere kullanılmış; insanın uzun vadeli arzular taşıması, zihnini yoğun bir şekilde bunlarla meşgul etmesi ve çabalarını büyük ölçüde bu arzuların gerçekleştirilmesi yolunda harcaması da bu kavramla ifade edilir olmuştur. İnsanın dünyevi istek ve arzularına sınır koyarak özellikle ahiret hayatı için yararlı olacak işlere önem vermesi de *kaşr-ı emel* (kısa emel) ibaresi ile kavramlaşmıştır. *Emel* hakkında gelişen tüm bu literatür, yorum ve tahlillerin kaynağı olarak hicr suresinin 3. ayeti görülmektedir: "Bırak onları, yesinler, nimetlenip zevk etsinler ve sonu gelmez arzu kendilerini oyalasın. Ama yakında bilecekler" (Öztürk, 2013: 237; Duman, 1995: 87). *Emel*'in belki de insani bir dürtü olduğunu Hz. Peygamber'in şu

hadislerinden öğreniyoruz: “Âdemoğlu yaşlanır, onda iki şey (genç, canlı) kalmaya devam eder: Hırs ve emel”, “Yaşlı kişinin bütün güçleri zayıflasa da dünya sevgisi ve beklentisi konusunda gönlü hep genç kalır” (Türkiye Diyanet Vakfı, 2020: 439-440).

Kutadgu Bilig'de tam da bu dünya görüşünü ihtiva üzere özgün anlamı ‘düşünce, fikir; kaygı, endişe, üzüntü’ olan *saķınç* (Clauson, 1972: 812) sözcüğünden yararlanılmıştır. Aşağıdaki ibarelerde *saķınç*, sözlüksel olarak artık ‘ümit, beklenti’ anlamını kazanmışken kavram olarak tam da *ṭūl-i emel* ve *kaşr-ı emel*'in karşılığına dönüşmüştür. Eserde her iki kavramı da ifade etmek üzere şu ibareler kullanılmıştır: *saķınçı uzun*, *saķınçı kısğa bol-*, *saķınç artuķ uzun tut-*, *saķınç kısğa tut-*, *artuķ uzun saķın-*, *uzun saķın-*, *saķınç uza-*. Her iki kavramın eserdeki örnekleri şunlardır:

1533. *idi kısğa özlüg bu yalñuķ özi*
saķınçı uzun hem beḡük tıl sözi

[= İnsan, çok kısa ömürlüdür; (fakat) pek tamahkârdır, sözü de kibirdir.]

3103. *élig devletinde étildi ajuñ*
saķınç kısğa boldı sewingler uzun

[= Hükümdarın devletinde dünya işleri yoluna girdi; dünya beklentisi azaldı, huzur çoğaldı.]

3561. *ķonuķ sen bu dünyā saña bir tüşün*
tüşünde saķınç tutma artuķ uzun

[= Bu dünya senin için bir misafirhanedir, (sen de) misafirsin; misafirhanede dünya hırsı besleme.]

4550. *barıķ tap kıl amdı beg atın alın*
saķınç kısğa tutğıl sewingin salın

[= Olana kanaat et, bey adını al; dünya beklentisini azalt, huzurla yaşa!]

5299. *közi suķ ay artuķ uzun saķnur er*
ölüm tutmaz erken barıķ barça bér

[= Ey açgözlü ve tamahkâr insan; ölüm yakalamamışken neyin varsa ver!]

5346. *é élig osanma saķınma uzun*
uzun ķalğı ermez é kılķı tüzün

[= Ey hükümdar, gafil olma, dünyaya tamah etme; ey halim, (burada) uzun kalınacak değildir.]

6486. *tiriglik kısıldı uzadı saķınç*
baru arttı suķluķ ķoradı sewing

[= Hayat kısaldı, dünya arzusu çoğaldı; açgözlülük gittikçe arttı, hoşnutluk azaldı.]

Kaynaklar

Adalıođlu, H. H. (2009). “Siyâsetnâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 37. Cilt, İstanbul.

Arat, R. R. (1979). *Yûsuf Hâs Hâcib, Kutadgu Bilig I Metin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

Duman, M. Z. (1995). “Emel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 11. Cilt, 87, İstanbul.

İmâm Mâverdî (2018). *Edebü'd-Dünya Ve'd-Din İslâm'da Dünya ve Din Edebi*, Çev. E. Urcan, İstanbul: İlk Harf Yayınevi.

İnalçık, H. (1966). “Kutadgu Bilig’de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Geleneği”, *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Kaçalın, M. S. (2019). *Mahmûd el-Kâşgarî, Divânu lugâti't-turk, Türk Dilleri Derlemesi*, İstanbul: Kabcacı Yayıncılık.

Mutçalı, S. (1995). *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Dağarcık Yayınları.

Öztürk, Y. N. (2013). *Kur'an-ı Kerim Meali (Türkçe Çeviri)*, İstanbul: Yeni Boyut.

Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi, (2020). “Emel”, *Temel İslam Ansiklopedisi*, 2. Cilt, 439-440, İstanbul.

Нажимудинова Сейил Сапарбековна
Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин
доцентинин милдетин аткаруучу, PhD
seyil.najimudinova@manas.edu.kg

ЖУСУП БАЛАСАГЫН ЖАНА АНЫН «КУТТУУ БИЛИМ» ЧЫГАРМАСЫНА КАРАТА ПУБЛИКАЦИЯЛАРГА БИБЛИОМЕТРИКАЛЫК АНАЛИЗ

Аннотация

Дүйнөлүк жана түрк цивилизациясынын эң көрүнүктүү акыны, ойчулу жана саясат таануучусу Жусуп Баласагын жана анын «Кутадау Билиг» чыгармасынын өзү эле изилдөөлөр үчүн эң чоң булак болуп саналат. Бул макаланын максаты- Google scholar базасында англис тилинде жазылган Жусуп Баласагын жана “Куттуу Билим” чыгармасы тууралуу жазылган публикацияларга карата библиометрикалык анализ жасоо болуп саналат. Натыйжада 2008-2023 жылдар аралыгында англис тилинде жарыяланган 25 публикация анализге алынды. Анализге англис тилинде жарыяланган макалалар жана докладдар тандалып алынып, публикациялардын аталыштары жана багыттары, авторлору, канча цитата алгандыгы, жарыяланган жылдары, автордун жогорку окуу жайы жана өлкөсү, жарыялаган журналдары тууралуу маалыматтар каралды. Тилекке каршы, бул публикациялардын цитата алуу деңгээли жогору эмес экендиги анык болду. Бул тематикага казакстандык жана өзбекстандык авторлор дагы көбүрөөк кайрылгандыгын анализ көрсөттү.

Ачкыч сөздөр: Жусуп Баласагын, Кутадау Билиг, библиометрикалык анализ.

BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF PUBLICATIONS ABOUT JUSUP BALASAGYN AND HIS BENEFICIENT KNOWLEDGE

Abstract

The most outstanding poet, thinker and political scientist of the world and Turkic civilization, Jusup Balasagyn, and his work Kutadgu Bilig alone are the greatest sources for academic research. The purpose of this article is to make a bibliometric analysis of publications written in English about Jusup Balasagyn and the work "Beneficient Knowledge" on the Google Scholar database. As a result, 25 publications in English during the period 2008-2023 were analyzed. Articles and papers published in English were selected for the analysis, and information about the names and areas of publications, authors, number of citations, years of publication, author's affiliations and country, published journals were considered. Unfortunately, it became clear that the citation rate of these publications was not high. The analysis showed that Kazakh and Uzbek authors addressed this topic more often.

Keywords: Jusup Balasagyn, Beneficient Knowledge, bibliometric analysis

БИБЛИОМЕТРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПУБЛИКАЦИЙ О ЖУСУП БАЛАСАГЫНЕ И ЕГО ПРОИЗВЕДЕНИИ «БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ»

Аннотация.

Самый выдающийся поэт, мыслитель и философ мира и тюркской цивилизации Жусуп Баласагын и только его труд «Кутадау Билиг» являются крупнейшими источниками для академических исследований. Цель данной статьи –

провести библиометрический анализ публикаций на английском языке о Жусупе Баласагыне и произведении «Благодатное знание» в базе данных Google Scholar. В результате было проанализировано 25 публикаций на английском языке за период 2008-2023 гг. Для анализа были отобраны статьи и доклады, опубликованные на английском языке, а также учитывалась информация о названиях и направлениях публикаций, авторах, количестве цитирований, годах публикации, принадлежности авторов и из стран, издаваемых журналах. К сожалению, выяснилось, что цитируемость этих публикаций невысока. Анализ показал, что казахстанские и узбекские авторы чаще изучали данную тему нежели их коллеги из других стран.

Ключевые слова: Жусуп Баласагуни, Благодатное знание, библиометрический анализ

Кириш сөз. Түрк цивилизациясынын эң көрүнүктүү акын, ойчул жана саясат таануучуларынын бирөөсү Жусуп Баласагын Караханиддер доорунда байыркы Баласагын калаасында (азыркы Токмок шаары) 1017- же 1019-жылы (кээ бир булактарда 1015-ж.) жарыкка келген. Баласагын шаары – Караханиддер мамлекетинин маданий борбору болуп саналган. Жусуп Баласагындын үй-бүлөсү коомдо интеллигенттүү жана беделдүү үй-бүлөлөрдөн болуп саналган. Болочок ойчул жана акын билим булагын Кашкар жана Букара сыяктуу маданий бешикке айланган шаарлардан алган. Араб жана фарс тилдеринде эркин жаза алган Жусуп Баласагын илимдин ар кайсы бутактарында философиялык жана илимий эмгектерин жаза алган [1]. Адамзаттын жалпы тарыхын талдап көргөндө, философия жана илимди, поэзия менен саясат таанууну бирдей алып кете алган инсандар саналуу гана. Мына ушундай инсандардын катарында Жусуп Баласагын татыктуу орун алат. Автор ага атактуулукту алып келген “Куттуу билим” же «Кутадгу билиг» чыгармасын 50 жашында жазып бүтүргөн. Бул куракта жашоо тажрыйбасы жана дүйнө таанымы толуп, жетилип турган учурда билимдүү адам пайдалуу кеп-кеңеш бөлүшүүгө даяр болот. Жашоонун ар кандай кырдаалдарында кандайча мамиле кылуу керек экендиги тууралуу кеп-кеңештерге толуп турган “Куттуу Билим” чыгармасы автордун жогорку интеллекти жана билими тууралуу маалымат берет. “Куттуу Билим” чыгармасы 18 айдын ичинде жазылып бүткөн. 88 бөлүмдөн жана 6645 куплеттен (саптан) турган чыгарманы аяктаган соң 1070- ж. Караханиддердин каганы Кара-Хакан Абу Али Хасанга (Сулейман Арслан) тартуу кылат. Адабият жана искусствону жогору баалаган акылман каган бул шедеврди татыктуу кабыл алат дагы, ойчул Жусуп Баласагынга “Улуу Хас-Хажиб” (сарай алдындагы штаттын башчысы, камергер) наамын берет [2,3]. Жусуп Баласагындын Кутадгу Билиг чыгармасындан тышкары «Саясат тууралуу китеп» (Книга о политике) жана “Энциклопедиялар тууралуу китеп” (Книга об энциклопедии) аттуу башка чыгармалары бар экендиги, бирок, тилекке каршы” изи жок жоголуп кеткендиги тууралуу да айтылат [4].

Белгилүү болгондой, уйгур арибинде жазылган жана 15-кылымда Гераттан табылган тексттин сакталып калган биринчи варианты Венадагы Австриянын улуттук китепканасында сакталып турат. Араб арибинде жазылган экинчи варианты Каирдин улуттук китепканасында сакталып турат. Үчүнчү варианты болсо, Өзбекстанда Наманганда табылган. Бүгүнкү күнгө чейин Кутадгу билиг чыгармасы кыргыз, түрк, орус, англис, немис, өзбек тилдерине которулган. Ал эми Жусуп Баласагындын Кутадгу Билиг чыгармасынын өзү окумуштуу жана изилдөөчүлөрдүн изилдөө объектисине качан айлана баштагандыгы кызыгуу жаратпай койбойт. Эң алгачкы эмгек француз

окумуштуусу Amadee Jaubert тин «Notice d'un manuscrit turc en caractères ouigoures, envoyé par M. de Hammer, à M. Abel-Rémusat» аталышында макала Journal Asiatique аттуу журналга 1825-жылы жарыяланган [5]. Түркиялык окумуштуу Эрдем Учар Кутадгу Билигдин хронологиялык булактарын 1825-жылдан 2020-жылга чейин түзүп чыккан жана натыйжада 1509 булактын тизмесин түзүп чыккан.

Бул макаланын максаты – Google scholar базасында англис тилинде жазылган Жусуп Баласагын жана Куттуу Билим чыгармасы тууралуу жазылган публикацияларга карата библиометрикалык анализ жасоо болуп саналат. Англис тилиндеги макалалардын эмне үчүн тандалып алынышынын себеби – илимий коомчулукта эң басымдуу публикация тили болгон англис тилинде Жусуп Баласагын жана Куттуу Билим чыгармасы канчалык изилденгендигин анализдөө болуп саналат.

Тиешелүү библиометрикалык анализ 2024-жылдын март айына карата Google scholar базасында жайгаштырылган 25 макалага карата жасалды. Издөө системасына “Yusuf balasaguni” жана “Beneficient knowledge”, Wisdom of Royal Glory сыяктуу ачкыч сөздөрү киргизилди. Анализге англис тилинде жарыяланган макалалар жана докладдар тандалды. Анализде макала жана докладдардын аталыштары, авторлору, канча цитата алгандыгы, жарыяланган жылдары, автордун жогорку окуу жайы жана өлкөсү, жарыялаган журнал тууралуу маалыматтар каралды.

Жарыяланган эмгектердин 9у конференцияларда сунулган доклад, калган 16сы илимий макала форматында болгон.

Анализдин натыйжасында График 1де көрсөтүлгөндөй, Жусуп Баласагын жана Кутадгу Билиг тууралуу эмгектер 2021-жылы эң көп санда макала жарыяланган. Бул тенденция ЮНЕСКОнун 2019-жылды Кутадгу билиг жылы деп жарыялашы менен бирге илим чөйрөсүндөгү кызыгуунун көбөйүшү менен байланыштуу болушу мүмкүн.

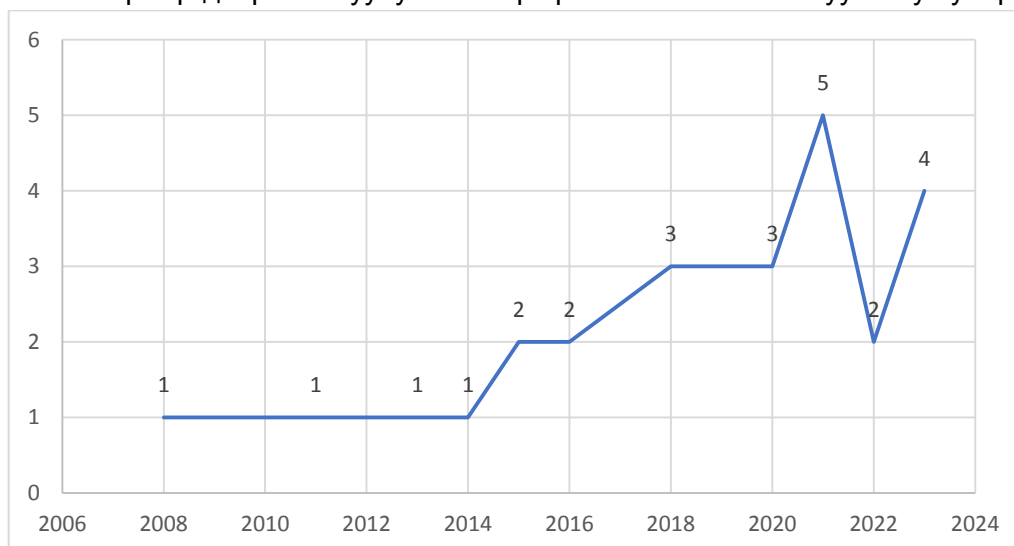

График 1. Жусуп Баласагын жана Кутадгу Билиг чыгармасын изилдеген англис тилиндеги макалалардын жылдарга карата бөлүштүрүлүүсү (2008-2023). Эң көп цитата алган макала катары англиялык Procedia журналында “Synthesis of Achievements of World Mankind In Humanity Pedagogy” (кырг. котор. Адамзат педагогикасындагы дүйнөлүк адамзаттын жетишкендиктеринин синтези) аталышында 4 казакстандык автордун илимий макаласы келип чыкты. Аталган макала 137 цитата топтоого жетишкен. 4 макала 1-3 цитата алган. Тилекке каршы, анализге алынган 25 макаланын 20сы эч цитата алууга жетишкен эмес.

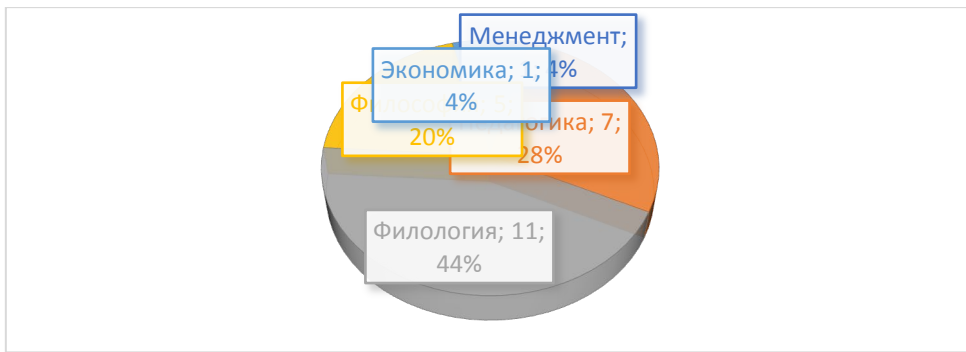

График 2. Публикациялардын багыттарына карата бөлүштүрүлүшү

График 2де көрсөтүлгөндөй, публикациялардын басымдуу бөлүгү филология, анын ичинде котормочулук (44%) жана педагогика (28%) жаатында аткарылган. Демек, Кутадгу Билиг чыгармасы саясат таануу, экономика, социология, этика, мамлекетти башкаруу жана башка багыттарда да изилдөөчүлөр үчүн кызыгуу жаратышы мүмкүн.

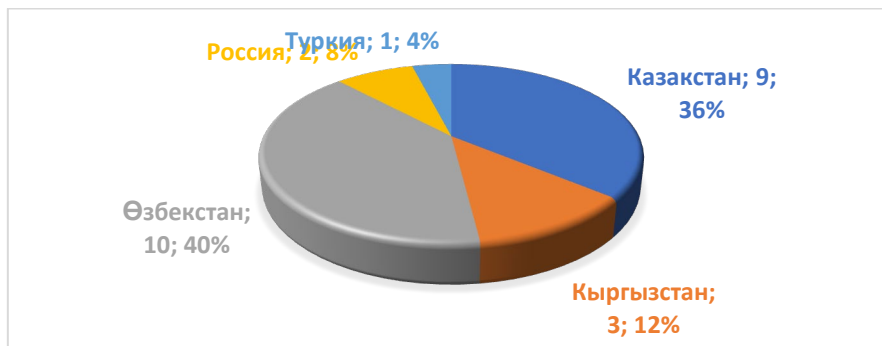

График 3. Авторлордун өлкөлөрүнө карата бөлүштүрүлүшү

График 3тө көрүнгөндөй, авторлордун басымдуу бөлүгү Өзбекстан жана Казакстандын окумуштуулары жана изилдөөчүлөрүнөн турат.

График 4. Макалаларды жарыялаган журналдардын өлкөлөргө карата бөлүштүрүлүшү

График 4тө көрсөтүлгөндөй, макалалар жарыяланган илимий журналдардын географиясы ар кайсы мамлекеттерди көрсөтүүдө: Англия, Иран, Өзбекстан, Босния-Герцеговина, Казакстан, Түркия, Венесуэла, Кыргызстан, Россия, Индия жана Нигерия.

Корутунду. Бул анализ Google scholar базасында англис тилинде Жусуп Баласагын жана анын Кутадгу Билиг чыгармасы тууралуу публикацияларга карата

библиотетрикалык анализ жасалды. Натыйжада Жусуп Баласагындын өзү же анын өмүр таржымалына караганда анын “Кутадгу Билиг” чыгармасы көбүнесе изилдөө тематикасына айланган экен. Натыйжада 2008-2023 жылдар аралыгында англис тилинде жарыяланган 25 публикация анализге алынды. Тилекке каршы, бул публикациялардын цитата алуу деңгээли жогору эмес. Анткени, бул публикациялардын арасынан бирөө гана 137 цитата алууга жетишсе, 20сы такыр цитата алган эмес. Бул тематикага казакстандык жана өзбекстандык авторлор дагы көбүрөөк кайрылган.

Албетте, россиялык РИНЦ, түркиялык Dergipark же Web of Science сыяктуу регионалдык же глобалдык башка базаларда орус, түрк же башка тилиндеги публикацияларга карата библиометрикалык анализ жасалса, башка тенденциялар жана жыйынтыктар алынышы мүмкүн. Бул да балким, кийинки изилдөөчүлөргө жол көрсөтүшү мүмкүн. Натыйжада 10 кылымдык тарыхы бар Кутадгу Билиг бүгүнкү күнгө жеткен түрк тилинде жазылган жана бизге жеткен бирден бир чыгарма. Анын сакталып калышы жана кийинки муунга жайылтылышы илимий чөйрөдөгү кызыгууга жана изилденүүсүнө көз каранды.

Колдонулган адабияттар

1. Dilaçar A. (1995), Kutadgu Bilig İncelemesi, Ankara, 21
2. Стеблева И. В. (1984) Древняя тюркоязычная литература, История всемирной литературы, Т. 2, Москва.: Наука, сс.196—204
3. Arat R.R. (1991), Kutadgu Bilig I Metin, 3.baskı, İstanbul
4. Нарынбаев А.И. (2004) «Благодатное знание» Юсуфа Баласагуни, Газета «Содружество», №13-14, май, Стр.11
5. Uçar E., Kutadgu Bilig'in Kronolojik Kaynakçası (1825-2020), s.271 Yazarlar
6. Dizini (Kutadgu Bilig'in Kronolojik Kaynakçası için), s. 379-386
7. Нажимудинова С.С. (2018) Жусуп Баласагындын “Куттуу Билим” чыгармасына ылайык кадрлар менен иштөө сунуштары, Вестник АГУПКР, 24: 322-329
8. Najimudinova S. & Rakimbek Uulu M. (2008). Renovation from retrospective: The thoughts on management of Yusuf Khass Hacib in Kutadgu Bilig, 2nd International Congress on Entrepreneurship, KTMU, 07-10 May 2008, Bishkek

Бурул Сагынбаева
филология илимдеринин доктору,
Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин
профессору

Ж. БАЛАСАГЫН ЖАНА “КУТАДГУ БИЛИГДЕГИ” ТИЛ ТҮШҮНҮГҮ

Аннотация

Макалада Жусуп Баласагын жана түрк элдеринин орток мурасы болгон «Кутадгу билигдеги» тил жөнүндөгү мазмундуу түшүнүктөр иликтөөнүн объектисине алынган. Изилдөөнүн максаты – «Кутадгу Билигдеги» тил түшүнүгүнө лингвоконцептуалдык талдоо жүргүзүү; дастандагы факт-материалдардын негизинде ошол доордогу түрк элдеринин түшүнүгүндөгү тилге карата болгон түпкү оюн, идеяларын, менталитетке байланыштуу жактарын аныктоо. Изилдөөнүн максатына жараша төмөнкүдөй милдеттер коюлду: Жусуп Баласагын жана «Кутадгу Билиг» боюнча жалпы маалымат берүү; Жусуп Баласагындын чыгармасындагы тил тууралуу, анын асыл сапаттары, пайда-зияны тууралуу философиялык ойлорун семантикалык-когнитивдик белгилерине карай классификациялап чыгуу; андагы метафора, эпитет, метафора, эпитеттик код-ачкычтарга таянуу менен факт-материалдарды чечмелөө.

Изилдөөдө когнитивдик лингвистиканын лингвомаданий ыкмасы колдонулат. Аталган теманын лингвомаданий ыкма менен иликтөөгө алынгандыгынын башкы себеби – тил менен маданияттын байланышы аркылуу этномаданиятты, адамдын дүйнө таанымындагы, дүйнөнү кабылдоосундагы жыйналган маалыматтардын жыйындысын, андагы улуттук өзгөчөлүктөрдү аныктап көрсөтүүгө болот. Лингвомаданий изилдөөдө тил илиминдеги фразеологизм, паремиялар сыяктуу эле метафоралар, эпитеттер да маданият белгилеринин экспоненти катары кабыл алынат. “Кутадгу Билигде” өзгөчө тил жөнүндөгү маңыздуу ойлор, аларды образдуу чагылдырган метафоралар, эпитеттер арбын. Буларда тил образдуу берилген метафоралык код-ачкычтар жана эпитеттер аркылуу сыпатталган. Башкача айтканда, тил ар кандай заттарга, баалуу таштарга, күч-кубатка, даамдык, сапаттык, сан-өлчөмдүк касиеттерге ж.б. окшоштурулган. Мындай өзгөчөлүктөрдү аныктоо максатында байкоо, сыпаттоо, индукция, дедукция жана анализ, синтез методдору колдонулат.

Натыйжада, Жусуп Баласагындын “Кутадгу Билигиндеги” тил түшүнүгүнүн чечмеленүүсү аркылуу андагы дүйнө элдеринин тилдик түшүнүгүнө окшош универсалдуу, орток жактары жана түрк элинин өзүнө тиешелүү тилдик түшүнүгү, маданияты, илим-билим деңгээли, ишенимдери жөнүндө маалыматтар алынат.

Ачкыч сөздөр: Кутадгу билиг, кут, караханлылар доору, тил, сөз, кеп, сүйлөө

Ж. БАЛАСАГЫН И ПОНЯТИЕ ЯЗЫКА В «КУТАДГУ БИЛИГ».

Аннотация

В данной статье исследуется понятие языка в произведении "Кутадгу Билиг" Жусупа Баласагына, которое является общим наследием тюркских народов. Целью данного исследования заключается в проведении лингвопонятийного анализа данного понятия, а также в определении оригинальных мыслей, идей и аспектов, связанных с менталитетом турецкого народа той эпохи основанные на фактах саги. Для достижения этой цели были поставлены следующие задачи: предоставить общую информацию о Жусупе Баласагыне и произведении "Кутадгу Билиг"; классифицировать философские размышления Жусупа Баласагына о языке,

его благородных качествах, пользе и вреде по семантико-познавательным признакам; интерпретировать фактический материал с использованием метафор, эпитетов и метафорического кода-ключа.

В исследовании применяется лингвокультурологический метод когнитивной лингвистики. Основная причина выбора лингвокультурологического метода исследования заключается в том, что через связь языка и культуры можно выявить этнокультуру, собрать информацию о мировоззрении, мировосприятии и национальных особенностях человека. Метафоры, эпитеты, фразеологизмы и паремии рассматриваются в лингвистике как представители культурных знаков в лингвострановедческих исследованиях. В произведении "Кутадгу Билиг" содержится множество мыслей о языке, иллюстрирующихся метафорами и эпитетами. Язык описывается посредством образно-метафорических кодов и эпитетов, относясь к различным веществам, драгоценным камням, силе, вкусу, качеству, количественным свойствам и т.д. Для определения таких признаков используются методы наблюдения, описания, индукции, дедукции, анализа и синтеза.

В результате трактовки понятия языка в произведении "Кутадгу Билиг" Жусупа Баласагына были получены сведения об универсальных и общих аспектах, а также о сходствах с языковыми понятиями других народов мира, культурой, уровнем знания и верованиями турецкого народа.

Ключевые слова: Кутадгу Билиг, благополучие, эпоха Караханидов, язык, слово, речь.

J. BALASAGYN AND THE CONCEPT OF LANGUAGE IN "KUTADGU BILIG"

Abstract

The object of investigation in the article are Jusup Balasagyn and the meaningful concepts of language in "Kutadgu bilig", which is the common heritage of Turkic peoples. The purpose of the study is to conduct a linguo-conceptual analysis of the concept of language in "Kutadgu Bilig"; to determine the original thoughts, ideas, and aspects related to the mentality of the Turkic people of that era on the basis of the facts and materials of the saga. The research aims to achieve the following objectives: providing general information about Jusup Balasagyn and "Kutadgu Bilig"; classifying Jusup Balasagyn's philosophical thoughts about language, including its noble qualities, benefits and harms according to semantic and cognitive features; and interpreting factual materials based on metaphor and epithet code-keys.

The research employs the linguocultural method of cognitive linguistics. The main reason why the mentioned topic is investigated using the linguocultural method is that through the connection between language and culture, it is possible to identify ethnoculture, human worldview, perception of the world, and national characteristics. Metaphors and epithets, as well as phraseology and paremias in linguistics are accepted as exponents of cultural signs in a linguocultural research. In "Kutadgu Bilig" there are a lot of meaningful thoughts about language, and metaphors and epithets that illustrate them. Language is described through figurative metaphorical codes and epithets. These expressions depict language as various substances, precious stones, strength, gustatory, qualitative, quantitative properties, etc. The study utilizes methods of observation, description, induction, deduction and analysis, synthesis to determine the features.

In conclusion, the interpretation of the concept of language in "Kutadgu Bilig" by Jusup Balasagyn, provides information about the universal aspects of language, common for all people of the world as well as the aspects, culture, level of knowledge and beliefs of the Turkic people.

Key words: Kutadgu Bilig", well-being, era of Karakhanids, language, word, speech, speaking

Киришүү. Байыркы түрк жазма тилинен калыптанган Исламдык Орто Азия түрк жазуу тилинин алгачкы этабы Карахан түркчөсү менен жазылган чыгармаларды камтыган Карахан доору болуп саналат. 11-13-кылымдардын ортосунда өнүккөн бул жазуу тилинин борбору – Кашгар. 1075-1102-жылдары улуу каган катары өкүм сүргөн Арстан Хандын небереси, Али-Хасандын уулу Табгач Улуг Бугра Кара Хан адилеттүү башкаргандыгы, билим жана искусство адамдарын коргогондугу менен даңазаланган. Анын доорунда Кашгар олуттуу маданият борборуна айланган.

XI кылымдын даанышман акыны, энциклопедист-аалымы Жусуп Баласагын 1015-жылы, айрым маалыматтар боюнча 1016-жылы Карахан каганатынын биринчи борбору — Баласагын (Чүй өрөөнүнүн чыгышындагы азыркы Токмок шаарына жакын жер) шаарында туулган.

Жусуптун өмүр баяны жөнүндө толук маалыматтар жокко эсе. Айрым маалыматтарга караганда, акын чыгармасын эл ортонуна келгенде, акыл токтотуп калган кезде жаза баштаган. Окумуштуу Р. Араттын эсеби боюнча, чыгарманы жазып бүткөн мезгилде 54 жашта болгон экен. Жусуп Баласагын “Кутадгу Билиг” дастанын Баласагын шаарында баштап, баш аягы 18 айда Кашкарда аяктап, Кашкар шаарынын башкаруучусу Арстан хандын небереси Али-Хасандын уулу Табгач Буура Карахан Абу-Али-Хасанга тартууга берет. Хан бул сыйга аябай ыраазы болуп, чыгарманын терең мазмунун түшүнүп, алкыш иретинде акынга “Улуг-Хасс-Хажиб” мансабын ыйгарат, Жусупту сарай кызматына алат. “Хасс” арабча хан сарайдагы урматтуу адамдардын бири, ал эми “Улуг-Хасс-Хажиб” хан ордосунда кызмат өтөгөн өтө кадырман адамдын наамы.

Улуу ойчул Жусуп Баласагын орто кылымдагы илим-билимдүү, энциклопедиялык масштабда ойлонгон, илимдин ар тармагын өздөштүрө алган инсандардын бири болгон. Мисалы, астрономия, математика, медицина, адабият, тарых, философия, эстетика, этика маселелерин, араб жана фарс поэзиясын, түрк, фарс фольклорун эң мыкты билген. Жусуп Баласагын «Кутадгу Билиг» дастанындагы элдик-тарбиялык салттарды, салттык оюндарды, майрамдарды, космогониялык жана жаратылыш, адам боюнча ж.б. эмпирикалык билимдерин, албетте, элден алган. Чыгармасында “Манас” эпосу менен үндөшкөн жерлери жана кыргыздын макал-лакаптары, учкул сөздөрү, жалпы түрк элдеринин фольклору, саясат жана маданиятына таандык түшүнүктөр, о.э. түрк улуу инсандарынын афоризм сөздөрү орун алган (Эржуласун 2003:771).

«Кутадгу Билиг» дастанын аталышы кыргыз тилинде «Куттуу билим», «Кут алчу билим», «Кут алар билим», «Кут даарытар билим», «Бактылуу болуунун илими» ж.б.; түрк тилинде жана батыш тилдерине «Куттуулук берүүчү билим» деп аталып жүрөт.

«Кутадгу Билигтин» сөздүк мааниси, куттуу кылуучу билим, терминдик мааниси болсо саясат билими (Эржуласун, 2003: 764).

Дастандын Вена, Каир жана Фергана нускалары деген үч түрдүү көчүрмөлөрү бизге белгилүү. “Кутадгу билигдин” түп нускасы табылган эмес, кол жазмалары жана сакталган жерлери тууралуу төмөндөгүдөй маалыматтар бар:

“Кутадгу билигдин” түп нускасы сакталып калган эмес, бирок андан көчүрүлүп алынган ар кайсы тилдеги үч нускасы ар кайсы жерден табылгандыгы белгилүү. Алардын табылыш тарыхы төмөнкүдөй: биринчиси – илгери орто Азия, Индия, Кытай өлкөлөрдүн байланыштыруучу соода жолунда турган Афганистандын түндүк-батышындагы Герат шаарында 1439-жылы 17-июнда Хасан Кара Саил Шамс деген адам эстеликти уйгур жазуусу менен көчүрүп бүткөн. Көчүрмө балким жакшы сакталбаган нускадан жазылып алынганбы, же нуканын өзүндө да каталар болгонбу? Айтор, көчүрмөгө түп нускадагы 6645 саптын 929у кирбей калган. Бул кол жазма белгисиз жолдор менен Түркиянын Токат шаарына жеткен. Андан 1474-жылы Стамбулга алынып келинген. Австриялык окумуштуу Иосиф Фон Хаммер-Пуршаль Стамбулга дипломатиялык кызматта жүргөн кезинде кол жазманы 1796-жылы букинисттик китеп дүкөнүнөн сатып алып, кайтып келгенде, Венадагы Король китепканасына тартуу кылган. Ошентип, бул нуска Вена шаарында сакталууда, ал эми

илимий эмгектерде аны веналык же гераттык кол жазма деп атап келишүүдө; экинчиси – Египеттин борбору Каир шаарында сакталып турган нуска 1896-жылы Хидив китепканасынан анын директору болуп иштеген немец окумуштуусу Б.Мориц тарабынан табылган. Кол жазма жакшы сакталбагандыктан айрым жерлерин окуш өтө кыйын болгон. Кээ бир бейттер ошо себептүү көчүрмөгө кирбей калган. Кол жазмадагы айрым белги, жазууларга караганда, көчүрмө көп жолу колдон колго өткөн. Эстеликтин фотокопиясы 1898-жылы академик В.В.Радловдун Петербург академиясынын Чыгыш таануу институтунун Азия музейи үчүн атайын буйрутма менен алдырылган. Азыр ал Россия федерациясынын Илимдер академиясынын Чыгыш таануу институтунун Санкт-Петербургдагы бөлүмүнүн кол жазмалар фондусунда сакталууда. Ал толук эмес жана Каир кол жазмасы деген ат менен белгилүү; үчүнчү кол жазма Намангандан табылган, азыр белгилүү болгон нускалардын ичинен толугу менен сакталып, эң жакшы деп эсептелет. Бул нуска араб арибинде жазылган. Кол жазманы биринчи ирет 1913-жылы А.З.Валидов Мухаммед Ходжа Ишен Лоляршиттин өздүк китепканасынан тапкан. Кол жазма табылгандан кийин да бир топ мезгилге чейин дареги жок болуп кетип, кайрадан 1925-жылы өзбек окумуштуусу Фитрат таап, ал жөнүндө макала жарыялаган. 1928-29-жылдары Фитрат “Өзбек адабиятынын үлгүлөрү” деген китебине “Кутадгу билигдин” үзүндүлөрүнөн киргизген. Көчүрмө азыр Өзбекстан Илимдер академиясынын Чыгыш таануу институтунун кол жазмалар фондусунда сакталууда. Чыгарманын фотокопиясы 1934-жылы Түркиянын тил илими коомуна белек катары берилген (Исаков, 2001: 20).

“Араб жазуусу боюнча чоң адис, немец окумуштуусу А.Мориц Наманган кол жазмасында кыргыздардын мамлекети болгон карахандыктардын мезгилинин өзгөчөлүктөрү толук бойдон сакталгандыгын көрсөткөн. Түркиянын тил илими коому 1942-1943-жылдары Стамбул шаарында чыгарманын үч нускасын тең басмадан чыгарган. Белгилүү түрколог С.Е.Маловдун айтымында кол жазмаларды салыштырганда Каир жана Намангандан табылган араб тамгасы менен жазылган нускалар бирдей, Каир жана Венадагы кол жазмаларда кара сөз менен жазылган баш сөздөн кийин чыгарманын мазмуну, анан тексттик бөлүмү кетет.

В.В.Радлов (1891, 1900, 1910) Герат жана Каир кол жазмаларынын транскрипциясы менен немец тилине которуп жарыкка чыгарса, Түркиялык окумуштуу Р.Арат Жусуптун поэмасын (1959) өз эне тилине которуп, үч нусканын жыйынтыкталган текстин жарыялаган” (Даанышмандык – түбөлүк өчпөс ысым, 2016: 25-26).

Жусуп Баласагындын “Кутадгу билик” дастаны “Адам баласы канткенде бактылуу боло алат?” деген маселеге арналган. Эчен кылым өтсө да бул мурас эскирбей, андагы айтылгандар күнү бүгүнкүсүндөй актуалдуу бойдон турары андагы ойлордун элдик түшүнүк, менталдык көз караш, таалим-тарбиялык салттар менен айкалыша тургандыгы менен түшүндүрүлөт. Акын мамлекетти кандайча башкаруу керек, кандай жүрүш-турушта болуу керек, тилге, соодагерге, дыйканга, дарыгерге, түш жооручулар ж.б. өнөр адамдарына, адистерге кандайча мамиле кылуу керек деген сыяктуу адептик маселелерди философиялык өңүттөн чечип берет. Китеп акыл айтуулардан, насааттардан куралган. Анда окуяны баяндоо, бүтүн сюжет жок, сүйлөшүүлөр бар, санат-ибараттар бар, адамдыктын жолун көрсөтүүнүн издери бар. Инсан башына келген дөөлөттү кармап калыш керек, ал үчүн керектүү сапаттар: иши менен кулк-мүнөзүнүн дал келүүсү; кичүүгө ызаат көрсөтүү, улууну урматтоо; мактанбоо; бой көтөрбөө; текеберлик сапаттан алыс болуу; адамды кемсинтпөө; сарамжалдуу болуу; ичкилик ичпөө; таза жашоо; өмүрдү барктоо ж.б. Карапайым калктан баштап, такта отурган падышага чейин сөөлөттүү, олуттуу, абройлуу болуунун жолдору үйрөтүлөт. Ар ким өзүнүн акыл-эсин окуу-билим аркылуу жетилтип, толуктап турууга тийиш. Бул багытта эмне кылуу керек? Бул тууралуу автор акыл-кеңеш берүү менен үгүт-насыят айтат, үлгү-өрнөк менен жол көрсөтүп, нагыз адамгерчилик касиеттерди баарынан жогору коёт, алардын сырын түшүндүрүп берет.

Бул дастандын эң эле баалуулугу жана кызыктуулугу – чыгарманын орто кылымда накта түрк тилинде жазылгандыгы. Жусуп Баласагындын “Кутадгу Билик” дастаны – түрк тилиндеги алгачкы энциклопедиялык чыгармалардын бири. Дастан –

орто кылымдарга чейинки ислам окуусун, чыгыш дидактикалык адабиятын, тилин жана түрк элдеринин, анын ичинде кыргыздардын оозеки көркөм мурастарын, тарбиялык насааттарын синтездеп, аларды бир өзөккө алып келген, өз заманындагы адеп-этикалык принциптерди, идеяларды ошол доордун тарыхы, маданияты, дини менен шайкеш байланышта карап, аларды акыл таразасына салып жазып, мурас калтырган энциклопедиялык чыгарма. Ошондой эле, бул чыгарма – баарынан мурда этика-дидактикалык чыгарма. Дал ушул себептен улам, анда этикалык маселелер каралган. Адамдын моралдык касиеттери бул китептин негизин түзгөн баш каармандардын кейибине, б.а., адамга, төрт негизги өзөккө айландырылып берилген төрт кейипкердин баарлашуусу:

1. Күнтууду – шах, өкүмдар, адилеттүү башкаруунун жана чындыктын символу;
2. Айтолду – башкы вазир, дүйнө, бакыт, байлыктын символу;
3. Өгдүлмүш – вазирдин уулу, ак-караны айра билген, дили ак, таза адам. Акыл жана даанышмандуулуктун символу;
4. Одгурмуш – вазирдин тууганы, кичи пейилдиктин, байлыкка, мансапка кызыкпас, кумарга алдырбас, сабырдуулук менен каниет кылуулуктун, тазалыктын символу.

Баласагын эң маанилүү этикалык категорияларды ушундай бөлүштүргөн. Жогорку адамдык сапаттарды жалпы этикалык категориялар менен салыштырып системага салууга аракет кылган. Баласагын адам баласынын коомун уюштурган адамдык сапаттагы баалуулуктарды төрт маанилүү түшүнүккө бөлүп чыккан.

Жусуп Баласагындын “Кутадгу Билиг” дастанында козгологон дүйнөнү кабыл алуу маселелери өтө кеңири жана түрдүү. Бул баарынан мурун турмуш-тиричиликтик, ой жүгүртүү, жашоонун маңызы, өлүм жана өмүр, ааламдын пайда болушу, ааламдын түзүлүшү тууралуу маселелер.

Аалымдын ою боюнча, акыл адам баласына табиятынан берилген касиет, бирок адам өз акылын үзгүлтүксүз окуу, үйрөнүү, үлгү алуу сыяктуу жолдор менен гана байыта алат. Албетте, ойчул акын акылды адептүүлүк жолун тутуунун бирден-бир зарыл шарты деп эсептеген. Билимдүү адам адеп жолун сактаса, анда ал жогорку сыйга татыктуу боло алат. Акыл-эс, илим-билимди ар намыс менен шайкеш карап, сабатсыз, түркөй адам намыстан да куру болот деген тыянакка келет.

Акылмандын айтымында, адамдын ажатын ачкан, ойлонуп сүйлөгөн орундуу, омоктуу сөз пенденин аброюн көтөрүп, атак-даңкын арттырат. Ал эми ойлонбой айтылган орунсуз сөз же майдалап сүйлөгөн тантык сөз адамды жакшылыкка алып келбейт, азапка гана кириптер кылат. Аалымдын сөз баркын кадырлап, ага терең маани бергендиги тегин жеринен эмес. Жусуп Баласагын айткан сөзү менен аткарган ишинин, тактап айтканда, адамдын сырткы жана ички дүйнөсүнүн дал келишине да атайын токтолгон. Анын ою боюнча, адамдын нарктуулугунун бир белгиси – сөзү менен ишинин төп келгендиги. Андай адамга башкалар эки дүйнөдө ыраазы. Ал эми сөзү суу кечпеген тантыкты, кадыры жок калпычыны автор нарксыз, адепсиз жандар деп баалайт.

“Кутадгу Билигдеги” тил түшүнүгү. XI кылымдын даанышман акыны, энциклопедист-аалымы Жусуп Баласагындын “Кутадгу Билиг” дастанында тилдин табияты, тилдин асыл сапаттары жана пайда-зыяны, сөздү туура колдонуу мыйзамченемдиктери таасын берилген. Инсан сапаттарынын, жашоодогу негизги күчтүн эң башкысы – тил, сөз күчү экендигин, ал алтындан да кымбат экендигин, анткени ал кылымдар өтсө да эскирбей тургандыгын эскертет.

“Кутадгу Билигде” өзгөчө тил жөнүндөгү маңыздуу ойлор, аларды образдуу чагылдырган метафоралар, эпитеттер арбын. Буларда тил образдуу берилген метафоралык код-ачкычтар жана эпитеттер аркылуу сыпатталган. Башкача айтканда, тил ар кандай заттарга, баалуу таштарга, күч-кубатка, даамдык, сапаттык, сан-өлчөмдүк касиеттерге ж.б. окшоштурулган.

Тил түшүнүгүнүн семантикалык-когнитивдик белгилери. “Кутадгу Билиг” дастанындагы *тил* түшүнүгүн туюндурган семантикалык-когнитивдик белгилерди бир нече топко бөлүп кароого болот. Макаланын көлөмүнө карай, *тил* түшүнүгүнүн семантикалык-когнитивдик белгилеринин (тилдин лексикалык жана грамматикалык семантикасын түшүнүктөрдүн мазмунуна жетүүнүн каражаты катары, аларды тилдин семантикасынан түшүнүктөр чөйрөсүнө моделдөөнүн каражаты катары изилдөө) маанилик “салмагы”, колдонулуу жыштыгына карай төмөндөгүдөй төрт топту бөлүп кароону туура таптык. Алар: 1) тилдин пайда, зыяны; 2) тилдин сапаттык баалануусу; 3) тилдин күчү; 4) тилдин мурас катары баалануусу.

Тил түшүнүгүн семантикалык-когнитивдик жактан уюштуруп турган тил каражаттарынын ичинен борбордук маанини ээлеп турган ачкыч сөздөр – *тил, сөз, кеп, айтуу, сүйлөшүү* деген контексттик маанидеги синонимдик лексемалар. Тегерегинде жакшы сөз, жаман сөз, акылдуу сөз, эстүү сөз, алтын сөз, акылсыз сөз, туура сөз, жалган сөз, бош сөз, орундуу сөз, орунсуз сөз, сөз көкөлөтөт, сөз жерге чабат, сөз – терең, тили таттуу, тилиң тиштеп, ойлоп айтуу керек, жакшы сөз түбөлүктүү деген ж.б. образдуу-ассоциацияланган метафоралар, эпитеттер көркөм маалыматтарды туюндуруп, семантикалык, логикалык жактан *тил* түшүнүгүн ар кандай мүнөздө чечмелеп берүүгө багытталган. Ошондуктан *тил* түшүнүгүнүн семантикалык-когнитивдик тобунун ар бири *тил, сөз, кеп, сүйлөө* деген тил бирдиктери (өзгөчө сөз) борбордук маанини тулкусунда алып жүрөт.

I. Тилдин пайда-зыяны. Бул топтон Жусуп Баласагындын “Кутадгу Билигинен” элдердин дүйнө таанымындагы маданияттуу сүйлөөнүн үлгүсүн алууга болот. Анткени “Кутадгу Билигде” түрк элдеринин турмуштук тажрыйбасы камтылып, кепти колдонуунун, сүйлөшүүнүн бүтүндөй маданияты, ар бир кепке маани берип, ага карата жооп берүү өнөрү ачык айтылган. Анда турмуштук тажрыйба камтылып, тилди туура колдонуу, туура сүйлөө үчүн билимге ээ болуу керектигин туюндурган ойлор, эгерде орду менен сүйлөй албаса же жалган сүйлөсө зыянга учураары, аброю түшүп, элден-журттан каргыш алары айтылган. Түрк элдеринде сүйлөө адебине өзгөчө маани берилген. Жусуп Баласагындын “Кутадгу Билигиндеги” тил тууралуу, анын асыл сапаттары, тилдин пайда-зыяны тууралуу ойлору мындайча берилген:

1385. idī yaqşı sözler bilig yangzatu	1385. бир сөз бар сыр мааниси өтө терең
bu öd kün tirigliklerig mengzetü	жакшы сөз – жарым ырыс болот деген
1743. köngül til köni tut ay bilge bügü	1743. көңүл менен сөзүңдү туура карма
sanga eksümegey öđinde yégü	ырыскың түк кемибейт дайыма анда
1533. idī qısğa özlüg bu yalnguq özi	1533. болсо да өмүр кыска жана керең
saqınçı uzun hem beđük til sözi	ою бийик адамдын сөзү терең

Бул сыпаттамаларда сөз адамга окшоп, жандуу зат катары “иштейт”, “пайда табат”; түрк элдери үчүн баалуу зат катары жогору бааланган “күмүштү” табат; суусундукту кандыргын сууну табат; адамзат дайыма издеп келген акыйкатты табат; акылдуулардын айтканын угуп, алардан тарбия алган адам бакыт табат. Жусуп Баласагындын этикалык эрежелери боюнча, илим менен билимге тил көпүрө болот, жакшылыкты да, жамандыкты да тилден табасың, андыктан тил бар деп сүйлөй бербей, аны акыл менен башкарып, анан гана айта тургандыгыңды айтууга адаттан.

0190. qumaru sözüg tutsa asğı yüz ol 0190. жакшы сөздөн жайнаган пайда табат;

0189. kümüş işke tutsa tüker alqınur	0189. күмүштү ишке салсаң бүтүп калат
sözüm işke tutsa kümüş qazğanur	сөзүмдү ишке салсаң күмүш табат;
0993. biri til-turur kör birisi boğuz	0993. бири тил, бири кулкун кызыктырган
bu iki basa tutsa asğı ögüz	утат го ушу экөөнү кысып турган
1270. mungar mengzetü aydı öglüg kişi	1270 айтыптыр да бир адам акылы

артык,

kim öglüg sözi tutsa itlür işi	акылдуунун сөзүн туткан – табар бакыт.
0972. biliglig sözi yirke suv teg-turur	0972. билимдүүнүн сөздөрү суу сыяктуу болот
aqıtsa suvuğ yérde ni ^c met önür	сугарса жерден береке-ырыскы өнөт

0994.biliglig boğuz tilke erklig kerek 0994. билимдүү напси, тилди түзөтөт го
boğuz til küdezgen biliglig kerek бул экөөнү тыя алган түз өтөт го
0998.kim öglüg sözün tutsa itlür işi 0998. акылдуу адамдын сөзүн уккандын, иши
оңунан чыгат.

Ата-бабаларыбыз ачык, таасирдүү, терең ойлонуп сүйлөө адамды ар кандай кырсыктардан, кагылышуулардан алыстатарын, орду менен жана таамай сүйлөгөн адамдын кеби башкаларга да таасир берип, анын негизинде кадыр-баркка, сый-урматка ээ болоорун айтып, ал кул да болсо көкөлөтүп, кулчулуктан куткарып, кара жерден асманга көкөлөтүп, улагадан төргө чыгарарын изилдөөгө алынган чыгармадагы төмөндөгү саптардан табууга болот:

1001.bu ay toldı aydı söz asğı uluğ 1001. Айтолду айтты: сөз пайдасы өтө улуу
yirinçe tüşürse beđütür quluğ орду менен айтылса, көкөлөтөт кулду
1002.söz asğı bile kör yağız yérdeki 1002. сөз пайдасы кара жерден
көкөлөтүп
yaşıl kökke yoqlar bolur tördeki көтөрөт көккө, чыгарат төргө
1696.köngül qođqı tuttı tilin söz süçig 1696. көңүлчөөк да, тилин таттуу
кылыптыр

bođunuğ isitti taşığı hem içig ичтен, тыштан ага ичи жылыптыр
Адам сыяктуу эле тил да макталат, сөгүлөт. Көп сүйлөө, ойлонбой сүйлөө, жаңылуу, жалган айтуу адамга зыян алып келет. “Кутадгу билигде” тилдин зыяны жөнүндө – маанисиз, тажатма, жагымсыз сүйлөгөн адам сый-урматтан кетет деген ойлор айтылып, тил керек болсо, адамды жерге чаап салары, каргыш-сөгүш алып келери, эң жаманы өлтүрүп да коёру эскертилет.

1003.qalı sözleyü bilmese til sözüğ 1003. сөз сүйлөөнү билбеген эмне табат
yaşıl kökte erse kör indrür özüğ көк асманда болсо да жерге чабат
1025.köni sözlese söz kör asğı üküş 1025. туура сөздөн чексиз пайда
табарсың

qalı sözlese egri barça söküş жалган сөздөн каргыш-сөгүш аларсың
0177.til asğı telim bar yası ma üküş 0177. тил пайдасы, зыяны да өтө көп
ara ögdilür til ara ming söküş бир сөгүлүп, бир макталат өйдөлөп
“Тилдин пайда-зыяны” когнитивдик-семантикалык тобунда колдонулган метафоралар, эпитеттер тилдин пайдасы менен зыянын образдуу туюндурат да, тил адамга, адамдын иш-аракетине салыштырылып окшоштурулуп образдуу сыпатталат. Билимдүү, акылдуу, токтоо, адилеттүү кишинин чындык сөздөрү бааланып, анын артынан материалдык байлык өзү келет деген кыйытма ойлор айтылат.

Мисалы “сөз – көтөрөт”, “сөз – көкөлөтөт”, “сөз – төргө чыгарат”, “сөз – куткарат” деген жандуу күчкө окшоштурулган кыймылдык метафоралык код-ачкычтар тилдин пайдасын туюндурса, “сөз – жерге чабат”, “сөз – каргыш-сөгүш алат”, “сөз – сөктүртөт”. деген кыймылдык метафоралык код-ачкычтар тилдин зыянын туюндурат.

Мындагы “тил – кызыктырат”, “тили кыскан утат” мисалдарында тил дүйнөгө, байлыкка азгырган азгырыкка окшоштурулган. Азгырыкты адам өзү тескеп, акылы менен тыйган адам гана татаал кырдаалдардан кутулуп, утушка ээ болот деген ой кайытылып айтылган. Ата-бабаларыбыз мына ушундай тил маданиятын орнотуп, кепти колдонуунун ар кандай ыктарын, жол-жоболорун салтка айландырган.

II. Тилдин сапаттык баалануусу. Бул семантикалык-когнитивдик топто Жусуп Баласагындын “Кутадгу Билигиндеги” тилдин негизги белгилерин күчөтүп көрсөтүп, өтмө мааниде колдонулган: *жакшы сөз, чындык сөз, адилет сөз, жаман сөз, акылдуу сөз, эстүү сөз, акылсыз сөз, бекер сөз, бош сөз, жалган сөз, узун тил, ачуу тил, жылуу сөз, чириген сөз, арам сөз* сыяктуу эпитеттерде тилдин адамга, конкреттүү буюмдарга, тамак-аштарга жана мейкиндикке карата колдонулган сапаттык касиеттери образдуу берилген.

Конкреттүү жана абстракттуу нерселерге, кубулуштарга карата колдонулган бул эпитеттерди оң сапат үчүн жана терс сапат үчүн колдонулган эпитеттер деп эки түргө бөлүп кароого болот. Эгерде туура, адилет, таамай, салмак менен, кеп

айтардан мурда ойлонулуп, айлана-терегиндеги кырдаал-шарттарды эске алуу менен айтылган сөз оң сапатта бааланса, жалган сөздөр, билимсиздердин бош, жеңил сөздөрү, жаман ниеттүү кишилердин ачуу сөздөрү терс сапатта бааланат.

а) Тилдин оң сапатта баалануусу.	
табат	0190.qumaru sözüg tutsa asğı yüz ol 0190. жакшы сөздөн жайнаган пайда
кетет	0921.ne eđgü söz aymış köni er tili 0921. чындык сөздү кулак салып угалык köni er tili urdı sözke ulı чындык сөздүн түп атасы тууралык 0987.yava sözlese söz neçe yas qılır 0987. бекер сөз зыян болот, кырсык
табарсың	eger sözleyü bilse asğı bolur акылдуу сөз ар дайым пайда берет 1025.köni sözlese söz kör asğı üküş 1025. туура сөздөн чексиз пайда
Чындыкты	qalı sözlese egri barça söküş жалган сөздөн каргыш-сөгүш аларсың 1252.çın aymış uquşluğ körü bar bu söz 1252 чынчыл киши айткан мына бул
нуска	aning ma ^c nîsi bil yiti qıl bu köz эстүү сөздү эске тутсаң иш бүттү 1008.sözüg yaqşı sözle idî saqnu öz 1008. көп ойлоп, жакшы сүйлө, болсун
жөнөкөй	ayıttuqta sözle yana terkin üz сураса, жообуң болсун таамай, нуска 1695.köngül til kiçig tuttı qılqı ongay 1695. көңүлү, тили кичүү болуп
	yaraştı qamuğ birle keçti kün ay тил табышып өтүп жатты ай, күндөр 1747.bu dünyāda baylıq tilese özüng 1747. жетем десе байлыкка ченебеген köni bol könilik öze tut sözüng иши, сөзү адилет болгону эм 0584.amulluq bile açtı ay toldı til 0584. салмак менен айтты Айтолду не дээрин siliglik bile öz sözün aydı bil адемилеп келтирди сөз беделин 1533.idî qısğa özlüg bu yalnguq özi 1533. болсо да өмүр кыска жана керең saqınçı uzun hem beđük til sözi ою бийик адамдын сөзү терең
б) Тилдин терс сапатта баалануусу.	
кетет	0985.yava söz biligsiz tilindin çıqar 0985. бош сөз билимсиздин оозунан чыгат biligsiz kişig bilge yılqı atar билимдүү билимсизди мал деп атайт 0987.yava sözlese söz neçe yas qılır 0987. бекер сөз зыян болот, кырсык
табарсың	eger sözleyü bilse asğı bolur акылдуу сөз ар дайым пайда берет 1025.köni sözlese söz kör asğı üküş 1025. туура сөздөн чексиз пайда
көрбө	qalı sözlese egri barça söküş жалган сөздөн каргыш-сөгүш аларсың 1326.tilingde çıqarma bu yalğan sözüg 1326. жалган сөздү жашоодо айта
	bu yalğan sözün er uçuzlar özüg жалганчы шылдың болот калың элге

“Тилдин сапаттык баалануусу” когнитивдик-семантикалык тобунда “Кутадгу билигдеги” тилдин сапаттык түрлөрү – түрдүү касиеттери, сын-сыпаттык белгилери өзүнүн түз маанисинде эмес, өтмө мааниде, көркөмдөлүп, метафоралар, эпитеттер аркылуу образдуу сыпатталып берилген.

Мисалы, “чындык сөз”, “акылдуу сөз”, “эстүү сөз”, “адилет сөз” сыяктуу эпитеттер – оң мааниндеги абстракттуу түшүнүктөрдү сөздүн белгиси, касиети катары көрсөткөн эпитеттер болуп саналат.

Терс сапатта “бош сөз”, “жалган сөз”, “бекер сөз” деген кулк-мүнөздөгү өзгөчөлүк белгилерди билдирген эпитеттер колдонулгандыгын көрүүгө болот.

Бул топто эпитеттерден сырткары, “сөз – жип”, “сөз – үрөн” деген сөздөрдө тил чубалжыган узун жипке, пайда алып келүүчү үрөнгө окшоштурулуп, буюмдук код-ачкычтар метафоралык негизде колдонулган. “сөз – жылытат”, “сөз – муздатат”, “тил –

бузат” деген метафораларда тил кыймыл-аракеттик метафоралар аркылуу мүнөздөлгөндүгүн көрүүгө болот.

III. Тилдин күчү. «Сөздү» улуу күч катары эсептеп келген кыргыз эли маанисиз сүйлөй бербестен, маңыздуу сүйлөө керек деп эсептешет. Кыргыз тилинде “Ойлонбой сүйлөгөн, онтобой ооруга жоолугат”, Буттан тайыган турат, сөздөн тайыган турбайт” деген макалдар бар.

Түрк элдеринин түшүнүгүндө: “Айтылган сөз кайра кайтпайт – “Айткан сөз – атылган ок”, – деп, сөздү атылган окко салыштырышкан.

Жусуп Баласагындын “Кутадгу билигинде” акыл-эстүү, билимдүү адамдар тили менен кадыр-баркка жетери, тил билимсиз, көңдөй адамдардын кадыр-кутун өчүрөрү, тилди тыйып, көп сүйлөбөй, ар бир айткан кебине сак болуу керектиги айтылган. Тил аркылуу адамдын билимдүүлүгү, маданияттуулугу, адептүүлүгү, сезимталдуулугу баалана тургандыгы туюндурулган. Жусуп Баласагындын этикалык эрежелеринде: илим менен билимге тил көпүрө болот, жакшылыкты да, жамандыкты да тилден табасың, андыктан тилим бар деп сүйлөй бербей, аны акыл менен башкарып, анан гана айта тургандыгыңды айтууга адаттан; акылмандын маанилүү кеби көңүлдү көтөрөт, ар кандай татаал кырдаалдардан, кырсыктардан, кайгыдан сактайт; адам кеби-сөзү аркылуу өзүнө кадыр-барк, сый-урмат топтойт деген тыянак-насааттар бар:

0162.uquşqa biligke bu tilmaçı til yaruttaçı erni yoriq tilni bil	0162 билим менен акыл-ойдун тилмечи – тил адам жүзүн жарык кылган тили деп бил
0163.kişig til ağırlar bulur qut kişi	0163. тил сыйлуу кылат, куттуу кылат, өстүрөт
kişig til uçuzlar barır er başı	башты жарат, кадыр-кутту өчүрөт
0164. til arslan-turur kör işikte yatur aya evlig er saq başingni yéyür	0164. тил арыстан босоғоңдо комдонгон бошоп кетсе, өзүңдү да жеп койгон
0167.sözüngni küdeşgil başing barmasun	0167. сөздү карма, башың кесип салбасын
tilingni küdeşgil tişing sınmasun	тилди карма, тишиң сынып калбасын
0169. esenlik tilese sening bu özüng tilingde çiqarma yarağsız sözüng	0169. эсен-соолук тилейм десең өзүңө тилиң тиштеп сак болгунуң сөзүңө
0173.kişi söz bile qoptı boldı melik	0173. сөздү билген өсүп-өнүп хан болот
üküş söz başıg yérke qıldı kölik	көп сүйлөгөн жерге житип жок болот
0181.iki neng bile er qarımaz özi	0181. адамзатты эки нерсе карытпайт:
bir eđgü qılınçı bir eđgü sözi	бири жакшы иш, экинчиси жакшы сөз
0991. et öz ülgı barça boğuzdın kirür	0991. тамактан сиңген нерсе ден семиртет
bu cān ülgı çın söz qulaqtın kirür	кулактан кирген чын сөз жан семиртет
0582. yüküندی iligke kör açtı sözün süçitti sözi hem sevitti özin	0582. ал жүгүнүп жана сөзүн баштады таттуу сүйлөп өзүн сүйдүрүп таштады

“Тилдин күчү” семантикалык-когнитивдик тобунда тилдин күчү арстанга, ар кандай кудуреттүү күчтөргө окшоштурулуп, “тил – арстан”, “тил – тиш сындырат”, “тил – баш кесет”, “тил баш жарат”, “сөз – семиртет” деген мисалдарда тилдин кудурети, күчү айбанаттык, абстракттуу заттык метафоралык код-ачкычтар аркылуу туюндурулса, *өткүр сөз, курч сөз, чын сөз, жакшы сөз* деген кулк-мүнөздөгү өзгөчөлүк белгилерди билдирген эпитеттер аркылуу тилдин сапаттык касиети көркөм сыпатталган.

VI. Тилдин мурас катары баалануусу. Адам баласы жашоонун маани-маңызын терең түшүнүп, билимин, адеп-ахлагын, жүрүш-туруш эрежелерин, жашоодон алган бай тажрыйбасын муундан-муунга мурас катары калтырып турат. Анын тилинин негизги кызматы да байыркы жазма эстеликтерди, элдин, эл ичиненен чыккан улуу инсандардын эмгектерин, учкул сөз, макал-ылакаптарын тарыхый мурас катары, улуттук маданияттын бир бөлүгү катары кийинки урпактарга жеткирүү болуп эсептелет. Биз иликтөөгө алган ата-бабаларыбызга таандык улуу мурас “Кутадгу Билигдеги”

өзөктүү ойлор аркылуу түрк элдери улуттук маданий баалуулукка ээ маалыматтарын осуят, насаат катары урпактарга жеткиликтүү, түшүнүктүү деңгээлде жеткирип, алардын акыл-эсинде дайыма орноп калышын көздөгөн. Ушундай жол менен ата-бабалардын жараткан эмгеги түбөлүк сакталып, мурасталып жүрүп отурган.

0180. tođuđlı ölür kör qalır belgü söz 0180. көрбөйсүңбү, туулган соң өлмөк бар

sözüng eđgü sözle özüng ölgüsüz жалгыз анын сөзү калат, өлбөйт ал жакшы сөзү калган адам дайым

бар

0182. kiři tođdı öldi sözi qaldı kör 0182. киши туулду, өлдү артында сөз калды өзі bardı yalnguq atı qaldı kör өзү кетти, артында анын ат калды

0183. tiriglik tilese özüng ölmegü 0183. өлбөс өмүр тилеп жүрсөң өзүңө qılınçing sözüng eđgü tut ay bügü маани бергин ишиң менен сөзүңө

0187. sanga sözledim men sözüm ay ođul 0187. сага, уулум, бердим ушул

кеңешти

sanga bérđi bu pend özüm ay ođul кабыл алгын, сөз сен үчүн эмеспи

0190. kiřidin kiřike qumarı söz ol 0190. адамга сөз калтыруу болгон адат qumarı sözüg tutsa asđı yüz ol ал андан миң мертебе пайда алат

1469. asıđlıđ qumarı kiřike söz ol 1469. осуятты уккандар акыл алат

0723. negü tér eřitgil sınamiř qarı 0723. кары сөзүн айтылган капка сакта

sınamiř qarılar sözi söz qurı кары сөзү алтын го, сырын ачса

0755. negü tér eřit emdi bilge tetig 0755. түшүнгүн, бир кемеңгер алтын

сөзүн

özi bardı qođtı bizinge bitig китеп кылып калтырган биздер үчүн

“Тилдин мурас катары баалануусу” семантикалык-когнитивдик тобунда материалдык мал-мүлк, дүнүйө, оокаттан да артык болгон, өткөн муундан урпактарга, укумдан-тукумга берилүүчү осуят-насааттар, маданиятуу сүйлөөнүн, улуттук-этикеттин үлгүлөрүн чагылдырган маалыматтар ар кандай окшоштуруулар, көркөм сыпаттоолор менен образдуу берилген. Мисалы, “сөз – калат”, “сөз – өлбөйт”, “сөздү – сакта”, “сөздү – капка сакта” деген метафораларда тил жандуу жана жансыз затка окшоштурулуп, кыймылдык код-ачкычтар аркылуу, ал эми “сөз калтыруу – адат”, “сөз – акыл”, “сөз – асыл”, “сөз – алтын” деген метафоралар абстракттуу заттык код-ачкычтар аркылуу өтмө мааниде туюндурулган. Бул семантикалык-когнитивдик топтогу “кары сөзү”, “карынын кеби”, “ата сөзү”, “осуят сөз”, “өлбөс өмүр” деген эпитеттик сыпаттамалар аркылуу “тил – мурас” мааниси уюшулган.

Белгилүү инсандардын учкул ойлору жана жалпы этностун эс тутумун түзүүчү негизги тыянактарды, маалыматтарды, турмуштук тажрыйбаларды ичине камтыган макалдар ошол элдин баа жеткис байкоолорун жана баалоолорун жалпылаштырып турат. Мындай маалыматтарды камтыган “Кудадгу билигдеги” изилдөөгө алынган факт-материалдарынын негизинде “тил” түшүнүгү төмөнкүчө жыйынтыкталды

Жыйынтык. Жалпы түрк элдеринин орток мурасы болгон “Кудадгу билигдеги” “тил” түшүнүгүн уюштурган тилдик каражаттардын дээрлик басымдуусунун эквиваленттери азыркы кыргыз тилиндеги макал-лакаптарда бар. Дастанда тилди мифологиялык кубаттуу күчкө, коркунучтуу жырткыч айбандарга окшоштурган, тилди адамдардын кыймыл-аракетине, ар кандай заттарга окшоштурган метафоралык код-ачкычтар жана тилдин оң жана терс сапаттарын образдуу сыпаттап көрсөткөн эпитеттер жыш кездешет. Булардын ичинен кыймыл-аракеттик метафоралык код-

ачкычтардын жана заттын ички, сырткы көрүнүш белгилерин көркөм сыпаттаган эпитеттердин басымдуулук кыларын белгилеп кетүүгө болот.

Тексттерде колдонулган оң коннотациядагы эпитеттердеги: *туура сөз, акылдуу сөз, жылуу сөз* ж.б.; терс коннотациядагы эпитеттердеги: *жалган сөз, жаман сөз, бош сөз* деген ж.б. у.с. сапаттык баалоолор жалпы адамзаттык универсалдык баалоолорго кирет. Ошондой эле тилди күч, байлык, пайда, зыян, жаштарга жана кийинки муунга тарбиячы, кеңешчи, мурас катары баалоо түшүнүгү – дүйнө элдеринин аң-сезиминдеги орток, универсалдуу түшүнүктөр. Анткени жалпы дүйнө элдеринин түшүнүгүндө тил өзгөчө бааланат: ыйык, зор күч, чагылдыруучу күзгү сыяктуу өзгөчө баалуулуктарга ээ. Жалпы адамзаттын түшүнүгү боюнча, ар бир адамдын илим-билими, ойлогон ою, инсандык сапаттары тилинде чагылат. Адамдын аң-сезиминин, ой жүгүртүүсүнүн күзгүсү – тил. Тил маалымат берүүчү, пикир алышуучу гана кызмат аткарбастан, адам баласынын жеке мүнөзү, анын адамдык касиеттери тууралуу да толук маалымат берет.

Ал эми дүйнө элдеринин ичинен түрк элдеринин түшүнүгүндөгү улуттук өзгөчөлүк катары токтоо, ойлонуп сүйлөгөн, аз, бирок саз сөздүү кишилерди баалагандыгын тексттердеги “тил” концептисин уюштурган семантикалык-когнитивдик белгилерден байкоого болот. Ушундан улам “Тилиңди тый”, “Тилиңе сак бол” деген насаат сөздөр, “Сөзүң – күмүш болсо, сүйлөбөй койгонуң – алтын” деген сыяктуу макалдар бар. Мунун себеби түрк элдеринин дүйнө таанымында ойлонбой сүйлөнгөн сөздөрдөн көрө унчукпай коюу артык. Ар бир айтылган сөз сүйлөгөн адамга же аброй алып келет, же абийрин “айрандай төгөт”. Кыргыз тилиндеги “Кишини сөзүнөн тааны” деген макал буларга далил боло алат.

Колдонулган адабияттар

1. Арслан, Махмут (1987), *Кутадгу Билигдеки Топлум ве Девлет Анлайышы*, Истанбул.
2. Жусуп Баласагын (2015), “Куттуу билим”, Бишкек: “АРКУС” басмасы.
3. Йусуф Хас Хажиб (1991), *‘Кутадгу Билиг*, Анкара: Түрк Тарих Куруму Басымеви.
4. Г. С. Йүксеккая (2016). *Жусуп Баласагын жана анын өлбөс-өчпөс эмгеги Кутадгу Билик*. Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин басылмалары: 209 – Бишкек.
5. В.А.Маслова, М.В.Пименова (2015), “Коды культуры в пространстве языка”, Санкт-Петербург.
6. З.К.Дербишева (2012), “Кыргызский этнос в зеркале языка”, Бишкек: Изд-во “Plus”.
7. Dilaçar A., (1972), *Kutadgu Bilig İncelemesi*, Ankara.
8. Эржиласун, Ахмет Б. (2007), *Илк Мүслүман Түрк Девлетлеринде Дил ве Эдебийаты*, Макалелер. Дил-Дестан-Тарих-Эдебийат, Хазырлайан: Экрем Арыкоглу, Анкара.
9. Решит Рахмеди Арат (1991). *Кутадгу Билиг (I Метин, 3.баскы)*. Түрк Дил Куруму Йайынлары, Анкара.
10. Сагынбаева Б., *Кутадгу билигдеги “тил” концептинин азыркы кыргыз тилиндеги эквиваленттүүлүгү.*, Жусуп Баласагындын жана анын өлбөс-өчпөс эмгеги Кутадгу билиг. – Бишкек: КТМУ басылмалары, 2016. – 164-175 б.

Сариева Гүлмайрам Араповна
Батыраалы Сыдыков атындагы
Кыргыз-Өзбек университетинин
улук окутуучусу
arapova_gul@mail.ru

«МАНАС» ЭПОСУ ЖАНА «КУТТУУ БИЛИМ»: ИДЕЯЛАР ҮНДӨШТҮГҮ

Аннотация

Бул макалада кыргыз элинин турмушунун энциклопедиясы аталган «Манас» эпосу менен XI кылымда жашаган ойчул, аалым Жусуп Баласагындын мурасы «Куттуу билим» дастаны тарыхый өңүттөн талдоого алынат. Аталган эки чыгармадагы идеялык окшоштуктарды салыштырууга көңүл бурулду.

«Манас» эпосу кыргыз элинин көчмөн маданиятынын баалуулуктарын чагылдырса, «Куттуу билимде» жаңыдан түптөлүп, башка мамлекеттер тарабынан таанылышы керек болгон, отурукташкан маданияттын алып жүрүүчүсү Карахандар мамлекетинин өнүгүшүн шарттоочу баалуулуктар даңазаланат.

Ачкыч сөздөр: Тарыхый булак, мамлекеттүүлүк, Мекенди сүйүү, адамгерчилик, маданият;

ЭПОС «МАНАС» И «КУТТУУ БИЛИМ»: ПАРАЛЛЕЛИ ИДЕЙ

Аннотация

В данной статье анализируется наследие, названное энциклопедией жизни кыргызского народа эпос «Манас» и поэма «Куттуу билим» мыслителя и ученого Жусупа Баласагына, который жил в XI веке с исторической точки зрения. Особое внимание уделено к сопоставлению исторических общностей.

Если эпос «Манас» отражает ценности кочевой культуры кыргызского народа, то «Куттуу билим» прославляет ценности, способствующие развитию нового Караханидского государства, носителя оседлой культуры.

Ключевые слова: Исторический источник, государственность, патриотизм, гуманизм, культура;

EPOS “MANAS” AND “KUTTUU BILIM”: PARALLELS OF IDEAS

Annotation

This article analyzes the heritage, called the encyclopedia of life of the Kyrgyz people, the epic “Manas” and the poem “Kuttuu bilim” by the thinker and scientist Zhusup Balasagyn, who lived in the 11th century, from a historical point of view. Particular attention is paid to the comparison of historical communities.

If the epic “Manas” reflects the values of the nomadic culture of the Kyrgyz people, then “Kuttuu bilim” glorifies the values that contribute to the development of the new Karakhanid state, the bearer of settled culture.

Key words: Historical source, statehood, patriotism, humanism, culture;

Элибиздин ардактуу жазуучусу Ч. Айтматовдун : Жусуп Баласагындын поэзиясы «Манас» эпосу менен бирге биздин ата- бабаларыбыздын рухий турмушунда кылымдардан келаткан бирдиктүү лингвистикалык негиздеги өз ара байланыштуу эки маданияттын: отурукташкан жана оозеки көчмөн түрүндөгү маданиятыбыздын түпкү

башатын ырастаган накта улуттук кенчибиз[1] деп, жазганы элибиздин рухий дөөлөт эстеликтери болгон «Манас» эпосу менен «Кут алчу билим» дастанынын дүйнөсү, мүнөзү жакын экендигин билдирип турат. Бул маселени кароодо алгач төмөндөгү

-тарыхый булак катары; -мамлекеттүүлүк, атуулдук, гуманизм идеяларына көңүл бөлүм.

«Манас» эпосу кыргыз элинин улуттук байлыгы, оозеки элдик чыгармачылыктын теңдешсиз эстелиги, дүйнөлүк элдик поэзиянын шедеври болуп саналат. Эпос дүйнөдөгү элдердин эпикалык чыгармаларынын формасы жана мазмуну боюнча эң көлөмдүүсү катары XIX кылымда коомчулукка кеңири белгилүү болгон дүйнөдө теңдешсиз зор көлөмдүү көркөм чыгарма. Манасчы Саякбай Каралаевдин варианты боюнча эпостун «Манас», «Семетей» жана «Сейтек» үч бөлүмүнүн жалпы көлөмү 500553 сап ырды түзөт. Бул байыркы гректердин «Иллиадасы» менен «Одиссеясын» бирге кошкон көлөмүнөн 20 эседей көп. «Манастын» ошол бир эле варианты илимде узак убакыт эң көлөмдүү эпос делип келген инди элдеринин «Махабхаратасынан» эки жарым эсе чоң.

Эпос зор көлөмдүү, узак убакыт ооз жүзүндө гана жашап келгендиктен анын өзгөрүүсүз сакталган тексти жок. Чыгарманын мазмуну, ыр саптары устаттан шакиртке, бир муундан экинчисине өткөндө, ал түгүл бир эле манасчы эпосту улам кайталап аткарганда өзгөрүүлөргө учураган. Ушундан келип эпостун түрдүү варианттары жаралган. Азыркы кезде «Манас» эпосунун негизги бөлүмдөрүнүн кагаз бетине түшүрүлгөн 70тен ашуун варианты белгилүү. «Манастын» варианттарынын дээрлик бардыгында эпостогу негизги мазмунун, окуялардын нугун түзгөн салттык туруктуу эпизоддор сакталган. Бирок эпостун варианттарынын көлөмү, мазмундук, формалык касиеттери, көркөмдүк деңгээли бир кылка эмес. Бири-биринен орчундуу айырмачылыктарга ээ варианттар да, көп белгилери боюнча жакын турган, бир эле окуяны айрым өзгөчөлүктөр менен айткан варианттар да бар.

Ал эми орто кылымдагы акылман, философ, терең билимдүү инсандын калеминен жаралган «Кут алчу билим» дастаны көп пландуу, ар тараптуу акыл насааттын, турмуш жана коом таануунун, өмүр, тиричилик туурасындагы акыл-ойдун, адамдардын бул турмуштагы ордун, саясий-социалдык, коомдук-экономикалык, моралдык-нравалык маселелердин өтө маанилүү жактарын камтыган философиялык трактат же кут табуунун энциклопедиялык жыйнагы болуп саналат. Чыгарма 6645 эки саптан туруп, Чыгыш адабиятындагы баалуу эстелик болуп саналат. “Куттуу билим” дастанынын үч кол жазмасы Герат, Каир жана Намангандан табылган. Алар бүгүнкү күндө Герат кол жазмасы-Вена шаарындагы королдук китепканада, Каир кол жазмасы Чыгыш таануу институтунун Санкт-Петербургдагы кол жазмалар фондунда, Наманган кол жазмасы-Өзбекстан Республикасынын Чыгыш таануу институтунун кол жазмалар фондунда сакталып турат.

Баалуу мурасында бабабыз Карахандар каганатын башкаларга таанытуу, баркын көтөрүп даназалоо, Жети-Суу, Маверранахр, Чыгыш Түркстан аймагындагы отурукташкан элдердин үстүнөн алардын бийлигин чындоо максатын көздөгөн. Ошондуктан, автор “Куттуу билимде” өзүнө белгилүү болгон эл башчыларынын тажырыйбасын жалпылап, аны мамлекеттин башкаруу структураларын түзүү, аскер топтоо, коншу мамлекеттер менен алаканы жолго коюу сыяктуу жол- жоболорду түзүүгө пайдаланган. Негизги идеясы көчмөндөрдүн башкаруучусуна башкаруу жолдорун үйрөтүүгө,(4,22-б.) бийлигинин мыйзамдуулугун далилдөөгө багытталган жана чыгармада насыят түрүндө берилген:

Билерсин пайдасы көп, көпкө мунун
Бийликтүү өкүмдарга керек мунум
Китепте акимдерге насааттар бар
Башкаруу ыкмалары эске тутар (5, 34, 35-бейттер)

Жанрдык белгилери боюнча баатырдык эпос эсептелген “Манас” эпосу мазмуну, берген маалыматтарынын көлөмү боюнча баатырдык эпостордун демейки алкагынан чыгып, андан алда канча тереңдиги, масштабдуулугу менен айырмаланат. Дүйнөгө белгилүү Ч. Валиханов, В. Радлов өңдүү окумуштуулар XIX к. эле «Манас» эпосу аны жараткан кыргыз элинин тарыхын, философиясын, этнографиясын, тилин, көркөм өнөрүн, психологиясын, географиясын, медицинасын жалпы эле рухий жана социалдык турмушунун ар кыл жактарын изилдеп үйрөнүүдөгү өзгөчө бай жана баалуу булак экендигин баса белгилешкен [10, 348 -б.].

Кыргыз элинин турмушунун көркөм энциклопедиясы болгон «Манас» эпосунда кыргыз элинин эн байыркы доордон берки басып өткө тарыхый жолунун урунттуу учурлары боюнча маалыматтар берилет. Андан байыркы жамааттык коомдук формациянын түзүлүшүнүн айрым мүнөздүү белгилерин аскер демократиясын (согуштан түшкөн олжолорду бөлүштүрүүдө кошуундун мүчөлөрүнүн тен укуктуулугу, жол башчыларды, хандарды шайлоо ж. б.) баамдоого болот. «Манас» эпосу кыргыз элинин согуштардагы абалы менен катар жай турмуштагы жашоосу жөнүндө өтө бай жана так маалыматтарды берет.

Чыгармадан кыргыздардын турмушун белгилүү бир жагын чагылдырууга арналып, аны терең деталдаштырып берген маалыматтарды кездешүүгө болот. Мисалы, баласыз улгайган адамдын зарланганынан, балалуу болуу, ага байланыштуу элдик ырым-жырымдар, жаш баланы турмуш менен тааныштырып, тарбия берүүгө байланыштуу материалдар чагылдырылат. Кыргыз элинин эл башкаруу, уюмдашуу, элди бириктирүү жөнүндөгү аракеттери «Манастын кан шайланышында» чечмеленет. Элибиздин куда түшүү, баласын үйлөөгө байланыштуу каада-салттары «Манастын Каныкейди алганында» чагылдырылса, адам өлүмү, сөөк коюу үрп-адаттары «Көкөтөйдүн ашы», «Манастын өлүмү жана ага күмбөз салдыруу» бөлүмүндө баяндалган.

Эпостон кыргыз элинин турмушунун бардык тармактарын камтыган ак менен кара, өмүр-өлүм, жакшылык-жамандык, пайда-зыян жөнүндөгү философиялык ой-толгоолорун билүүгө болот. Элибиздин ишенимдери, жүрүш-туруш нормалары, эл аралык мамилелери, жаратылыш, коом, география, медицина ж. б. жөнүндөгү билимдери да эпосто кеңири чагылдырылган [11, 81-б.].

X кылымдын 40-жылдарында Орто Азия жана Жети-Суу регионунда эң алгачкы феодалдык мамлекет Караханийлер мамлекети түзүлгөн. Анын аталышы бийлик кылган кагандардын титулу менен байланыштуу. Ө.К.Караев мусулман авторлорунун эмгектерин жана чыгыш таануучулардын илимий пикирлерин талдап, бул каганатты башкарган династия чигил төбөлдөрү деген тыянакка келген. Ислам динин мамлекеттик идеологияга айландыруу менен Караханийлер династиясынын негиздөөчүсү Сатух Буура хан маданий жактан бир катар утуштарды жүзөгө ашырган. Теңир Тоодогу түркий калктар шарттуу түрдө башка элдер илимий жана маданий өнүгүүнү башынан өткөрүп жаткан “Мусулмандык ренессанс” жүрүп жаткан чөлкөмгө баш кошушкан. Исламдын оң таасири астында Ортоңку Чыгышта илим-билим, маданият дүркүрөп өскөн. Окумуштуу А.И. Нарынбаевдин пикири боюнча “Чыгыш Ренессансынын” негизги маңызы маданияттын, коомдук- философиялык

ойлоонун өнүгүшүндөгү гуманисттик багыт, илимдин таасири менен дүйнөнү рационалдуу таанып- билүү болуп саналат [9, 11-б.]. Дал ушул тарыхый кырдаал жана исламдын оң таасирлери Ала-Тоо аймагында араб, фарси тилдеринде эркин окуп жаза билген жердештерибиз Махмуд Кашгари менен Жусуп Баласагынды тарбиялап чыкты.

Белгилүү тарыхый маалыматтарга караганда, Жусуп XI кылымдын башында (туулган жылы азырынча белгисиз) азыркы Токмок шаарынын түштүк тарабындагы Чүй районуна караштуу Ак-Бешим, Бурана айылдарынын аймагындагы Баласагын шаарында туулган. Ал окаттуу адамдын үй-бүлөсүнөн чыгып, өз мезгилине ылайык билим алган жана география, философия, тарых жана башка илимдер менен тааныштыгы бар билимдүү адам. А.Н. Кононов Жусуп жөнүндө мындай деп жазат: «Жусуп Баласагын поэмадан дапдайын көрүнүп тургандай улуу акын, чексиз билимдүү, адамдын жан дүйнөсүн мыкты билген философ, илимпоз - энциклопедист, араб-перси поэмасынын, түрк фольклорунун билерманы болгон: астрономия жана математиканы, медицина менен элоквицияны билген, шахматты жана элдик оюндарды мыкты өздөштүргөн» [6, 481-б.].

«Кут алчу билим» поэмасы IX-X кылымдарда Бухарада түзүлгөн адабий топтун таасири астында жазылган. Мында Жети-Суу жана Чыгыш Туркестан – Чүй жана Талас өрөөндөрүнө: Борбордук Тянь-Шань менен Ысык-Көлгө мүнөздүү болгон түрк традициялары чагылдырылган. Е.Э.Бертельс «Түрк элдеринин баатырдык эпосундагы традицияларына карата» деген статьясында: «Кутадгу билиг» караханийлик Кашгарга мүнөздүү болгон көптөгөн жергиликтүү түрк традицияларын камтыйт [3,]- деп, жазганы жогоруда айтып кеткенибизге күбө болот. Поэманы окуп жатып биз Жусуптун түрк салтын, ырым-жөрөлгөлөрүн, макал-лакаптарын жакшы билгендигине ынанабыз. Ошол байыркыдан оозеки окулган дастандар, накыл сөз, макал-лакаптар акындын шыгын ойнотуп ушундай чыгарманы жаратууга түртсө керек.

XI-кылымда жашап, өз доорунун алдынкы өкүлү, ар тараптуу энциклопедиялык билимге ээ Баласагындык бабабыз Жусуптун баалуу мурасы «Куттуу билим» дастаны мезгилдин өтүшү менен наркы өсүп олтурат. Айрыкча ааламдашуу шартында андагы жалпы адамзаттык баалуулуктарга толгон акыл насааттары бүгүнкү күндө өзгөчө актуалдуу.

Жусуп Баласагындын бизге белгилүү болгон «Куттуу билим» дастаны Караханийлер доорунда жаралып, өз кезегинде жаңыдан түптөлгөн өлкөдө мамлекеттик идеологиянын негизин түзгөн деп айтсак аша чапкандык болбос. Анткени, көчмөндөр мамлекетинин баркын көтөрүү менен башкаруучуларын данктоо, андагы калктын мусулман дүйнөсүнө аралашуусуна дал ушул чыгарма таасир тийгизген. Караханийлер мамлекетинин кызуу жактоочусу болуу менен бирге Жусуп, мурдагы эл башчыларынын тажрыйбасын жалпылап, аны караханийлердин бийлигин чындоого колдонгон.

«Кут алчу билимде» акын өз доорундагы коомдун түзүлүшү тууралуу кеңири маалымат берет. Бул чыгармадан Кыргызстандын орто кылымдардагы тарыхы боюнча маалыматтарды алууга болот. Алсак, Караханийлер мамлекетинин калыптанышы, коомдук – саясий түзүлүшү, исламдын таралышы жана башкаруучу Сатук Богра хан тууралуу маалыматтар, ордодогу кызмат, аларды ээлегендердин башкы сапаттары эң жогорку деңгээлде сыпатталган. Жаңы түптөлгөн көчмөндөр мамлекетинин келечеги аны башкарган - элиген көз каранды экендигин түшүнгөн автор чыгармасында өкүмдардын укук, милдеттерине, иш билгилик жөндөмү жана адамдык сапатына токтолгон. Ал акылдуу, билимдүү, каада-салтты жакшы билген жана адеп- ахлагы таза

инсан болушу зарылдыгын белгилеген. Анын башкы милдети өз элинин жыргал турмушу үчүн кам көрүп, адилет бийлик жүргүзүү. Мамлекетти тышкы душмандардан коргоп, өлкө ичиндеги тартипти камсыз кылат. Дастандагы Күнчыкты эликтин башкаруучулук, адамдык сапаттары аркылуу автор Караханийлердин башчысына өлкөнү башкарууга зарыл касиеттерди сүрөттөйт. Күнчыкты ойдон чыгарылган бек болгондугуна карабастан чыныгы турмуштук тажрыйбанын алып жүрүүчүсү.

«Манас» эпосунун негизги идеясы чабылып- чачылган кыргыз урууларын баш коштуруп, чет душмандардан коргонуу менен, көз карандысыздыгын сактоо. Ата Мекендин азаттыгы, эркиндиги, өз алдынчалыгы, бөлүнбөс бүтүндүгү үчүн карууну казык, башты токмок кылып кызмат кылуу, керек болсо кара башты курман чалуу идеясы, эл-журтка толуп-ташкан сүйүү сезими «Манаста» берилген. Бул максатта баары Манаска таянышат. Анда миң балбандын күчү бар, куралдары да өзгөчө касиетке ээ мифологиялык баатыр. [2, 5-6-бб.]. Анын тегерегиндеги чоролору да ар тарабы келишкен адамдар. Алар Манаска таянуу менен эл, жерин коргошот. Мындан көрүнүп тургандай элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүсү болгон эпосто көчмөн турмуш кечирген кыргыз элинин мамлекеттүүлүгүн сактоо, чет душмандардан коргонуу жеке адамдын эрдиги, жоокердик сапаттары жана көчмөндөргө мүнөздүү алабармандыгы [4, 160-б.]. менен байланышта.

«Кут алчу билим» дастанынын эң негизги идеялык өзөгүн мамлекетти башкаруунун жол-жобосу, принциби, мыйзамы, эрежеси жана коомдук-саясий, социалдык-экономикалык, моралдык-этикалык уставы жана коомдун мүчөлөрүнүн жүрүш-турушу, өз ара мамилелери, ыйманы, адеп-ахлактык турпаты, ар түрдүү кесиптин жана илим-билимдин маани-маңызы, алардын мамлекетти чыңдоо үчүн зарылдыгы туурасындагы кеңири түшүнүк түзөт. «Кутадгу билигде», биринчиден, жалпы адамзаттык ой-пикирди камтыган гуманисттик-прогрессивдүү идеялар көпчүлүк орунду ээлейт. Ар түрдүү кесиптеги адамдарды, илим, билимди, ыймандуулукту, адилеттүүлүктү, акылды, абийирдүүлүктү, чынчылдыкты, ынсаптуулукту, эмгекчилдикти даңазалайт да, ал аркылуу адамдарды мыкты сапаттарга ээ болууга үндөйт. Экинчиден, бул дастан карахандар мамлекетин башкаруучу хандарга, бектерге, сарай ээлерине, кол башчыларга арналып жазылгандыктан, алардын элге талыкпай кызмат кылышын, ошону менен эле катар бийлигинин чыңдалышын жана анын бекем болушун көздөгөн гумандуу идея да жүзөгө ашкан. Ошондуктан дастандын кара сөз менен жазылган бет ачар бөлүмүндө: «Чиндин (түндүк кытай) төрөлөрү бул китепти «Такыбалык жыйнак» деп аташты. Мачиндин (түштүк кытай) өкүмдарларынын мурасчылары «Мамлекет түркүгү» дешти, Чыгыш өлкөлөрүнүн акимдери «Өкүмдарлар зыйнаты» деген ат беришти, ирандыктар түрктөрүн «Шах китеби» деп коюшту, айрымдар болсо «Өкүмдарларга осуят китеп» дешип, турандыктар муну «Куттуу билим» деп аташты» [5, 20-б.] - деп, баса белгиленгени бул китептин мамлекетти башкаруучулардын зоболосунун көтөрүлүшү үчүн мамлекетти чыңдоо, өнүктүрүү жана элдин турмушун жакшыртуу ишиндеги эң эле зарыл болгон үгүт-насаат, кеңеш, акыл сөздөрдүн кеңири айтылышынан келип чыгып жаткан, дастанга берилген өкүмдарлардын оң баасы деп түшүнөбүз.

Мекенчилдик, патриотизм – элдик моралдык улуу касиеттеринин бири. Ушул улуу сезим «Манас» эпосунда: «Ала-Тоо асыл жер үчүн, калкым кыргыз сен үчүн, курман болуп кетейин» – деген эр Манастын туулган журтуна курмандыкка даярдыгы [8,48-б.] менен баяндалат. Ал эми өз элинин чыныгы атуулу болгон Жусуп киндик каны тамган Ата Журтун аздектеп жан дилинен сүйүп, чыгармада туулган жеринин

кооздугун, байлыгын көркөм тил менен баяндап жаш муунду өз Мекенин сүйүүгө үндөгөн. Автор чыгармада түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин каада-салт нарк насилдин кеңири пайдаланган. Баш каармандардын Күнчыкты, Айтолду деп аталышы эле кыргыз элиндеги ыйык деп эсептелген Күн менен Айдын улуулуугун, адам жашоосундагы маанисин көрсөтүп, анын биздин дүйнөбүзгө жакын экендигин күбөлөндүрөт.

Жыйынтыктап айтканда бул эки чыгарма, андагы идеялар кыргыз мамлекеттүүлүгү чоң сыноодон өтүп, кайра жаралуу мезгилин башынан кечирип жаткан азыркы мезгилде да актуалдуу болууда. Аталган баа жеткис мурастарды окуп-үйрөнүү Кыргызстандын материалдык жана рухий маданиятынын эстеликтерин сактоого жана натыйжалуу пайдаланууга жакшы мүмкүндүк ачат.

Колдонулган адабияттар

1. Айтматов Ч.Т. Рухий дөөлөттүн башаты // Кыргызстан маданияты.- 1986
2. Бакиров А.А. Исторические этапы развития эпоса "Манас">// Эпос "Манас" как историко-этнографический источник. Тезисы международного научного симпозиума, посвященного 1000-летию эпоса "Манас" - Бишкек, 1995
3. Бертельс Е.Э. К вопросу о традиции героическом эпосе тюркских народов // Советское Востоковедение. -1958, №5
4. Борбугулов М. "Манас" эпосу : башаттары, эволюциясы. – Б., 2004
5. Жусуп Баласагын. Куттуу билим. – М., 1983
6. Кононов А.И. Поэма Юсуфа Баласагунского «Кутадгу билиг» // Юсуф Баласагунский Благодатное знание. – М.,1984
7. Мамыров М. «Манас» — эпос, возникший из мифа. //Эпос "Манас" как историко-этнографический источник. Тезисы международного научного симпозиума, посвященного 1000-летию эпоса "Манас". - Бишкек, 1995
8. Мусаев С. Эпос «Манас». – Ф.,1979
9. Нарымбаев А.И. Из истории общественной мысли древних уйгуров. – Б., 1994
10. Радлов В.В. Кара –киргизы.//Из Сибири. Страницы дневника.- М., 1989
11. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. – Б., 1993
12. Юнусалиев Б.М. Киргизский героический эпос «Манас»// «Манас» - героический эпос киргизского народа.- Ф., 1968

Султан кызы Алтынай

Баткен мамлекеттик университетинин
Миталип Тайилов атындагы Кызыл-
Кыя гуманитардык педагогикалык
институтунун кыргыз тили жана тарых
кафедрасынын окутуучусу
Saltynaj649gmail.com

Султан кызы Алтынай,

преподаватель кафедры кыргызского
языка и истории Кызыл-Кийского
гуманитарно-педагогического
института им. Миталипа Тайирова при
Баткенском государственном
университете
Saltynaj649gmail.com

Sultan kyzy Altynai,

Humanitarian Pedagogical Institute of
the Batken State University
Saltynaj649gmail.com

**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТТУУ БИЛИМ» ПОЭМАСЫНДАГЫ АКДИЛМИШТИН
АЙРЫМ АКЫЛ-НАСААТАРЫН ПСИХОЛОГИЯ ИЛИМИ АРКЫЛУУ АНАЛИЗДӨӨ**

**АНАЛИЗ НЕКОТОРЫХ СОВЕТОВ АКДИЛМИША В ПОЭМЕ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА
«КУТТУ БИЛИМ» ЧЕРЕЗ НАУКИ ПСИХОЛОГИИ**

**ANALYZING SOME OF THE ADVICES OF AKDYMIDSIN IN JUSUP BALASAGYN'S
POEM "KUTTU BILIM" THROUGH THE SCIENCE OF PSYCHOLOGY**

Аннотация

Аталган макалада, алп сөздүн кожоюну, теңир пендеси, улуу даанышман, адамзаттык сапаттарды таамай айткан көрөнгөлүү көсөм Жусуп Баласагын атабыздын «Куттуу билим» чыгармасындагы терең адамзаттык психологияны аңдап карап көрөлү. Терең ой жүгүртүү менен, психологиялык көз караштардан эптүүлүктү жаратып, жаныдан кабыл алынып жаткан маалыматты, мурда кабыл алынган маалымат менен шайкештирип Акдилмиштин айткан кеп-кенештерин мээде эстеп калуу менен бирге, адамзаттын орду, кызматы, мүнөзү, акыл-денгээгине жараша байланыштырып ийкемдүү мамиле жасоо менен келечегибизди сапатуулугун жаратуу, келечек муундарга жеткирүү менен далилдөөгө аракет жасадык.

Психология илими кыргыз адабиятында, маданиятында, тарыхында эзелтен эле жаралып кошо жашап келе жатат. Батыштын идеологиясына карабастан, өзүбүздө толуп жаткан мүмкүнчүлүктөрдү колдонуп, таанып билүү жараяныбызды калыптандыруубуз абзел. Ж.Баласагындын чыгармачылыгында терең философия,

идеология, психология, интелегенция, жаратмандуулуктун, таалим-тарбиянын көөнөрбөс казынасы жатат.

Ачкыч сөздөр: сюжеттик линиялар, архетип, апперцепцияны, инсандык сапат, герменевтика, эмпатия, эго, ташым жарыяны, детерменизм, тууроо жараяны, таанып - билүү процесси.

Аннотация

В статье, рассмотрим глубокую человеческую психологию в творчестве нашего отца Жусупа Баласагына, который до сих пор является мастером слова, человеком Божьим, великим мудрецом и дальновидным лидером, который точно говорил о человеческих качествах. Глубоко думая, создавая ловкость с психологических точек зрения, согласовывая вновь полученную информацию с ранее полученной информацией и запоминая в мозгу советы, данные Акдилмиша, и гибко подходя, соотнося их в соответствии с положением, положением, характером и уровнем интеллекта человечества. Мы пытались доказать свое будущее, создавая качество и передавая его будущим поколениям.

Наука психология существует в кыргызской литературе, культуре и истории издавна. Независимо от идеологии Запада, лучше использовать те возможности, которые нас переполняют, и удивлять наш процесс знакомства. Творчество Баласагына содержит неисчерпаемый клад глубокой философии, идеологии, психологии, интеллекта, творчества и образования.

Ключевые слова: сюжетные линии, архетип, апперцепция, личность, герменевтика, эмпатия, Эго, самораскрытие, детерминизм, процесс подражания, когнитивный процесс.

Annotation

In the mentioned article, the master of words, the servant of God,

Let's take a look at the deep human psychology in the work of our father Jusup Balasag, a great sage and a well-known person of human qualities. By thinking deeply, creating dexterity from psychological points of view, harmonizing the newly received information with previously received information and remembering the advice given by Akdidims in the brain, and making a flexible approach by connecting it according to the place, position, character, and level of intelligence of mankind. We tried to prove our future by creating quality and delivering it to future generations.

The science of psychology has existed in Kyrgyz literature, culture, and history for a long time. Regardless of the ideology of the West, it is necessary to use the opportunities that are abundant in us and shape our cognitive process. In the work of J. Balasagyn, there is an invaluable treasure of deep philosophy, ideology, psychology, intelligence, creativity, and education.

Key words: *plot lines, archetype, apperception, personality, hermeneutics, empathy, ego, self-disclosure, determinism, imitation process, cognitive process.*

Мартабалуу мамлекеттик ишмер, алп сөздүн кожоюну, теңир пендеси, улуу даанышман, адамзаттык сапаттарды таамай айткан көрөнгөлүү көсөм Жусуп Баласагын атабыздын «Куттуу билим» чыгармасындагы терең адамзаттык психологияны аңдап карап көрөлү. Баарабызга маалым болгондой «Куттуу билим» чыгамасында тарбиянын, асыл сапаттардын, аргындуу адамгерчиликтин кени болгон

менен тең жарыш, инсандык сапат менен анын социалдык абалы, психологиялык жараяны аныкталып турат.

«Куттуу билим» поэмасында идеологиялык тематикадагы окуяларды, атрибуцияны, апперцепцияны, архетиптик тарбиялык мүнөздө көркөм сюжеттик линиялар менен берип койбостон, ар бир дарекке айтылган чечмелөөчү социалдык абалдагы адамдардын мүнөздөрүн, аң-сезимин, агрессиясын айтылган даректердеги терең насааттык окуялардын психологиясын, кенештерин адамдардын ички психологиясын бир бүтүн нерсе катары кароо менен, аларды коомдун психологиясына дал келтирип, аң-сезимди гана эмес, социалдык абалдын да өнүгүшү аркылуу баяндап, реалдуу дүйнөнүн улуу портретин же образын ачып берүүдө. Ж.Баласагындын чыгараларынан герменевтикасын көрүүгө болот.

Герменевтикасы деген эмне? –Герменевтика түшүнүгүн – тил түзөт. Немец фил. Ф. Шегель аныктап, герменевтиканы – «тилдин философиясы» же тил аркылуу чыгармадагы текстин жандуу жана объективдүү образы катары караган. Поэмада, негиз болуп төрт адамдын образынан түрдүүчө тагдырлар, философиялык ойлор, социалдык инсан сапаттары ачылат. Бизге белгилүү болгондой ар бирине негиз жасап токтолуп, синтездесек анда бир бөлүмнөн эле, бир роман психологиялык аспектини бөлүп кароого болот. Мен, «Даанышман, илимдуу кишилерге кандай мамиле керектигин айтат» бөлүмдөн Акдилмиш менен Өткүрмүштүн экинчи маегинен анализдөөгө амалият кылдым. [4. 45-бет]

Дагы бир аалымдар бар билими мол,
Билими жалпы журтка көрсөтөт жол.

Кадырлап сыйлуу болгун алар менен,
Азбы-көпбү билимин алгының сен. [1.423-бет]

Мында, инсандын таанип билуу иш- араентине жараша адамдын башка адамдар чөйрөсүнө жана коомуна кошулууга болгон умтулуусун байкоого болот. Психология илиминде аффилиация (анг.-кошулуу, умтулуу) [2. 14-бет]

Инсандын инсандык сапаты калыптануу үчүн алгач өзүн-өзү таануу кубулушун ишке ашыруу керек. Андан кийинки этап, өзүнөн улуу, акылман адамдардын иш аракетин, дарамаетин таануу жана аларга мамиле түзүүдөгү жолду издөө. Акдилмиштин айткан насаатында төмөндөгүдөй маанини көрүүгө болот. Байкоо, мамилени бекемдоо, баарлашууга үйрөнүү жана детерменизм өзүнүн инсандык сапаттарын өнүктүрүүдө зарыл болгон, таасир эткен субъективдүү жана объективдүү факторлого көз карандылыгы, алардын көнүл чордонунан жай табуу. Илимдүү, даанышмандарга абайлап мамиле жасоо менен колунан келген жакшылыктарды арноо. Сабак алсаң эгер алардан эки дүйнө кем болбоорун эскертет. Мында, илимдүүлөрдүн дүйнө таанымы, алардын психологиясын билүү, жашоодогу алардын орду жөнүндөгү көз караштарынын системасы. Ошого жараша адам өз пазициясына, идеалга, принциптериге ээ болуу менен илимдүүлөрдөн илим алуусу жугумдуу болооруна ээ болот. Даанышмандыкты эки мааниде түшүнүүгө болот.

а) Дүйнөнү, коомдуу, инсанды, илимди жалпысынан андоо;

б) Аларга баалуулук катары мамиле жасоо. Ошондон улам саясий, философиялык, диний, адеп-эстетикалык, терең психологиялык илимий багыттар аныкталат. [2. 54-бет]

Жаман менен жакшыны билет алар,
Ак жолду ажыратып баарын табаар. [1. 423-бет]

Жаман менен жакшыны ажырата билүү, алардын психкасын бөлүп кароо, кылдаттык менен мамиле түзүү каралат. Сырткы дүйнөнүн предметтеринен, кубулуш-көрүнүштөрүн сезүү менен баш мээде чагылдырууга болот. Инсандын тышкы таасирлери аркылуу гана сезбестен, ички туюм менен берилүүчү таасирлерди да сезишээри далилденет. [1.423-бет]

Булар түркүк жолунда акыйкаттын,
Билиминен күч алат шарият чын.

Болбосо кокус булар бул дүйнөдө,
Жерде жемиш мол болуп өнбөйт эле.

Билими даанышмандын элге жарык,
Жарык болсо, түндө да жолуң ачык. [1. 423-бет]

Адамзат коомунда топтолгон тажырыйбаларды, диндик-адеп (шарият) түшүнүктөрүнү, нарк-насилдерди, асылдык - дөөлөттөрдү максаттуу жана акыйкаттык менен жаш муундарга таанытуу. Таануу жарыяны аркылуу адамга белгилүү сапаттар калыптандырылып, коомдо жашоонун эрежелеринин пайдубалы куралат. Даанышман, илимдүүлөрдүн ишмердүүлүгүн үйрөнүү менен ташым жарыяны жүрүп, аткарууда колдонулуучу кыймыл аракеттер менен ишке ашат. Ишмердүүлүк менен жере жемиш, элде өнүгүү мол болот. Илимдүүлөрдүн жолун улоо менен келечегибиз жаркын, даанышмандын кеңеши менен маңдайыбыз жарык, акыл-аракеттерин, жасаган адаттарынан калыптандырууда тууроо жараяны ишке ашат. Тууроо объектиси аркылуу илимдүү билгир адамды тандоо менен тең тайлаш ошого жараша адамдын тагдыры да чечилет. [2.38-бет]

Илимине ишенип, айтканын кыл,
Сөзүн бузуп ишине салбагын чыр.

Илими андайлардын сага керек,
Ак жолунду адашпай айтып берет.

Булар менен жакшы бол ынтымак бол,
Эки дүйнө табасын кетпеген бак. [1. 424-бет]

Ар бир адамга мүнөздүү болгон «Эго» мен- түшүнүгү бар. Темпераменттердин түрдүүлүгүчө ийкемдүүлүккө шайкешпей, өзүм билемдик болсо анда чоң кемчилдик жараткан болосун. Адамдын өзүнүн ой-пикирин, көз карашын, позициясын туура деп эсептебөө. Даанышмандын накыл кебин угуп, каршы чыкпоо, ар бир сөзүн анализдеп кабыл алуу.

Инсанга гана мүнөздүү болгон таанып - билүү процесси. Ак жолунда адашпай элестүү, кыялдануу аркылуу чагылдырылат. Мында, элестетүү менен илимдүүгө ишеним артып, келечектеги жыйынтыгы жемиштүү болооруна жетектөө. Жалпылаганда, даанышман кишилердин ордуна өзүн элестетип коюп көрүү, ал адамдын ички дүйнөсүндө жүрүп, аны менен кошо толгонуу-Эмпатияны жаратат. [3. 22-бет]

Жыйынтыктап айтканда, терең ой жүгүртүү менен, психологиялык көз караштардан эптүүлүктү жаратып, жаныдан кабыл алынып жаткан маалыматты, мурда кабыл алынган маалымат менен шайкештирип Акдилмиштин айткан кеп-кенештерин мээде эстеп калуу менен бирге, адамзаттын орду, кызматы, мүнөзү, акыл-денгээгине жараша байланыштырып ийкемдүү мамиле жасоо менен келечегибизди сапатуулугун жаратуу, келечек муундарга жеткирүү.

Жусуп атабызыдын бул китебин окуп чыккан ар бир окурман жашоодо чыныгы жогору адамдык сапаты менен анализдеп, өз ордун табаары анык.

Психологиянын ар бир баскычында жана бөлүмдөрүн (адам психологиясы, балдар психологиясы, социалдык психология, курак жаш жана билим берүү тармагы педагогикалык психология) мүнөздүү болгон аныктама, терминдер арбын. Биз бир гана бөлүмдүн «Даанышман, илимдүү кишилерге кантип туура мамиле кылуу керек» карап көрдүк. Психология илими кыргыз адабиятында, маданиятында, тарыхында эзелтен эле жаралып кошо жашап келе жатат. Батыштын идеологиясына карабастан, өзүбүздө толуп жаткан мүмкүнчүлүктөрдү колдонуп, таанып билүү жараяныбызды калыптандыруубуз абзел. Ж.Баласагынын чыгармачылыгында терең философия, идеология, психология, интелегенция, жаратмандуулуктун, таалим-тарбиянын көөнөрбөс казынасы жатат.

Колдонулган адабияттар

1. Жусуп Баласагын «Куттуу билим» Бишкек-2017
2. Андреева Г. М. «Социалдык психология» Ош-2003
3. Мурзаев Маматалы «Психология терминдеринин тушундурмо сөздүгү» Ош-2006
4. Роберт Чалдини «Психология влияния» ЭКСМО-2022.

Сабир Тагиев

Вице-президент академии наук

Туран, почетный профессор

sabir.alihuseynli@gmail.com

**РЕДКИЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ, ИСТОРИЧЕСКИЕ ЛИЧНОСТИ:
ЮСУФ ХАСС ХАДЖИБ БАЛАСАГУНИ - 930
(2023 - 1093 = 930)**

Аннотация

В Института Архитектура и Искусства при НАНА на основе плана работы изучал памятники архитектуры. Анализировал более 500.000 страниц книг, архивных документов. Выявил более 6400 не зарегистрированных памятников. За это был награжден Международными организациями орденами, медалью, дипломами. Апрель 2024г. в Киргизии организован конференция посвященный Юсуф Баласагуни. Тема моего доклада: "Редкие исторические памятники, исторические личности: Юсуф Баласагуни-930 (2023-1093=930)". Ю.Баласагуни сам является редким историческим личностям, а его книга "Благодатное знание" редким историческим памятником.

Ключевые слова: Киргизия, редкие исторические личности, памятники, "Благодатное знание", Юсуф Баласагуни.

Несмотря, что я кандидат педагогических наук, из-за моего здравомыслящего, национально-нравственного отношения к историческим памятникам два академика НАНА: Ю.Фатуллаев и Р.Эфендиев 2009 году доверяя мне принимали на должность старшего научного сотрудника Института Архитектуры и Искусства при НАН Азербайджана.

В качестве плана работы мне предложили изучить памятники архитектуры западных районов Азербайджана. На основа этого доверия начал изучать историю Азербайджана(25), историю мира (22; 24), памятники Западного Азербайджана (16), Античного Азербайджанского (Кавказская) Албания(17), историческую географию Азербайджана(26), историю Ширвана и Дербента (32), доисламскую историю азербайджанских тюрков(3), этногенез Азербайджанцев(23), Кавказские календари(28; 29), история Агван(29), кромлехи(30), циклопические сооружения Закавказья(31), памятники Азербайджанского зодчества эпохи Низами(39), древние сведения об Азербайджане(40), эпос о Бильгамысе (6), архитектуру кочевников, историю и культуру евроазии(15), древнейшие источники по истории народов СССР(18), Турецкие следы далеких сибирских землях(1), Конституции, законы и постановления Азербайджанской Республики(4) и др.

При изучении этих и других документов и материалов все время вспомнил и учёл советы Общенационального Лидера Азербайджана Гейдара Алиева: надо всегда объективно анализировать историю и правильно доносить ее до нынешнего и будущих поколений. Это было мой критерий.

В «Распределении недвижимых памятников истории и культуры, взятых под государственную охрану на территории Азербайджанской Республики по степени важности», утвержденном № 132 от 2 августа 2001 года постановлением Кабинета Министров под инвентарными номерами зарегистрировано 6308 памятников (4).

На основе доверия двух академиков Шамкирском, Товузском, Газахском, Агстафинском и Гедабекском районах нашей Республики, мне удалось с 2010 по 2016 году выявить 6400 новых памятников, которые до сих пор не зарегистрированы. Учитывая, что в Азербайджане 2016 году было 66 районов, 12 городов, 257 поселков и 4260 сел. 11 районов Азербайджана тогда полностью или частично находился под оккупацией. Тогда посмотрите, сколько у нас незарегистрированных памятников. Это

действительно показывает, что несмотря на то, что мы являемся наследниками богатого исторического прошлого, насколько мы их уменьшили.

Глотая пыль с более чем 500 тысяч страниц книг и архивных документов Азербайджана, мне стало ясно, что у нас всегда отнимали собственную историю, ее памятники, словом, наше богатое историческое наследие, которое наши великие предки построили и создали своими руками. Есть люди, которые гордятся тем, что сократили наше богатое историческое прошлое. Это реальность.

Поэтому, кто бы он не был, когда кто-то пишет небольшую объективную историческую реальность об этом богатстве, я всегда был готов целовать их руки.

На основе этих критерий, благодаря Богу и доверии двух академиков я смог выявить: следы оставленные в истории(10), редкие каменные надписи (11), памятники разных районов (12), девичьи замки в разных местах и районах (13), нераскрытые тайны истории и скалы Кероглу(14), золотые правила определения места нахождения девичьих башен(33), единственное средство от незаживающих ран (34), Тюркские христианские памятники в Азербайджане (35), сакральные памятники – факты, фальсификации и реальность (36), тайны парных и трех церквей в Азербайджанской Албании (37), по следам древнего монастыря и потерянного города Халхала в Азербайджанской Албании (38) и др.

С этими фактами выступал больше 40-а местных и международных конференциях, симпозиумах и получил сертификаты.

Учитывая все это, враги Азербайджанского народа меня уволили с работы НАНА. Не смотря на все, за этот вклад в развитие турецко-азербайджанских братских отношений, за заслуги перед прогрессом науки и культуры тюркского мира я был удостоен почетного звания и международной награды, был избран почетным профессором Международной Академии Наук Исследований Тюркского Мира, одновременно вручен международная медаль «Золотая звезда»; за особые заслуги в области научных исследований был избран действительным членом Европейской академии естественных наук (Германия), как плодотворный учёный был награжден орденом «Коронованной звезды» академии; Международный комитет по наградам Совета общественных наград ООН в Москве наградил меня как ветерана труда Национальной академии наук Азербайджана орденом «Спасения и Милосердия», за заслуги в области науки и культуры был награжден орденом «Чести и Совесть»; решением Исполнительного комитета Общества Красного Полумесяца Азербайджана за верность государственности Азербайджана, помощь семьям шехидов и вынужденных переселенцев, большие заслуги перед защитой наших религиозных ценностей был удостоен почетной грамоты «За успехи в науке», в июне месяце 2020 году был избран академиком АН Турана, 25 января 2023 года был организован Азербайджанский филиал АН Турана, и я был руководителем Азербайджанского филиала АН Турана, также был избран вице-президентом АН Турана.

В 2013 году, при исследовании в Акстафинском районе узнал о беглеца Гюльсума Амиргулу кызы родившаяся в селе Сархан Елизаветпольского уезда. Она с 13 лет было беглецом чтобы защитить честных людей того времени от бандитов и других. Она почти около двадцати лет скрывалась в мужской одежде под именем беглеца Сулеймана. О ней было написано исторический роман «Гачаг Гюльсум» (7). Вдохновленные историческими рекомендациями нашего общенационального лидера Г.Алиева члены «Шамкирского благотворительного союза» провели беспрецедентные работы по благоустройству её могилы. Вдохновленный ими, Т.Кахраманлы при организации академика Сабира Тагиева написал стихотворение «Гюльсум», а музыку написал композитор О.Гаджиев.

Учитывая все эти факты, на днях мне звонил представитель "Тюркел" Медиа Група Рамиз Машадигасанлы и сказал, что в Киргизии в апреле 2024 года будут организовать научно-практическая конференция посвященный творчеству Юусупа Баласагына. Мы предложили им вашу кандидатуру, ваш координаты мы давали их представительнице Кларе Кудайбергеновой.

Клара ханум направил на мой e-маил пригласительное письмо. Не теряя время, постарался из интернета кое-что найти. Один из них являлся "История Кыргызстана с древнейших времен до конца XIX в."(27) Учебник подготовлен группой ученых Института истории Национальной академии наук и педагогов Бишкекского гуманитарного и Ошского государственного университетов Кыргызской Республики. Мне известно, что история Кыргызстана является составной частью всемирной истории. 4-ая глава в этой книге посвящено культуре Кыргызстана в VI-XII вв. (27; с.117). В этой главе отмечается что раннесредневековая культура Кыргызстана создавалась на базе своеобразной культуры ранних кочевников и многовековых традиций оседло-земледельческой Ферганы. В X в. караханидские ханы принимают ислам. Семиречье становится северо-восточным форпостом мусульманской культуры и учености. Выходцы из семиреченских городов Юсуф Баласагуни и Махмуд Кашгари создали в XI в. первые литературные и научные труды, которые вошли в сокровищницу мировой культуры. (27; с.109)

Из другого источника узнаем, что, Юсуфа Баласагуни, то он не только один из крупнейших поэтов средневековья. Но, как видно из его книги, - высокообразованный человек, тонкий знаток человеческой души, не боявшийся подвергать критике общество. В котором он жил, философ, глубоко проникший в смысл бытия, ученый-энциклопедист, сведущий и в астрологии, и в медицине, и в народных играх, обычаях и обрядах, и в шахматах, охоте, и во многих сферах человеческой деятельности (21).

С помощью другого источника (19) нам стало ясно, биография Юсуф Хасс Хаджиб Баласагуни. Приятно что он известный поэт, философ, общественный деятель и ученый тюркской эпохи.

Родился в городе Баласагун. Точная дата и год рождения поэта не известны. Труды предполагают о том, что Юсуф получил образование по литературе, истории, астрономии, геометрии и прочим дисциплинам. Несмотря на знание арабского и фарси, Юсуф написал свое главное произведение «Кутадгу билиг» на тюркском, тем самым показав всему миру красоту и богатство родного языка.

Нам известна что среда играет большой роль при формировании личности. Поэтому можно сказать город Баласагун был богатым политическим, экономическим и духовно-культурным центром средневековья. Ученые уверены о том, что Баласагуни написал свое главное произведение «Кутадгу билиг» в 1069 году в честь правителя Кашгарии Сулеймана Арыстана Кара, за что был удостоен звания Хас Хаджиб, и назначен на должность советника хана по социальным вопросам.

Труд «Кутадгу билиг», переживший много столетий и прославивший Юсуфа Баласагуни, стал памятником тюркской культуры и науки, важным пособием для воспитания целостной, всесторонней личности. Книга признана одним из важных философских и педагогических трудов в истории человечества. Академик В.В. Бартольд в своей книге «Тюрки: Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии», пишет: «до нас дошли три версии рукописей книги «Кутадгу билиг», написанная уйгурским шрифтом в 1439 году в Герате, а также две версии в арабской графике, Каирская и Ферганская» (19).

Нам самому было интересно: почему правители Караханидов так высоко оценили творчество Юсуфа Баласагуни, проявили интерес к книге «Кутадгу билиг»?

При анализе было известно: "Во-первых, это книга стала для представителей тюркского сообщества своеобразным кодексом чести, содержащим в себе этические правила и нормы. Во-вторых, эта книга сыграла важную службу для Караханидов –

пропагандируя правление династии, отмеченное развитием земледелия и ремесел (связанных с ручным трудом), способствовала возрастанию авторитета страны в глазах правителей соседних государств."(19)

Из источников нам было приятно узнать о том, что многие советы и выводы из жизненного опыта Юсуфа Баласагуни со временем видоизменились, приняли форму пословиц и поговорок, афоризмов, крылатых выражений и фразеологизмов.

Баласагуни делит воспитательную традицию на три ступени. Первая – каждый человек должен обладать знаниями. Чтобы обладать знаниями, необходимо учиться. Вторая ступень – богатство и благополучие достигаются трудом, профессионализмом, честностью и чистотой помыслов. Третья ступень – к справедливому обществу можно прийти только через единство, дружбу и свободу (19).

По словам Баласагуни: душа человека (сердце) – бездонное море, а знание – бриллиант на дне этого моря. Пока человек не достанет драгоценный камень со дна души, нет от него никакой пользы (19).

С радостью сообщаем, что книга Юсуф Баласагунлу "Хорошее знание – это наука, ведущая к счастью" изданный в 1994 году подготовлено и переиздано заново в 2006 году (5).

Камиль Валиев и Рамиз Аскар Используя Турецкий и узбекский лексику сделали перевод на хагания турецкого (5).

В наше время очень содержательно и интересно взглянуть на жизненный путь каждого человека, совершить путешествие по его отдельным путям развития. Потому что в этих путях развития запечатлены отдельные этапы развития жизни человека. В наше время очень важно изучать и пропагандировать осмысленные жизненные пути отдельных людей, ученых, писателей, художников и других людей. С этой точки зрения осмысленная жизнь Юсуф Хасс Хаджиб Баласагуни должна быть примером для всех нас.

М. К. Ататюрк правильно сказал: написание истории так же важно, как и творение истории, если писатель не верен тому, кто это сделал, неизменная истина принимает характер, который удивит человечество.

Наш общенациональный лидер Гейдар Алиев нас учил: необходимо принять историю такой, какая она есть, понять ее и оценить такой, какая она есть. Независимо от себя я вспомнил некоторые мудрые мысли нашего общенационального лидера Гейдара Алиева и увидел его знаки в духовности Юсуф Хасс Хаджиб Баласагуни: «Остальную часть своей жизни я посвящаю своему народу». Ю.Х.Х.Баласагуни также посвятил ответственные моменты своей жизни в должности бережному отношению к богатству истории и памятникам Киргизии, Киргизскому народу.

Хочу вспомнить поговорку «Тот, кто сеет и возделывает землю, и защищает ее, страна становится Родиной». Хочу сказать, что такой творческий интеллектуал, как Юсуф Хасс Хаджиб Баласагуни, до мельчайших подробностей исследующий редкие исторические события, периоды, памятники, для меня один из редких исторических личностей.

Мне приятно завершить свою точку зрения о великом сыне Кыргызского народа Юсуф Хасс Хаджиб Баласагуни, используя мысли своего покойного коллеги Е.Алибейзаде(2): Сын Кыргызского народа Юсуф Хасс Хаджиб Баласагуни действительно является сыном Шумерского происхождения, родом из АЗ/АС, Скифского знатного, достойного Сака, величественного Гунна, ревностного Сельджука, потомка Огузов, Тюркского происхождения. (Mənə gögə Qırğız xalqının dahi oğlu Yusif

Balasaqunlu Şumer köklü, AZ/AS əsaslı, İskit soylu, Sak İyaqətli, Hun əzəmətli, Səlcuq qeyrətli, Oğuz nəsilli, Türk əsilli Türk oğludur.).

Литература (Азербайджанских авторов)

Abbasov E., Abbasov E., Ağahüseynli R. Uzaq Sibir torpaqlarında türk izləri. Bakı, UniPrint, 2015. 200 səh.

Alim-vətəndaş Elməddin Əlibəyzadə 80. Bakı: "Anadolu", 2006. 476 c.

Ağasioğlu F. Azərbaycan türklərinin İslamaqədər tarixi. (Doqquz bitik); I bitik: Tarixi qaynaqlar. Bakı, 2014. "Ağrıdağ" nəşriyyatı, 364 s.

Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcələrinə görə bölgüsü. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı. 2001. – 202 c.

Yusif Balasaqunlu. Qutadğu bilig. Bakı, "Avrasiya press", 2006, 440 səh.

Bilqamis dastanı. (Hər şeyi bilən adamın dastanı).

Tərcümə edən İ. Öməröğlu. Bakı, 1999, - 92s.

Pirsultanlı S. Qaçaq Gülsüm. (Tarixi roman). Bakı, 2012. 276 səh.

Tağıyev S. Türk oğlu türkəm. "Yaddaş" qəzeti. 25.08.2005. səh. 7-8.

. Tağıyev S. Şəmkir abidələri.

ŞÖBMA və AMEA –nın toplusu nömrə 4. 2006. Səh. 89-93.

Tağıyev S. Tarixdə qalan iz Bakı, "Nurlan", 2006.

Tağıyev S. Nadir daş kitabə. "Azərbaycan xalqının milli özünütəsdiqində ədəbiyyat və mədəniyyətin yeri" beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, 2010. Səh. 324- 326.

Tağıyev S. Qazax rayonunun abidələri. "Qoşa ulduz". Beynəlxalq ictimai-siyasi və elmi-publisistik jurnal. № 57, 2013, səh. 34-35.

S. Tağıyev. Şəmkir rayonunun Qız qalaları. ŞÖBMA toplu nımrə 1(5), 2013, səh. 81-88.

Tağıyev S. Koroğlu qayasının açılmamış sirləri. "Türk Dünyası Ağsaqqalları" qəzeti, № 34(121), 07-13 oktyabr 2015. Səh. 6. ; "Qoşa ulduz" Beynəlxalq, ictimai-siyasi və elmi-publisistik jurnalı. Bakı, 2015, sayı 67(2015) . Səh.34-35 .

Литература (на русском)

Ажигали С.Е. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры евроазии (памятники Арало-Каспийского региона). Алматы НИЦ «Фылым», 2002. - 654 с.

Алекперли А.Ю. Памятники Западного Азербайджана, Баку, издательство "Нурлан", 2007, 272 стр.

Алиев К. Античная Кавказская Албания. Баку, Азернешр, 1992, - 238с.

Багрянородный К. Об управлении империей / Под. ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. Греческий текст, перевод, комментарии. — Изд. 2-е, исправл. — М., Наука, 1991. — 496 с. — (Древнейшие источники по истории народов СССР).

Баласагуни Ю. <https://iie.kz/?p=25907&lang=ru>

Баласагунский Юсуф. Благодатное знание. «Наука», 1983 г. Перевод, статьи, примечания.

Баласагуни Ю. Наука быть счастливым. <https://cyberleninka.ru/article/n/yusuf-has-hadzhib-balasaguni-nauka-byt-schastlivym-kutadgu-bilig/viewer>

Вебер Г. Всеобщая история. Москва, 1887, - 744 с.

Гейбуллаев Г. К этногенезу Азербайджанцев. Баку, 1991.- 552 с.

-
- Геродот. История. Москва, 2007, - 704 с.
- История Азербайджана. В трех томах. 2 том. 953 стр.
- Историческая география Азербайджана. Баку: Элм, 1987. – 148 с.
- История Кыргызстана с древнейших времен до конца XIX в.: Учебник для вузов. — Бишкек» 1995. — 368 с.
- Кавказский календарь на 1854год . Тифлис , 1853.
- Каганкатвацци М. История Агван. Санктпетербург, 1861, 376 стр.
- Мещанинов И. Кромлехи. Ленинград, 1930.
- Мещанинов И. Циклопические сооружения закавказья. М.: 1932, - 10666 с.
- Минорский В. История Ширвана и Дербента. Москва, 1963. 298с. Описание Кавказа. Санктпетербургъ, 1805.
- Тагиев С. Золотое правило определения места нахождения девичьих башен. Материалы Международной конференции «Современная архитектура и инновации», 19-20 ноября 2012г., Ташкент. С. 55-56
- Тагиев С. Единственное средство от незаживающих ран. Материалы Международной научно-практической конференции 10 апрел 2013г., Уфа 2013, с. 257-259.
- Тагиев С. Тюркские христианские памятники в Азербайджане. Баку, 2013. (Урал-Алтай: через века в будущее: Материалы VI Всероссийской тюркологической конференции (с международным участием. Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2014. 414 с. Стр. 264-266)
- ТагиевС. Сакральные памятники–факты, фальсификации и реальность. ŞÖBMA və AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun “Memarlıq, şəhərsalma tarixi və bərpası” elmi nəzəri məsələsi, buraxılış № 2(8), 2014. Səh. 45-53.
- Тагиев С. Тайна парных и трех церквей в Азербайджанской Албании. Баку, 2020. («Современные проблемы тюркологии: язык - литература - культура = Contemporary Problems of Turkology: Language - Literature – Culture»: материалы Международной научно-практической конференции. Москва, РУДН, 17-18 ноября 2016 г.)
- Тагиев С. По следам потерянным следам древнего монастыря и города Халхала в Азербайджанской Албании. Баку, 2020. (Журнал «МЕТЕОР-СИТИ» Челябинск. № 3(9) 2017. Стр. 18-24.)
- Щеблыкин И.П. Памятники Азербайджанского зодчества эпохи Низами (Материалы). Баку, 1943. – 96 с.
- Якут ал-Хамави. Муджам ал-Булдан(сведения об Азербайджане). Баку, 1983.-34 с.

Тайиров Миталип Муратович

Баткен мамлекеттик университетинин
Миталип Тайиров атындагы Кызыл-Кыя
гуманитардык-педагогикалык
институтунун профессору, физика-
математика илимдеринин доктору
mtaiirov13@mail.ru

Абдибайитова Апиза Абдирасуловна

Баткен мамлекеттик университетинин
Миталип Тайиров атындагы Кызыл-Кыя
гуманитардык-педагогикалык
институтунун доценти, биология
илимдеринин кандидаты
aabdibaitova@list.ru

Мадиярова Чолпон Абдилазизовна

Баткен мамлекеттик университетинин
Миталип Тайиров атындагы Кызыл-Кыя
гуманитардык-педагогикалык
институтунун окутуучу
madiarova_cholpon@mail.ru

**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТТУУ БИЛИМ» ЧЫГАРМАСЫНДАГЫ ТАБИГЫЙ-
ИЛИМИЙ БИЛИМДЕРДИН БЕРИЛИШИ**

**ОПИСАНИЕ ЕСТЕСТВЕННО-НАУЧНЫХ ЗНАНИЙ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ЖУСУПА
БАЛАСАГЫНА «БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ»**

**DESCRIPTION OF NATURAL SCIENTIFIC KNOWLEDGE IN THE WORK OF ZHUSUP
BALASAGIN "GRACEFUL KNOWLEDGE"**

Аннотация

Бул макалада Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» чыгармасындагы экологиялык, биологиялык жана медициналык илимдердин чагылышы каралган. Жусуп Баласагын табияттын түзүлүшү жана экологиялык көйгөйлөрдүн олуттуулугун баяндоо менен бирге, адамзаттын негизги милдеттеринин бири айлана-чөйрөнү коргоо экендигин, чөйрө коргоолбосо, акырындык менен өзүнүн терс таасирин тийгизишин белгилейт. Адамзат өзү жашаган айлана-чөйрөнү мүмкүн болушунча таза сактоого ар тараптуу аракет кылуусу жөнүндө баяндайт. Жусуп Баласагын «Куттуу билим» чыгармасында биологиялык темага да кайрылганы, ачыктан ачык көрүнүп турат. Адам баласынын ден соолугу биринчи байлык экендигин айтуу менен ден соолуктун бузулушуна түрткү болгон тамактануу эрежелерине кеңири токтолот. Чыгармада экологиялык, биологиялык темалар менен бирге медициналык тема коштоп жүрөт. Ушуну менен катар эле пайда

болгон көйгөйлөрдү Жусуп Баласагын өз чыгармасы аркылуу коомчулукка жеткиргендиги көрүнүп турат.

Негизги сөздөр: табият таануу, биология, экология, медицина, табият, айлана-чөйрө, тазалык, адамзат, билим, диета.

Аннотация

В данной статье речь идет об отражении экологических, биологических и медицинских наук в произведении Юсупа Баласагына «Благодатное знание». Юсуп Баласагын, описывая строения природы и серьезность экологических проблем, отмечает, что одной из главных задач человечества является защита окружающей среды, и если окружающая среда не будет защищена, это постепенно будет иметь свои негативные последствия. В нем рассказывается о всесторонних усилиях человечества по сохранению окружающей среды, в которой оно живет, максимально чистой. Автор произведения своей поэме затрагивают и биологические темы. В них говорится о том, что здоровье человека – первое богатство, подробно обсуждаются правила питания, вызывающие проблемы со здоровьем. Наряду с экологическими и биологическими темами сопровождается медицинская тематика. Юсуп Баласагын посредством своей работы донес до общественности проблемы созданные человечеством.

Ключевые слова: естествознание, биология, экология, медицина, природа, окружающая среда, чистота, человечность, знание, диета.

Annotation

This article is about the reflection of environmental, biological and medical sciences in Yusup Balasagyn's work "Blessed knowledge". Zhusup Balasagyn, describing the structure of nature and the seriousness of environmental problems, notes that one of the main tasks of humanity is to protect the environment, and if the environment is not protected, this will gradually have its negative consequences. It talks about mankind's comprehensive efforts to keep the environment in which it lives as clean as possible. The authors of the article note that the work also touches on biological topics. They say that human health is the first wealth, and discuss in detail dietary rules that cause health problems. Along with environmental and biological themes, there is a medical theme. They provide information on how they have communicated their issues to the public through their work.

Key words: natural science, biology, ecology, medicine, nature, environment, cleanliness, humanity, knowledge, diet.

Адатта, адам баласынын жашоодогу салмагы анын канча жыл өмүр сүргөндүгү менен эмес, кандай пайдалуу эмгек жараткандыгы менен бааланат. Эгер элиң үчүн жемиштүү, баалуу эмгек жасасаң, сенин өлбөстүгүң ошондо. Табият ыроологон талантын кастарлап, өзүнүн ички дараметин, мүмкүнчүлүгүн толук колдонгон Жусуп Баласагын бабабыздын чыгармасынын таасири өзүнүн күчүн жоготпой, окурмандарды тарбиялап келет. Улуу ойчулдун 1069 – жылы Кашкарды бийлеген Табгач-Буура Кара-Хан Абу Али Хасанга арнап жазган санат-насыят түрүндөгү чыгармасы өлкөнү башкарууну үйрөтүү максатын көздөп жазылган. Улуу ойорду камтыган баалуу эмгеги үчүн Жусуп Баласагынга «Улуу хандын атайын кеңешчиси-Хас Хажиб» деген ардактуу наам ыйгарылган.

Жусуп Баласагын Чүй аймагында жайгашкан Токмок шаарынын түштүк-батыш тарабындагы, азыркы Бурана аталган, Баласагын шаарынын перзенти. Кооз аймакты жердеген, кыргыз жеринен чыккан, жалпы түрк элдерине тиешелүү улуу инсан. Өз заманында көчмөн уруулардын тилин, дилин, өнөр-билимин кенен изилдеп, сөз

берметтеринин артынан сая кубалап, «Куттуу билим» чыгармасын он сегиз айда жараткан. Бул чыгарма түрк элдеринин рухий орток мурасы [1].

Арадан канча мезгил өткөнүнө карабай, улуу ойчулдун жараткан чыгармасы өз таасирин жоготкон жок, тескерисинче, күн санап адамдарда бул эмгекке болгон кызыгуу өсүүдө. Алп ойчулдун чыгармасын окуп, табиятты сүрөттөөдө азыркы илим менен дал келген ой-пикирлерди чагылдыргандыгын, баамдап көрүп чыгарманы изилдөөнүн актуалдуу экендигине ынанасың.

Жусуп Баласагындын чыгармасында диалектиканын закондору, философиялык, этикалык, эстетикалык, саясий, юридикалык, социалдык категориялар кеңири берилген. Ойчулдун энциклопедиялык чыгармасы философиялык гана мурас болбостон [2] табият таануу илимдериндеги көйгөйлөр да кеңири спектрде каралган.

Бул макалада Ж. Баласагындын «Куттуу билим» чыгармасында социалдык-гигиеналык мүнөздөгү табигый-илимий, экологиялык көйгөйлөрү төмөнкүдөй берилген:

“Баары барктайт тазалык, сулуулукту,
Тамак өтпөйт-кир болсо ашпозчусу!
Тазалыкты кудай да жакшы көрөт,
Таза адамга татыктуу атак келет.
Тазалык адамдарга зарыл экен,
Таза болсун тамагың ичип-жеген.
Кир адамды алыс тут тамак-аштан,
Андайлардын жасаган ашы да арам” [1, 233-б.].

Ж. Баласагын айлана-чөйрөнүн тазалыгы адам баласы үчүн канчалык зарыл болсо, ичип-жеген тамак-аштын тазалыгы да адам ден-соолугу үчүн зарыл экендигин айтуу менен тазалык болгон жерде, биринчиден, адам баласынын ден-соолугуна коркунуч болбойт, экинчиден адамдын көңүлү куунак болуп, көп жакшы ийгиликтерге жетүүгө жол ачылат деп баяндайт. Адам баласы жашап жаткан айлана-чөйрө, анын тазалыгы, жашоо үчүн аракет жасаган ар бир инсан үчүн зарыл экендиги айтпаса да түшүнүктүү. Өндүрүштүк чарбанын улам тез темп менен өсүп, айлана-чөйрөгө тийгизген таасиринен чөйрөнүн ылдам өзгөрүшү адам жана ал жашаган чөйрөнүн ортосундагы экологиялык тең салмактуулуктун бузулушуна алып келиши ыктымал, кээде анын бузулган учурлары да болуп жатат. Ошондуктан калктын ден-соолугун жана айлана-чөйрөнүн тазалыгын жакшыртуу максатында адамзаттын өндүрүштүк иш-аракетин жаңы негизде өркүндөтүү максатка ылайыктуу [3, 42-б.]. Ойчулдун энциклопедиялык чыгармасы философиялык гана мурас болбостон [4] айлана-чөйрөнү коргоо көйгөйлөрү да кеңири спектрде каралган. От, суу, аба, жер-төрт башталманын кошулмасы автордун пикири боюнча бири-биринен кескин айрымаланат. Башкача айтканда мындай кошулмалар сапаты (аны түзгөн башталмалардын сандык катышы) боюнча айрымаланып, айлана-чөйрөдөгү ар түрдүү предмет буюмдарды жаратат.

Ж.Баласагын чыгармасында экологияга жана жер системасына көңүл бөлүп, жердин флорасынын, фаунасынын, топурагынын, суусунун, абасынын б.а. баарынын тазалыгы жөнүндө айтат. Автор чыгармасында бизди курчап турган айлана-чөйрөнүн тазалыгына, анын ар бир элементинин баалуулугуна, артыкбаш нерсе жок экендигине көңүл буруу менен эле чектелбестен, адам баласы үчүн Жер негизги үй экендиги, ага аяр мамиле керектиги жөнүндө айтып, эгер өз мезгилинде туура мамиле жасап, таттуу мамиле түзбөсөк, анда көп баалуулуктардан ажырап калуу коркунучун адамзатка эскертет [4].

Айлана-чөйрөнүн кооздугуна суктануу менен жаратылыш көрүнүшүн төмөндөгүдөй сүрөттөгөн:

“Күн бүркөлсө, булут ыйлап басылар,

Гүлдөр күлүп, күн тийгенде чачыраар.
Анан көктөн тарс-тарс этип чагылган,
Хакан кылыч сууругансыйт кынынан.
Албарс кылыч кындан чыгып дүңгүрөп,
Аалам онтойт, элдер чочуйт күңгүрөп» [1, 52-б.].

Бул саптарга терең маани берип окуган окурман өтө терең ой камтылганын баамдай алат. «Хакан кылыч сууругансыйт кынынан» дегени согуш жөнүндө айтып жатканы эмеспи. Ааламда согуш отун тутантып, өз кызыкчылыгын көздөп, өзүнүн иштеп чыгарган курал-жарактарын сатып, адамзатты кыргынга учуратып, андан түшкөн пайданы гана самагандардын айынан дүйнө онтоп, жаратылыш жабыркаарын айтып, адамзатты тынчтыкка, бейпил турмушка үндөйт. «Албарс кылыч» деп, ар түрдүү жарылуучу ааламды дүңгүрөткөн, тирүү организмди кыргынга учуратуучу курал-жарактар жөнүндө баян кылат. Бул саптардан көрүнгөндөй жаратылышты сактап калбасак, аны адам баласы өзүнүн иш аракети менен чочутуп алса, жер онтоп кыйналат деп айтат. Жаратылыштын ар бир жаралган нерсесине аяр мамиле жасоо жөнүндө айтып жатканын түшүнүү оңой. Азыркы мезгилге чейин аалам жана анын сырларына адамзат кызыгып, кеңири түшүнүү үчүн изилдөө жүргүзүп келет. Аалам жана экологиялык көйгөйлөр чыгарманы терең изилдеп окуган учурда окурманга байкалаары анык. Алдын-ала эскертүү менен аяр мамилеге чакырып жатканынын жөнү бар. Табият таануу илимдери тармагында «Адамзат-Жер-Аалам» системасы өзгөчө маселеге айланган. Азыркы учурда Күнчыгыш ойчулдарынын макро, микро жана мега (космос) дүйнө менен коомдун биримдиги жөнүндөгү ой-толгоолору чоң мааниге ээ. Айлана-чөйрөбүзгө аяр мамиле кылуу, ар бир атуулдун милдети экендигин акын кеңири баяндайт.

Ж. Баласагын адам баласынын жаратылышта билим менен инсан ченемсиз күч-кубатка ээ болуусун маалымдайт жана алган билимди адамзаттын жакшы жашоосу үчүн иштетүүсү зарыл дейт. Башкача айтканда адамдын жаратылыштагы орду өзгөчө экендигин белгилеп, билимдин жардамында айлана-чөйрө менен мамиле түзөт жана билимди акыл менен туура багытка иштетпесе, анда табият менен таттуу мамиледе жашай албайт деп эскертет. Азыркы учурда ачылган илимди баары эле адамзаттын жаркын келечеги үчүн иштетпей, согуш, ыплас иштер үчүн да иштетип жаткандарына далил катары көп мисалдарды келтирсек болот. Атом бомбасыны экинчи дүйнөлүк согушта колдонулушунун кесепетинен, азыркы күндө да айлана-чөйрөгө тийгизген таасирлери байкалууда. Япония өлкөсүндө Дауна синдрому менен төрөлгөн балдардын санынын көптүгү буга мисал боло алат.

«Билим берди – адамзат улуу болду,
Окуу менен көп ачты сырдуу жолду.
Билимдин маанисин бил, айтканын ук,
Акыл ал, ар балээден кутулуп чык» [1,57-б.].

Демек, илим-билим аркылуу коом өнүгөрүн, адам муратка жетерин, билим алуу мүмкүнчүлүгүн жараткан бир гана пендесине буйруганын, билимди дайыма адам баласынын пайдасына иштетүү зарыл экендигин айткан. Айлана-чөйрөнүн жана ааламдын бар нерселерин жоготуп албоого, аны көздүн карегиндей сактоого үндөйт жана билген илим-билимди адамзаттын жакшы жашашы үчүн пайдалануу керектигине басым жасайт. Автор «Куттуу билим» эмгегинде экологиялык көйгөйлөрдү чечүүдө, ар бир билимдүү кишинин чоң орду бар экенин ишенимдүү сүрөттөгөн. Маселен, жаратылыш менен жакын болуп, анын бар нерселерин коргоого калайык-калкты чакырган. Ошону менен бирге айлана-чөйрө менен кандай мамиледе болуу жөнүндө да баян кылып, ага кандай мамиле кылсаң ошондой жооп аласың дейт, мисалы:

«Бул дүйнө-ачык талаа, билгин жана,
Эмне эксең, ошол чыгат жайнап ага.
Уругуң жакшы болсо, өнүм жакшы,
Демек сен, ашка токсуң, кийим жаңы.
Жаман эксең-түшүмү болот начар,
Оор түйшүк эртеси сени басар.

Бүгүн сен кумарыңды тыя албасаң,
Жакшылыкты көрбөйсүң сен эч качан! [1, 356-б.] – деп, адам баласынын жүрүм-туруму жөнүндө айткан. Жүрүм-турум тазалыгы бардык мезгил үчүн биринчи орунда турган көйгөй экендигин бардыгы эле түшүнө бербейт. Адамзаттын биринчи милдети өзүнөн кийинки урпактарга жаратылышты таза сактап, туура пайдаланып өткөрүп берүү менен бирге, кийинки муундун табият менен таттуу мамиледе болушуну тарбиялоо жана өзүнүн жеке тазалыгы да табиятка чоң таасир этишини туура түшүндүрүү болуп эсептелинет.

Биология илими жыл мезгилдеринин бири болгон жаздын келишин, мезгилдердин алмашып турушун, күн энергиясынын өсүмдүктөрдүн денесинде энергиянын башка түрүнө айланышын, ал энергиянын сакталышын, Күн менен Жердин байланышынан улам табияттагы өсүмдүктөрдүн жазда кайра жер бетине чыгышы менен түшүндүрөт. Ошондой эле бул байланыш айлана чөйрөгө таасир этип, абанын составын тазалайт жана нымдуулукту тиешелүү нормада сактап турат. Ал эми жаз мезгилинин келишин чыгармада төмөнкүдөй баяндайт:

«Чыгыштан жаздын атыр жыты келди,
Бейиштин жыргалындай мээрим берди» [1, 51-б.].

Айлана–чөйрөнүн кооздугуна суктануу менен бирге, жаныбарлардын сырткы морфологиясын сүрөттөп, ошол мезгилдеги табият тазалыгын, жаратылыш көрүнүшүн төмөндөгүдөй мүнөздөгөн:

«Улар куш обон созот арзып-арзып,
Сулуу кыз көңүлдөшүн чакыргансып.
Кекилик жанын сабайт, какылыктап,
Кара каш, кызыл тамак, жашыл алкак.
Кара кузгун салаңдатып тумшугун,
Чыгаргансыйт чырлуу кыздай өз муңун.
Булбул сайрайт кубулжутуп гүлзарда» [1, 52-б.].

Жусуп Баласагын адам баласынын жаратылышта баарынан акылдуу жаралган жан, анын биологиялык потенциалы көп экендигин айтат. «Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат» деп айтылгандай, адам баласыны билим алууга үндөп, билим менен инсан ченемсиз күч-кубатка ээ болуусун маалымдайт жана ал аркылуу сый-урматка бөлөнөөрүн айтат. Башкача айтканда адамдын биологиялык өзгөчө жаралган, жогорку түзүлүштөгү жан экендигин белгилейт.

«Адамзатты жаратты жандан артык,
Акыл, билим, өнөрдү берди калпып.
Ак пейил тилди, ойду кошо берди,
Жаркын жүз, жакшынакай келбет өңдү.
Билим берди – адамзат улуу болду,
Окуу менен көп ачты сырдуу жолду.
Билим менен эмгек ишти бүткөрөт,
Илим бекти муратына жеткирет» [1, 56-57-б.].

Демек, илим-билим аркылуу коом өнүгөөрүн, адам максатка жетээрин, билим алуу мүмкүнчүлүгүн жараткан бир гана пендесине буйруганын даанышман айкын көрсөтө алган. Автор бул эмгегинде ар бир кесип ээсинин чоң орду бар экенин

ишенимдүү сүрөттөгөн. Маселен, жаратылыш менен жакын болгон дыйкандар, малчылар темасына да көңүл буруп, алардын коомдо орду зор экенин жана аларга урмат-сый көрсөтүүгө калайык-калкты чакырган.

«Эми айтамын дыйкандар туурасында,
Эң керектүү адамдар, ишен буга.
Аралаш, мамиле түз-ушул кеңеш,
Сен болосуң кардың ток, кырсыксыз эч.
Сыйынан дыйкандардын четте эмессиң.» [1, 333-334-б.].

Жусуп Баласагын дыйкан адам баласынан баштап, кыбыр эткен жан-жаныбарлардын баарына пайда келтирээрин чагылдырат. Ал эми малчылар жөнүндө:

«Булар-ак дил, такыба элден болот,
Эч адамга тийгизер залалы жок.
Кийим, тамак, ат унаа ошолордон,
Шамал сындуу күлүк ат ушул колдон.
Кымыз, сүт да, май, жуурат жана курут,
Шалча, кийиз, ат токум- алардан бүт.» [1, 336-б.].

Малчылар жаратылышынан ак көңүл, пейли жайдары, кенен жаралып, бирок каада, сыпаалык жагынан жалган сүйлөгөндөрдү жек көрүп аябасын эскертет.

Жусуп Баласагын адамдын теги жөнүндө өтө кенен баяндаган. Биологиялык термин менен айтканда «ген» жөнүндөгү түшүнүккө кеңири токтолгон. Эгерде кыздын теги жакшы акылдуу экенин байкап, билип калсаң тез арада ал, болбосо аны колдон чыгарасың деп эскертет. Башкача айтканда, тез арада үйлөн деген ойду айтканын баамдоого болот.

«Аял алуу кааласаң эгер өзүң,
Жакшы танда, өтө өткүр болсун көзүң.
«Теги» дурус, абийирдүү болсун ак кыз,
Уяттуу, таза, эстүү жана айыпсыз...

.....
Акылдуу кызды тапсаң карап турба,
Төрт сапаттын бардыгы болот анда.» [1, 339-340-б.].

Бул ыр саптарынан нечен кылым мурда эле даанышман ойчул тек жөнүндө таасын пикирин билдиргендиги көрүнүп турат.

Жусуп Баласагындын ичимдиктин организмге тийгизген терс таасирин баяндап, кандай кесепеттерди алып келээрин айтат. Баамчыл калемгердин айткан ою бүгүнкү күндө да маанисин жоготпой, спирттин касиетинин биологиялык объектиге тийгизген таасирин көрсөтүп турат. Адам баласынын мээси жаныбарларга салыштырмалуу татаал функцияны гана аткарбастан, аны анализдеп, синтездеп жана ошого жараша иш-аракеттерди жасайт жана аны акыл-эс менен башкарат.

«Аракеч-кулкунундун кулу болдуң,
Мойнуңа тилемчилик минет, койгун.
Кедей ичсе түгөтөт өз тапканын,
Бектер ичсе – ач кылат элдин баарын.
Байлыкты шарап жутат-кайтпас душман,
Ичкенди чырдаштырып, мушташтырган.
Ичип алган ажырайт акылынан,

Акылсыздар –акылман болот кайдан» [1, 184-б.].

Адамдын ичимдикке берилип кетүүсүнөн аны сактоонун жолдорун да көрсөтүп берген жана медицинага да кайрылган. Медицинанын маанилүүлүгүн, дарыгерлер менен элдик табыптардын элге тийгизген пайдасын белгилеген.

«Сопсоо туруп кээде адам ооруп калат,

А дарыгер кеселге дабаа табат.
Оору жолдош өлүмгө жолун туткан,
Өлүм болсо-өмүргө чексиз душман.
Дарыгерди сыйлагын, достошо жүр,
Элге керек, айтканын аткара бил [1, 330-б.].

Чебер ойчул ардактуу кесип ээлерине урмат көрсөтүү менен, ден соолукка түздөн-түз таасирин тийгизген диетага да кеңири токтолот. Анын адамдар жана жаныбарлар үчүн кандай мааниси бар экендигине өз баасын берет. Бүгүнкү күндөгү адам көйгөйү болгон семирүү, андан пайда болгон оорулар, туура тамактануу жөнүндөгү кеңештерди Жусуп Баласагын эчен жыл мурда эле чыгармасында баяндаган. Ооба, чыгарма бекеринен «Куттуу билим» деп аталган эмес тура. Бул эмгектен өзүбүзгө эбегейсиз зор пайдалуу кеңештерди алабыз. Ашыкча жеп, ашказанды чоюу, чоюлган ашказанга тамактын көп сарпталышы, ичеги карындын тынбай иштеши, ашыкча майдын органдарга топтолушу, анын ар түрдүү ооруларды алып келиши төмөндөгүдөй баяндалат:

«Шашылба, лапылдата ашык жебе,
Ушинтип акылдуу жан айткан эле:
«Ашка соргок адамга кырсык өнөк
Соргокту кесел өзү чырмай берет!
Кекиртегиң тыя жүр- келет кесел,
Ичкен, жеген ашыңды азайта көр!
Ден соолукту бул адат буза берет,
Эмдебесең артынан- өлүм келет!
Кырдан ашсаң – өмүрдүн күзү салкын,
Ашказанды ысыктап таптап алгын.
Алтымыштын чилдесин калсаң басып,
Муздакты унут, ысыкты алгын шашып!
Эгерде өз денеңди сактап жүрсөң,
Ден соолугуң темирдей болот бекем» [1, 348-349-б.].

Ж.Баласагын Орто Азиянын улуу ойчулдары Аль-Фараби, Ибн-Сина, Беруни сыяктуу дүйнө Алланын буйругу менен пайда болгон жана өзүнүн закон ченемдүүлүгү менен өнүгөт деген көз карашты колдонгон. Ал жогорку деңгээлдеги жалпы сабаттуулук коомдун наркын, адебин жогорулатат деп эсептеген. Адам баласынын билими тереңдеп, даражасы өскөн сайын, ошончолук жөнөкөй болуу менен, журтуна жугумдуу, калкына кайрымдуу болуусун эскертет [3]. Китеп атын «Куттуу билим» деп койгонунун себебин, автор өзү жазгандай «Кутун алсын окуган – терең ойдун.» Бүгүнкү күндө деле жаш муундарга бул чыгарманы окутуу жана пайдалануу ар бир мугалим жана кайдыгер карабаган Кыргызстандык үчүн парз.

Колдонулган адабияттар

1. Жусуп Баласагын «Куттуу билим», 2011, Бишкек, «Илим», - 488-б.
2. Исаков А.К. «Куттуу билим» орто кылымдардагы рухий-философиялык мурас. Наука и новые технологии, 2013, №5, 340-342-б.
3. Абдибайитова А.А., Тайиров М.М. Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» чыгармасындагы биологиялык жана медициналык илимдердин берилиши Жусуп Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, ISSN 1694-5328. S. 2017, 40-45-б.
4. Абдибайитова А.А., Тайиров М.М. Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» чыгармасындагы экологиялык көйгөйлөр, Известия ВУЗов Кыргызстана, 2017, №3, 83-85 б.

Тайирова Назгүл Миталиповна
Ишенаалы Арабаев атындагы
Кыргыз мамлекеттик университетинин
окутуучусу
tajrovanazgul@gmail.ru

ЖУСУП БАЛАСАГЫН – БАЛА ТАРБИЯЛООДОГУ АТА-ЭНЕНИН РОЛУ

Өз заманынын ойчулу, насаатчысы, акыны, мамлекеттик ишмери чоң атабыз Жусуп Баласагын өзүнүн “Куттуу Билим” дастанында бала тарбиялоодогу ата-эненин ролу тууралуу омоктуу ойлорун жазып калтырган, ошону менен бирге баланы тарбиялоо жараянында ата-эненин милдеттерине да чоң маани берген. Баланын адептүү болуп чоңоюусу жана жакшы жүрүм-турумга ээ болуусу негизинен ата-эненин талаптарына жараша болот. Бала тарбиялоодогу жоопкерчилик үй-бүлөнүн милдеттерине кирет. Кийинки кезекте балага илим-билимди, таалим-тарбияны өз деңгээлинде жеткирип үйрөтө ала турган окутуучу керек деп айткан Жусуп Баласагын. Бала педагогдордон алып жаткан билимин жана тарбиясын көзөмөлдөө милдетин ата-эне жүргүзөт. Алар баланын туура илим-билим жана тарбия алып жаткандыгына коррекциялап, багыттап барат. Ата-эненин, педагогтордун негизги милдеттеринин бири баланы жаштайынан ой-жүгүртүүгө, абстракттуу ойлонууга, кыялданууга, кыялындагы максаттарды ишке ашыруу боюнча ойлонууга үйрөтүү болуп саналат. Эгерде балаңдын чыныгы инсан болуп калыптануусун кааласаң, анда ага татыктуу илим-билим жана тарбия берип маданиятын көтөргөнгө аракет жасатыш деген кеңешин Жусуп Баласагын бизге жазып белек кылып калтырган.

Ачкыч сөздөр: Жусуп Баласагын, Куттуу Билим, бала тарбиялоо, ата-эне, окутуучу, тарбиячы, илим-билим, таалим-тарбия, абстракттуу ойлонуу, маданият.

ЖУСУП БАЛАСАГЫН -РОЛЬ РОДИТЕЛЕЙ В ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ

Жусуп Баласагын мыслитель, наставник и государственный деятель своего времени, в своей книге «Благодатное знание» написал ценные мысли о роли родителей в воспитании ребенка, а также придавал большое значение обязанностям родителей в процесс воспитания ребенка. Нравственное и хорошее поведение ребенка во многом зависит от требований родителей. Ответственность за воспитание ребенка – одна из обязанностей родителей. Жусуп Баласагын также отметил, что ребенку нужен учитель, который сможет научить и дать образование на своем уровне. Родители несут ответственность за контроль за образованием и подготовкой, которую ребенок получает от учителей. Они корректируют и направляют ребенка на получение должного воспитания и образование. Одна из главных задач родителей и педагогов – научить ребенка с раннего возраста думать, мыслить абстрактно, мечтать, думать о достижении целей своей мечты. Жусуп Баласагын написал, чтобы ваш ребенок сформировался как личность, дать достойное образование, воспитание и постараться поднять его культуру.

Ключевые слова: Жусуп Баласагын, Благодатное знание, воспитание детей, родители, учитель, воспитатель, наука и образование, воспитание, абстрактное мышление, культура.

ZHUSUP BALASAGUN – THE ROLE OF PARENTS IN THE UPBRINGING OF CHILDREN

Zhusup Balasagyn, a thinker, mentor and statesman of his time, in his book “Blessed Knowledge” wrote valuable thoughts about the role of parents in raising a child, and also attached great consequence to the responsibilities of parents in the process of raising a child. The moral and good behavior of a child largely depends on the requirements of the parents.

Responsibility for raising a child is one of the responsibilities of parents. Zhusup Balasagyn also noted that the child needs a teacher who can teach and provide education at his level. Parents are responsible for supervising the education and training the child receives from teachers. They correct and guide the child to receive proper upbringing and education. One of the main tasks of parents and teachers is to teach a child from an early age to think, to think abstractly, to dream, to think about achieving the goals of his dreams. Zhusup Balasagyn wrote to help your child develop as a person, give him a decent education, upbringing and try to raise his culture.

Key words: Zhusup Balasagyn, Blessed knowledge, parenting children, parents, teacher, educator, science and education, upbringing, abstract thinking, culture.

XI кылымда жашап өткөн, өз заманынын акылманы, насаатчысы, акыны, мамлекеттик ишмери, кыргыз жергесинин перзенти Жусуп Баласагын “Куттуу билим” эмгегинде [1] бала тарбиялоо боюнча залкар ойлорун жазып калтырган. Айрыкча ал, баланы тарбиялоо жараянында ата-эненин ролуна жана милдеттерине чоң маани берген. Жусуп Баласагын мындай деп жазат:

*«Бала өссө ар тараптуу таалим алып
Ата-эненин андайда жүзү жарык [1, 130-0]».*

Ата-энелер тарабынан балдарына камкордук көрүлүп, өз деңгээлинде таалим-тарбия берилсе, анда балдардын өздөрүнө жакшы болот. Андай балдар келечекте ата-энелеринин жүзүн жер каратышпайт, уят кылып коюшпайт деген маанини билдирип жатат.

Көпчүлүккө белгилүү болгондой бүгүнкү күндө кээ бир ата-энелер баланы тарбиялоодон оолак болушуп, жүйөлүү жана жүйөлүү эмес себептерди беттерине кармашып, жоопкерчиликтен өздөрүн алып качышып, мугалимдерге, чоң апаларга, тууган-уруктарга оодарып салуу ыкмасына ооп кетишүүдө. Мындай адаттардын түп тамырынан туура эместигин улуу акындын төмөндөгү сөздөрү далилдеп турат:

*«Эрке өстүрсөн балаңды көрсүң анда,
Күнөө атада, бирөөгө доомат кылба.
Балдары орой болсо сөз укпаган,
Күнөөнү издөө керек эне-атадан [1, 131-6]».*

Бала тарбиясындагы катчылыктар биринчи кезекте ата-энелерден кетет. Алардын ойлонулбай жасаган аракеттеринен, балдарына жагынуу менен жасаган мамилелеринен улам тарбиядагы ажырым пайда болуп, натыйжада ал жагымсыз жагдайларды жаратып, балдарыбызды «эрке талтаң» кылып, аларда эгоизмге (теңсинбөөчүлүк, тыңсынгандык, башкаларды кемсинтүү, өзүнө ашычка баа берүү) окшогон касиеттерди кан-жанына сиңирип алуу коркунучу пайда болот. Ал жөнүндө ойчул мындай дейт:

*«А уулуң өскөн болсо эрке талтаң,
Үмүт үз адам чыкпайт андайлардан.
Билип ал, жолун айткан тарбиянын,
Көп жашап, көп балалуу бир атанын:
Эрке өстүбү балдарың жаман адат,
Өмүр бою кайгыда-жашың агат [1, 131-6]».*

Баланын эрке болуп өсүүсү бул жагымсыз адат. Бул адат бала менен кошо төрөлбөйт. Ата-энелердин тарбиялоо жараянын бузуп, тарбиялоо принциптерин

сактабагандыгынан улам балада мындай жагымсыз адат калыптанып калат. Кээ бирде сүйүктүү ата-энелерибиз өздөрүнүн абройлорун көтөрүү максатында балдарына «ал эжекең же агайың эч нерсени билбейт экен» дегендей сөздөрдү айтышат. Ошондой сөздөрү менен алар өздөрүнүн абройлорун көтөрүшкөндөй болушат, чындыгында баласынын же кызынын психикалык абалын курчутуп, ынгайсыз абалга дуушар кылып коюшкандыгына маани беришпейт. Андай ата-энелер, агай, эжейлер менен жолугушуп, түшүнүксүз маселелерин ийри отуруп түз кеңешип алышса болот.

Мындай кырдаалда эрке окуучу өзүнүн оюнда «менин атам же энем баарын билет» деген ойлорго берилип, тажатма суроолор менен сабактардын толук кандуу өтүлүшүнө да тоскоолдуктарды жараткан учурлар көп кездешип турат. Бул учурда ата-эненин негизги аракети баласынын эркелик адаттарынын өөрчүп кетүүсүнөн коргоо болуп саналат. Дастанда бала тарбиялоодогу ата-эненин ролу жөнүндө өтө маанилүү ойлор айтылган.

*«Ата-эне балдарына болот үлгү,
Жашоодо-жаманбы же жакшы жүрүү [1, 147-б]».*

Ата ким? Ал үй-бүлөнүн, кожолуктун башчысы. Башчы болууга анын толук укугу бар, себеби ал кара күч жагынан күчтүү, көйгөйлөрдү чечүүдө чечкиндүү, үй-бүлөсүн, ата-мекенин коргоого жөндөмдүү. «Үй-бүлөнүн астанасы ата менен башталат» деп элибиз бекеринен айтышпаса керек. Атанын орду үй-бүлөдө өзгөчө. Тарбиялоо процессинде атанын аткарган иши жана орду кайталангыс. Баланы чыныгы жашоо жолуна ата-эне гана багыттай алат. Бул иште алардын чыныгы инсандык үлгүлөрүнүн мааниси терең. Ата-эненин үй-бүлө мүчөлөрүнө камкордук менен мамиле жасоосу үй-бүлөнүн бекем, ынтымактуу болуусуна ар тараптан шарт түзөт.

Илимпоздордун айтууларына караганда өз перзенти үчүн ата эркектин эталону болуп эсептелет. Айрыкча баласынын атасына болгон сүйүүсү, урматы айтып түгөнгүс. Ар кандай бала атасынын ар бир кыймыл аракеттерин өтө ынтаа коюу менен байкап турат, баарын кабыл алганга аракеттенет, тандайт, жашоодо жетекчиликке алат. Өсүп келе жаткан муун ата-энесинин көптөгөн жан-дүйнө касиеттерин өздөштүрүп алганга аракеттенет, айрыкча алгылыктуу ыймандык, инсандык, жүрүш-туруш, мамиле жасоо, маданий, дүйнө-туйумдук, интеллигенттик сапаттарын жан-дүйнөсүнө сиңирет.

Ал эми энечи? Орустун улуу педагогдорунун бири К.Д.Ушинский ушундай деген ойду айткан: “Эне-биринчи мугалим, биринчи тарбиячи ...”. Бул сөздө калет жок. Бала тарбиясында эненин ролу эбегейсиз. Себеби жаш баланы тарбиялоо биринчи кезекте эненин активдүү аракеттерине байланыштуу болуп элибиздин жашоосу, бактысы, коомубуздун келечеги ушул улуу инсандарыбыздын колунда. Эне-мээримдин булагы. Анын мээримин баладагы сүйүү сезимдерин ойготот, курчап турган айлана-чөйрөгө, жашоого куштарлантат, ынтызарлык туйгуларын ойготуп, инсандык асыл сапаттарын калыптандырат. Бала көпчүлүк убактысын эне менен өткөрөт, ошол себептүү атага салыштырмалуу энеден көбүрөөк таасир алат. Бул жагдайда эне дагы өз милдеттерин так жана азыркы замандын талаптарына ылайык аткаруусу зарыл. Ошентип баланын адептүү болуусу, жакшы жүрүш-турушу негизинен ата-энесинин талаптарына, алардын жан-дүйнөсүнө тийгизген таасирлерине жараша болот. Эгерде ата-эне балам үлгүлүү жүрүш-турушка ээ болсун десе, биринчи кезекте өздөрүнүн жүрүм-туруулары, адептүүлүктөрү үлгү боло тургандай деңгееде болуу зарыл.

Бала тарбиялоодогу негизги жопкерчилик үй-бүлөнүн милдетине кирет. Аны эч кандай башка шайман жана каражаттар менен алмаштырууга болбойт. Себеби эне эки кат болгондон баштап активдүү тарбия жараяны жүрө баштайт. Ал жөнүндө Жусуп Баласагын төмөндөгүдөй дейт:

*«Бала атадан көз ирмемде байланат,
Эне ичинде бир канча ай айланат.
Көз жарыш, ат койгон соң балага адат,
Жолго чыккан мусапыр болуп калат [1, 141-б]».*

Бала эненин боюнда калыптана баштагандан баштап, үй-бүлөлүк камкордукка алына баштайт. Эгерде ошол камкордуктар жетиштүү таризде жүрсө ымыркайдын ден-

соолугу чың, дене-бою зарыл болгон заттар менен камсыздалып, ар тараптан өсүү жолуна түшөт. Анын тескериси болсо, иммунитетти төмөндөп, ооруута чалдыккан абалда төрөлүп калуу ыктымалы бар. Натыйжада көп ооруп ата-энеге ашыкча түйшүк жаратышы мүмкүн. Ошондуктан ымыркайдын дени соо болсун десек, анда анын бала болуп жетилүүсүнө зарыл болгон заттар жана витаминдер менен энеси аркылуу организмдин чыңалтсак, келечекте толук кандуу инсан болуп төрөлөт. Камкордукка маани берүү менен, ойчул, ошол мегилде эле бул көйгөйдү көтөргөн.

Бала төрөлгөндөн кийин, ага ат коюлган соң ал да бизге окшоп, жашоо жолуна түшкөн мусапыр же жакшы жашоо издеп жер кезген саякатчыга окшоп калат. Жерди адашпай кезүү үчүн ага илим-билим зарыл. Ошол илим-билимди, таалим-тарбияны өз денгээлине жеткирип үйрөтө алган окутуучу керек. Ал окутуучу ким? Биринчиден ата-эне, үй-бүлө, экинчиден тарбиячылар, окутуучулар, мектеп жамааты, үчүнчүдөн айлана чөйрө. Бала педагогдордон талыкпастан тарбия алуусу зарыл. Анын алып жаткан тарбиясын көзөмөлдөөнү ата-эне жүргүзөт. Ата болсо баланын туура тарбия алып жатканын коррекциялап, багыттап барат. Ал, ар кандай жолдор менен баланын аткарган иштерин текшерип, мактап, оңдоп, көрсөтүп, багытын белгилеп, стимулдаштырып турат. Ал жөнүндө Жусуп Баласагын мындай дейт:

*«Атанын сөздөрү ал бизге мурас,
Атаны сөздөрү пайдалуу ырас.
Өнөр керек эр жигитке, билим,
Эгерде жетсин десен бардык ишке колум.
Окуу кут берет, билим шөкөт-шаң,
Ушулар менен улуу да инсан.
Кут бир келет-бакпасан кетип калат,
Бакыт бир келет-үйлөсөн өчүп калат [1, 82-б]».*

Ар кандай инсанга кут, бакыт сөзсүз келет деген Жусуп Баласагындын ишеними учуру келгенде ошол кут-береке, бакыттан алып, жашоондун чыйырына бекем орноткун, андай жаратылыштын энчисинен кур-жалак калып калба деген насаатын айтат. Андай кут жана бакытты жашоо чыйырына орнотуп, түбөлүктүү берекеге тунуу үчүн бала жашынан илим-билимге суугарылышы зарыл. Мына ушул процессти ар тараптан көзөмөлдөп, ага өбөлгө түзүп берүүчү-бул ата-эне. Ал үчүн ата-эне баланы жаштайынан ой жүгүртүүгө, абстрактуу ойлонууга, кыялданууга, кыялындагы максаттарды ишке ашыруу боюнча ойлонууга үйрөтүү керек. Жогоруда айтылгандарды жыйынтыктап бала тарбиялоонун жоопкерчилиги ата жана эненин колунда экендигине ынануу менен төмөнкүлөрдү белгилейбиз:

- Баланы эрке талтаң кылып тарбиялабоо;
- Бала тарбиясын эненин эки каттыгы мезгилинен баштоо;
- Ымыркайдын дени соо болуусу үчүн туура тамактандыруу, дем алуусун уюштуруу;
- Баланы мектеп жашына жеткенде гана окууга берүү;
- Ата-эне инсандыктын жогорку үлгүсүн баласына көрсөтүү;
- Мүмкүнчүлүгү болсо баланы үйдө тарбиялоону уюштуруу.

Ошондой эле, Жусуп Баласагын илим, билимге мүнөздөмө берип, анын коомубуздагы ээлеген орду, мааниси жөнүндө түшүндүрмө берген.

Жусуп Баласагындын таалим-тарбия боюнча айткан педагогикалык ойлору бүгүнкү күндө да өз актуалдуулугун жоготкон жок. Анын таалим-тарбия боюнча берген дидактикалык сунуштарын бала тарбиялоодогу баалуу педагогикалык сунуштар деп кабыл алуу менен аны бала тарбиялоо жараянында пайдаланууну зарыл деп эсептейбиз.

Колдонулган адабияттар

Куттуу билим. -Москва, 1993, -435 бет.

Такенова Жылдыз Тунгучбаевна
педагогика илимдеринин кандидаты,
доценттин милдетин аткаруучу,
Эл аралык “Ала-Тоо” университетинин
педагогика кафедрасынын башчысы

**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТ АЛЧУ БИЛИМ” ЧЫГАРМАСЫНДАГЫ
БААЛУЛУКТАРДЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ**

**ОТРАЖЕНИЕ ЦЕННОСТЕЙ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА” КУТ АЛЧУ
БИЛИМ”**

REFLECTION OF VALUES IN JUSUP BALASAGYN’S WORK “BLESSED KNOWLEDGE”

Аннотация

Бул макалада улуу ойчул акын Жусуп Баласагындын жазуу ишмердүүлүгү жана “Кут алчу билим” дастанындагы баалуулуктар чагылдырылат.

Жусуп Баласагын бабабыз дастанында адамзаттын көңүл чордонунда орун алган билим алуу, адеп-ахлак, улууларды сыйлоо, үй бүлө, жар тандоо, бала тарбиялоо, бала тарбиялоодогу дифференттүүлүк ж.б. маселелери чагылдырылат. XI кылымдарда азыркы Чүй өрөөнүндөгү андагы Баласагын шаарын жердеген ар тараптуу билимдерди: философиялык, диний, космологиялык ж.б. өздөштүргөн өзгөчө даараметин, даанышмандыгын жана көрөгөчтүгүн, көркөм сөз өнөрүн ширетип өзгөчө маанини, уюткулуу ойду камтыган көөнөрбөс дастан жазганы айтылат.

Изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде, анын ичинде Ч.Хидированын Жусуп Баласагындын чыгармасындагы сөз маселеси жана анын коомдогу ордуна арналган изилдөөсү, А.Абдыразаковдун дастанда көтөрүлгөн маселелери боюнча изилдөөлөрү кыскача берилет. Түрк тилинде жазылган алгачкы чыгарманын ээси Баласагын бабабыздын өмүр баянынан, чыгармачылыгынан да сөз болот. Көп кырдуу билимдерди өздөштүргөн акын чыгармасында билим алууга да өзгөчө үндөгөнү, элдин бакубаттуулукка билим аркылуу жетээри да айтылат. Мындан сырткары, каймана каармандар аркылуу төрт негизги касиеттер: адилет, бактылуулук, акыл, ынсап ачылып берилиши айтылат. Макаланын автору чыгарманын баалуулугун белгилеп, бул чыгарма дагы да көптөгөн изилдөөлөргө, интерпретацияларга негиз болот деген ишенимин билдирет.

Түйүндүү сөздөр: дастан, чыгарма, баалуулуктар, адеп-ахлак, билим алуу

Аннотация

В статье описывается жизнь и творчество великого поэта-философа, ценности в его произведении “Благодатное знание”. Жусуп Баласагын описал ценности в обществе: роль знаний, нравственные ценности, почитание старших, ценности семьи, выбор спутницы жизни, воспитание детей, дифференцированный подход в воспитании и т.д.

Акын, живший в XI веке в нынешней Чуйской долине в городе, в то время имевшей название Баласагын, сочетая богатые разносторонние знания с

наделенной ему особой мудростью и дальновидностью и поэтическим талантом написал поэму с особым смыслом и значением.

Также в статье вкратце дается описание трудов исследователей, изучающих творческую деятельность Баласагына, в частности исследование Ч. Хидировой о значении слова и языка в обществе, исследование А. Абдыразакова о проблемах, затронутых в произведении. Далее речь будет идти о жизни и творчестве поэта, написавшего первое масштабное произведение на тюркском языке.

Особо чувствуется как поэт, владевший глубокими знаниями призывает их добывать, видя в них ключ к благу. Более того, через символических героев поэт раскрывает такие добродетели как справедливость, счастье, ум, довольство. Автор статьи отмечая ценность поэмы, считает, что данное произведение станет основой многих исследований и интерпретаций.

Ключевые слова: дастан, произведение, ценности, нравственность, образование

Annotation

The article is devoted to life and creative activity of the great poet and philosopher, values in his work "Blessed knowledge". Jusup Balasagyn describes values in society: the role of knowledge, moral values, respect to elder people, family values, choosing a wife, upbringing children, differentiated approach in child education.

The author, who lived in the XI century on Chui valley, in the city which was named as Balasagyn, by combining rich versatile knowledge with his unusual wisdom and vision and poetic talent has written a poem with a particular meaning.

The article gives a brief description of research by Ch. Hidirova on significance of word and language in society, research by A. Abdyrazakov on issues raised in the work. Further, it will deal with life and creativity of poet, who has written the first large-scale work in Turkic language.

One can feel that a poet, being deeply knowledgeable encourages to get them, seeing a key to the wellbeing. Moreover, through the symbolic characters the poet exposes such virtues as justice, happiness, intelligence, contentment. The author, stating that this work will be bases of many investigations and interpretations.

Key words: saga, work, values, moral, education

Жазган иши менен адамзатка баа жеткис, эч көөнөрбөс руханий мурас, баалуулук берген Жусуп Баласагын бабабыз жана анын аттын кашкасындай таанымал чыгармасы "Куттуу билимде" чагылдырылган ойлор жыл өткөн сайын актуалдуулугу жана тереңдиги менен окуган адамдын таңданып, жалпы эле адамзатка аалам, жашоо, илим жөнүндө, мындайча айтканда жашоонун жоболорунан маалыматты кенейтүүчү баа жеткис мурас катары өзүнүн татыктуу ордун алып, жашай берээри талашсыз.

Дастанда автор тарабынан да бул чыгарманын баалуулугу мындайча берилет.

Тартуунун алгандырсын жүзүн, миңин
Тартуум сага берер "Куттуу билим"
Белектин баары бүтөт, жок да арга,
Мен берген түтөт, турат кылымдарга! [2; 56].

Акындын белгилегендей бул чыгарма ой казынасы, баалуу маданият мурасы катары дагы да көп кызмат кылат деген ойдобуз. Жусуп Баласагындын бизге жеткен бир гана чыгармасы болсо дагы, ал бизге автор жөнүндө көп нерсени кабарлайт. Жусуп Баласагын бабабыз билими өтө көп кырдуу, табигый илимдерден: астрономияга, арифметика илимдеринен кеңири билими бар, дүйнө таанымы өзгөчө кеңири, диний билимдүү аалым да, ири масштабдагы маселелерди ой чапчып, көтөргөн даанышман, эл-журтта зор абройлуу инсан экенин билебиз.

Акындын туулган жылдарын жана китепти жазууга шыктанткан туулуп-өскөн жери жөнүндө Т.Сыдыкбеков мындайча баяндайт:

Түрк тилчиси Р. Р. Аратанын (1900-1964) эсебинде «Куттуу билим», дастанын аяктаганда анын автору элүү төрт жашта экени анык болсо, Жусуп 1015-1016-жылдары дүйнөгө келген. Түрктүн экинчи бир тилчиси Дилачар, Жусуп 1018-жылы төрөлгөнүн айтат, «Неси болсо да хижра боюнча 462-жыл — биздин доор боюнча 1069-1070-жылдары өзүнүн «Куттуу билик» дастанын жараткан даанышман акын Жусуп Баласагын сары өзөн Чүй жазыгынын алкымы, Чүй дайрасынын боюна жайгашкан (байыркы Токмок калаасынын түштүк-батышыраак тарабындагы — азыркы Бурана аталган — Баласагын калаасынын перзенти. Учурунда Бухарадан кенен жерди ээлеген көркөм имараттуу, бийик мунаралуу, мечит медреселүү, сепилдүү, гүлдөгөн Баласагын калаасында төрөлгөн Жусуптун балалык чагы, жигиттик курагы калкы негизинен түрк жана согду тилдеринде сүйлөп, өз заманында рухий маданияты менен өнүккөн чөйрөдө өскөнү, жаратылышы кооз аймакты жердеп, сөз өнөрүн өнүктүрүп, сөз ченемдеген көчмөн уруулардын тиричилигин, кулк-мүнөзүн, тилин, дилин, өнөрбилимин кеңири изилдеп, жатка окулган улуу сөз сабактарын кулакка куя канык баамдап, жедеп бышып-жетилген кезде колго алгандыгына өзүнүн «Куттуу билимин» он сегиз айда жаратканы күбө [1; 8-б.]

Жазылган китепти акын Кашкардын ханы Бугра ханга тартуулайт, урматына хан акынды ошол кездеги эн урматтуу – “Хас Хажиб” наамы менен сыйлайт. Ал наам хандын башкы кеңешчиси же башкы вазири дегенди билдирип, эң абройлуу наамдардын бири болгон. Ал наамды алган адам хандын эн башкы кеңешчиси болуп, хан сарай кызматчыларынын ишине жооптуу болгон, хандын чыгарылган токтомдорунун, мыйзамдарынын аткарылышын көзөмөлдөп турган. Хандын атынан казыначынын, кол өнөрчүлөрдүн иштерин көзөмөл жасоого, чет элден келген элчилерди тосконго укуктуу болгон. Бул абройго себепчи болгон акындын илим-билимге болгон жараткандан берилген өзгөчө дарамети жана даанышмандыгы экени айдан ачык нерсе.

“Куттуу билим” дастаны X–XI кылымдарда түрк тилинде биринчи жазылган дастан катары бизге жетип отурат. “Куттуу билим” дастанынын маанисин жогору баалоо менен аны энциклопедиялык масштабка ээ болгон мурас катары А. Бекбоев белгилеген [2; 14-б.].

Ч.К. Хидирова белгилегендей, чыгармада түрк дүйнөсү таамай сүрөттөлүп, ачылып берилет. Ж.Баласагындын чыгармачылыгын тил илимине кошкон салымы Ч.К. Хидирова тарабынан изилденген (3; 42-б.). Ал эми дастандын адеп-ахлактык, философиялык маселелери, акындын чыгармачылыгы А.Абдыразаков макаласында каралган [4, 38-б].

Жусуп Баласагындын чыгармачылыгына көптөгөн илимпоздор (3. Эралиев, К. Шериев, А. Акматалиев, А. Бекбоев, Ч. К. Хидирова ж.б.) кайрылган. Изилдөөчү Ч. К.

Хидированын макаласында чыгарманын тилдик аспектери каралып, “Куттуу билим” чыгармасындагы төмөнкүдөй көз караштардын чагылдырылгандыгы белгиленет:

1. Тилдин пайда болушу;
2. Жазуу менен кептин айырмасы;
3. Тил менен ойдун байланышы;
4. Тилдин функциялары, касиеттери;
5. Тилдин асылдыктары жана зыяндуулуктары;
6. Кеп маданияты;
7. Тилдин коомдогу орду;
8. Тилдин башка илимдер менен байланышы [3;42-б.].

Айтылган ойду улай, Жусуп агабыз чыгармасында тил маселесине токтолгон, тилдин коомдогу жана адам баласынын жашоосундагы ордун, пайдалуулугун жана зыяндуу жактарын айткан. Жусуп бабабыз сүйлөөдө таамай болууга, ойду так айтууга үндөгөн.

Түбөлүккө калам десен сен эгер,
Ачык сүйлөп, ак ишинди улай бер
Сөздүн баарын кармап калуу эң кыйын,
Керектүүсүн эске тутуп, так урун [2; 61-б.].

Бул ыр саптарда жана чыгармада Жусуп Баласагын сөз чеберчилигинин маанисин, адамды көкөлө турган дагы, ыңгайсыз абалга сала турган да тил болоорун таамай сүрөттөгөн. Ой менен сөздүн байланышын баса белгилеп, сөз өнөрүнө өзгөчө маани берүүгө жана бул өнөрдү аздектөөгө, өстүрүүгө үндөгөнү байкалып турат.

Чыгармасында жаратуучуга болгон мактоолорду айтуу менен адам баласын талыкпастан билим алууга чакырып келет:

Адамзатты жаратты жандан артык,
Акыл, билим, өнөрдү берди калпып.
Ак пейил тилди, ойду кошо берди
Жакшы жүз, жакшынакай келбет, өңдү.
Билим берди — адамзат уулу болду,
Окуу менен көп ачты сырдуу жолду.

Кудайым акыл, билим кимге берсе,
Ак жолун ачып турат миң сан эсе.
Билим бийик түгөнбөс окуу улук,
Адамда ушул эки артыкчылык
Бул сөздүн тактыгына өтөм күбө
Акылдан каалашыңча алгын, үрө.
Окугандар акылдуу, улук болор,
Билимдүүгө түгөнбөс байлык коноор [2; 58-б.].

Акын башка ойчулдардай билимди бийик көрүп, эл-журт бакубаттуулукка илим-билим аркылуу жетерин айткан. Жаштык кезди куру кетирбөөгө, илимдерди, анын ичинде арифметика илимин өздөштүрүүгө чакырат.

Дастандын эн негизги мааниси адеп-ахлактык баалуулуктарда турат. Жусуп бабабыз коомдогу адамдардын бири-бирине болгон мамилеси, мамиле түзүүнүн эрежелери, эл башкаруу, нарк, барк, үй бүлө маселелери, жар тандоо, бала тарбиялоо, улуу-кичүүгө болгон мамиле ж.б. маселелерге кайрылган.

Акын бала тарбиялоо маселесине да токтолуп, балага туура тарбия берүүнүн маанисин ачып берген, жаш кезинен баланы билимге, эмгекке тарбиялоо, балага өнөр үйрөтүү анын келечек жашоосуна бирден бир негизги факторлордун жана ийгилигинин ачкычы катары карап келет. Баланы тарбиялоодо өтө кылдат мамиле кылууну, бала тарбиялаган адам кандай касиеттерге ээ болусу жөнүндө айткан. Акындын бул ойлору гумандык педагогиканын идеялары менен үндөшүп турганын байкаса болот. Баланы тарбиялоодогу дифференттүү мамилени, кыз балага татыктуу тарбия берүүнү да баса белгилеп, кыз баланын ыймандуулукка тарбияланышы жана убагында орун алып кетишинин маанилүүлүгүн айтып кеткен.

Дастанда Жусуп акын 4 каарман аркылуу негизги түшүнүктөрдү ачып берет: адилет, бактылуулук, акыл, ынсап. Адилет Кунтууду элик – башкаруучу, бакыт Айтолду аталып, хандын вазири болот, ал эми ынсап Өткүрмүш аталып, визирдин агасы болот, акыл Акдилмиш аталып, визирдин баласы болот. Каармандардын диалогу, суроо-жооп, полемикасынын негизинде автор негизги сапаттарды, философиялык, илимий, коомдук жана этикалык маселелерди ачып берет.

XI кылымда эле Жусуп бабабыз турмуш көрүнүштөрүн таамай сүрөттөп, алган терең философиялык, турмуштук, космологиялык, диний илимдерди өзгөчө чеберчилик жана жараткандан берилген поэзиялык жөндөмүн айкалыштырып, көркөмдүгү жагынан да, мааниси жагынан өзгөчө баалуу, маданий дөөлөт жаратты. Муундардан муундарга өтүүчү, окуган адам жан дүйнөсүнө руханий азык алуучу, суроолордун ачкычы, даанышман ойлордун кенчи болгон чыгарма жазды. Бул чыгарма эч талашсыз дагы көптөгөн изилдөөлөргө, интерпретацияларга негиз болот деген ишенимдебиз.

Колдонулган адабияттар

1. Сыдыкбеков Т. Кут белгиси – билик // Куттуу билим. М. 1993. 8-б.
2. Куттуу Билим: дастан / байыркы түрк тилинен котор. Т. Козубеков. М., 1993. - 496 б.
3. Хидирова Ч. Жусуп Баласагын – тил илимин философиялык нукта өнүктүргөн окумуштуу// Известия ВУЗов Кыргызстана. 42 – 46 бб.
4. Абдыразаков А. Жусуп Баласагын жана анын “Кутадгу билиг” дастаны. Эл агартуу, 2017. №3, 2017. 34-40 б.
5. Шерипбаев А. Жусуп баласагындын “Кут алчу билим” поэмасы жана айрым ыр саптарынын көркөмдүк өзгөчөлүгү // ЖАМУнун жарчысы, 2018. 130-135.
6. Эшиев А.М. Орто түрк доорундагы педагогикалык ойлор: Жогорку окуу жайларынын окутуучулары жана студенттери үчүн окуу куралы. Бишкек, 2007. – 318 б.

Турдубаева Назгуль Шаршеналиевна
филология илимдеринин кандидаты,
Жусуп Баласагын атындагы
Кыргыз улуттук университетинин
кыргыз адабияты кафедрасынын
доценти
nazgult.72@mail.ru

ТҮРК ДҮЙНӨСҮНДӨ ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫ ТААНУУ

ПРИЗНАНИЕ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА В ТЮРСКОМ МИРЕ

RECOGNITION OF ZHUSUP BALASAGYN IN THE TURKIC WORLD

Аннотация

Жусуп Баласагын түрк дүйнөсүндө үч кол жазмасы менен таанылып келүүдө. Ошол кол жазмаларынын негизинде түрк дүйнөсүндө азыркы түрк тилдериндеги жана орус тилиндеги поэтикалык котормолору жарыяланган. Мындай котормолорунун негизинде Жусуп Баласагынга байланыштуу фундаменталдуу изилдөө Россия окумуштуулар тарабынан алгач 900 жылдыгына арналган илимий - практикалык жыйын өткөрүлүп, ал материалдар тууралуу макалалардын жыйындысы “Советская түркология” журналына жарыяланып, азыркы күндө Жусуп Баласагындын 900 жылдыгынан баштап, 1000 жылдыкка чейинки юбилейлик маалыматтар түрк дүйнөсүндө белгиленди. Кыргызстанда алгач изилдөө тилдик өзгөчөлүктөрү каралып, жазуучу Ч.Айтматов биздин улуттук кенчибиз деп, К.Артыкбаев орток мурастарды орто мектептерге, жогорку окуу жайларга киргизип окутуу менен Ж.Баласагын кыргыз элинин мурасы катары таанытып келген. Түрк тилдеринде чыгарманын аталышы окумуштуу-изилдөөчүлөр тарабынан ар түрдүү аталып, аталышта сөздүн динамикалык күчүндө “кут” деген уңгу сөздүн мааниси байыртадан кыргыздарга тиешелүү, “билик” деген сөздүн мааниси “билим” деген сөзгө жакын экендиги, анын азыркы түрк тилдериндеги котормолорунун ичинен Кытай кыргыздары тарабынан которулган котормо түп нускага жакын которулгандыгын, бул котормо Мусабаева Зеби тарабынан 2008-жылы окурмандарга сунушталып, аталган котормонун негизинде кара сөз түрүндөгү вариантын иштеп чыгуу менен Кыргызстандагы котормонун сапатын аныктоого дагы бир мүмкүнчүлүк берет. Ошону менен Кыргызстандагы окумуштуулар Жусуп Баласагындын Кытайда изилдөө тарыхы менен таанышууга мүмкүнчүлүк алган эмгек тууралуу сөз болот. Аталган эмгектин баалуулугу Кытай мамлекетинде уйгур, кытай окумуштууларынын эмгектери хронологиялык багытта жазылып, ар бир жылдагы изилдөөлөргө кыскача анализ берип, аларды бир ситемага салып, ар бир эмгектеги козголгон маселелер боюнча өзүнүн жекече көз карашын сунуштаган.

Ачкыч сөздөр: түркология, юбилей, биздин улуттук кенчибиз, мурастар, билик, лингвистикалык, түрк дүйнөсү.

Аннотация

Жусуп Баласагын известен в тюркском мире тремя рукописями. На основе этих рукописей в тюркском мире изданы поэтические произведения, которые переведены на современные тюркские и русский языки. На основе таких переводов

проведены фундаментальные исследования, связанные с творчеством Жусупа Баласагына, такие работы впервые были проведены российскими учеными на научно-практической конференции, посвященном 900-летию, а сборник статей об этих материалах был опубликован в журнале "Советская тюркология". И сегодня в тюркском мире отмечается 1000-летний юбилей Жусупа Баласагына. В Кыргызстане впервые изучались языковые особенности, Ч. Айтматов писал, что Баласагын наше национальное достояние, а К. Артыкбаев поднял вопрос об изучении Ж. Баласагына, как наследие кыргызского народа. Название произведения Ж. Баласагына в тюркских языках назывались учёными и исследователями по-разному, корень слова «кут» по динамической силе в названии был связан с кыргызами, а значение слово «билик» близко к слову «знание», среди современных переводов на турецкий и китайско-кыргызскими языками, очень близок к оригинальному варианту, этот перевод был представлен читателям Мусабаяевой Зеби в 2008 году, и это дает еще одну возможность читателям, исследователям определить качество перевода на кыргызском языке. При этом речь пойдет о работе Жусупа Баласагына, который имел возможность ознакомиться с историей исследований Китая учеными Кыргызстана. Ценность указанного труда в китайском государстве состоит в том, что труды уйгурских и китайских ученых были написаны в хронологическом порядке, автор дал краткий анализ исследований каждого года, поместил их в одно единое русло и предложил свою версию по вопросам, затронутым в каждой работе.

Ключевые слова: тюркология, юбилей, наше национальное достояние, наследие, знания, языкознание, тюркский мир.

Abstract

Jusup Balasagyn is known in the Turkish world with three manuscripts. Based on those manuscripts, poetic translations in the modern Turkish and Russian languages were published in the Turkic world. On the basis of such translations, the fundamental research related to Jusup Balasagyn was first conducted by Russian scientists at a scientific-practical meeting dedicated to the 900th anniversary, and a collection of articles about those materials was published in the magazine "Soviet Turkology", and today, Jusup Balasagyn's 900th to 1000th anniversary information has been celebrated in the Turkic world. In Kyrgyzstan, linguistic features were first studied, the writer Ch. Aitmatov is our national treasure, and K. Artykbaev introduced common heritage to secondary schools and higher educational institutions and introduced J. Balasag as the heritage of the Kyrgyz people. The title of the work in Turkic languages has been called differently by scientists and researchers, and the root word "kut" in the dynamic power of the word in the title has been related to the Kyrgyz since ancient times, and the meaning of the word "bilik" is close to the word "knowledge", among its modern translations in Turkish languages by Chinese Kyrgyz. that the translated translation is close to the original version, this translation was presented to the readers by Musabaeva Zebi in 2008, and it gives another opportunity to determine the quality of the translation in Kyrgyzstan by developing a black word version based on the said translation. With that, we will talk about the work of Jusup Balasagyn, who had the opportunity to get acquainted with the history of research in China by scientists in Kyrgyzstan. The value of the said work in the Chinese state is that the works of Uyghur and Chinese scientists were written in chronological order, he gave a brief analysis of the researches of each year, put them in one place, and offered his personal point of view on the issues raised in each work.

Keywords: murkology, jubilee, our national treasure, heritage, knowledge, linguistic, Turkic world.

Түркология илиминде Жусуп Баласагынды таанып билүү, анын “Кутадгу билиг” чыгармасын кеңири окуп, андагы мамлекетти башкаруу, калыптанган системаны өнүктүрүүдө жазылган канун сыяктуу маселелерди терең окуп чыгуу күндөн-күнгө күчүнө кирүүдө. Бирок Жусуп Баласагындын юбилейлик, же даталык белгилөөлөрү, бир учурда 900, же 928, же 975, кайра 1000, эми 950 жылдыгы деген жазуулар элге суроо жараткан сыяктуу. Бирөөлөр 1000 жылдыгы белгиленбедиби, эми 950 жыл деген кайдан чыкты деген суроолорго бир аз оюбузду айтып өтсөк.

Эң алгач, 1970-жылы Ленинград шаарында Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” чыгармасынын жазылганына 900 жыл толгондугуна арналган Эл аралык илимий- практикалык конференция өтүп, ошол мезгилде түркологдор арасында белгилүү “Советская тюркология” аттуу илимий басылманын бир толук санына макалалар жарыяланган [1.]. Мындай алгач көтөрүлгөн Жусуп Баласагынга байланыштуу юбилейлик иш чара 80-жылдардын экинчи жарымына чейин токтолуп калган.

80-жылдардын аягында Кыргыз эл жазуучусу Чыңгыз Айтматов “Рухий дөөлөттүн башаты” аттуу макаласында мамлекетибизде жасала турган он чактай иштерди айтып өткөн учурда жетинчи маселе катары Эл аралык планда алганда маданият жана илим үчүн бул иштин кашкайган зор маанисин түшүндүрүп олтуруунун зарылчылыгы жоктур деп, атактуу байыркы түрк акыны жана ойчулу Жусуп Баласагындын 975 жылдыгын өткөрүү идеясы да мына ушундай тагдырга туш болуп турганын, бул улуу гуманист жана дидактик азыркы Токмоктун жанында Баласагынды туулгандыгы жана ошол жерде жашагандыгы талашсыз экенин, кол жазмалары сейрек казына катары Вена менен Каирде сакталып турган Жусуп Баласагындын поэзиясы «Манас» менен бирге биздин ата-бабаларыбыздын рухий турмушунда кылымдардан келаткан бирдиктүү лингвистикалык негиздеги өз ара байланыштуу маданияттын - отурукташкан жазма жана оозеки-көчмөн түрүндөгү маданиятыбыздын түпкү башатын ырастаган накта биздин улуттук кенчибиз”, -деген жыйынтыктуу сөзү менен Манас жана Ж.Баласагын биздин улуттук кенчибиз, б.а. кыргыз элинин байыркы мурастарынын бири экендигин жана аталган эстеликтин 975 жылдыгын өткөрүү боюнча жазуучу Ч.Айтматов да белгилеп жазган[2.]. Ч.Айтматовдун козгогон маселеси изилдөөчүлөрдүн көз жаздымынан калбай, 90-жылдары белгилүү тарыхчы, көп жылдары Жусуп Баласагынды изилдеген, профессор Закир Эралиевдин пикиринде Жусуп Баласагындын 975 жылдыгын өткөрүүгө даярдыктар болуп жатканын(1994-жылы – Н.Т), бирок 1000 жылдык көбүрөөк тарыхка жакын экендигин мындан 30 жыл мурун макаласында: “Жумуриятыбыздын басма сөз беттеринде жарыяланган айрым билдирүүлөргө караганда жакынкы мезгилде Жусуп Баласагындын 975 жылдык мааракесин белгилөөгө камылга жүрүп жаткансыйт. Албетте, бул жакшы нерсе. Бирок эмне үчүн 975 жылдык маараке, миң жылдык эмес. Тилекке каршы улуу бабабыздын кайсы жылы туулуп, каза болгон учуру да тарыхта сакталып калган эмес. Дастан боюнча 462-жылы Григорий (азыркы) жыл эсеби боюнча 1070-жылы жарык көргөн, жазылып бүткөн. Бул жөнүндө “Кут билиминин” 6495, 6423 саптарында (бейт) мындай маалыматтарды жолуктурабыз. Дастанды жазгандагы эмгегин он сегиз айга созулуп (бир жарым жыл – 3.Э.) хижара жыл эсебинин 462 жылы аяктадым”,-дейт. Ошол эле дастанда Жусуп Баласагын өз жашы жөнүндө сөз козгоп мындай деген: “Элүү жаштан да өтүп калдым.

Бир мезгилде кара карга элем, эми минтип мурут, сакалым агарып, ак куу болуп калдым (364,365 саптар).

Ошентип, болжол менен алганда акын өз дастанынын 54 жашында аяктаган болсо да, ал Григорий жыл эсеби боюнча 1015-1016 жылдары туулган болот. Биздин оюбузча улуу ойчулдун үстүбүздөгү же жакынкы жылдары 975 жылдык мааракесин эмес, жалпы эсеп менен анын 1000 жылдык мааракесин белгилөө зарыл. Чындыгында ал жашаган убактан бери 1000 жыл өтпөдүбү”,-деген жыйынтыктуу пикирин басма сөздө билдирет [3,3-б.]. Мындай ойду 2002-жылы “Кут билим” гезитинде: “Эмне үчүн

өкмөт өзү колго алып 1993-жылы өткөрмөк болгон 975 жылдыгын белгилөө ишке ашпай калды? -деп профессор К.Артыкбаев да колдойт[4,3-б.]. Ошол аралыкта белгиленбей, 10 жылдан ашык убакыт өткөндөн кийин залкар ойчул, окумуштуу, акын Жусуп Баласагындын 1000 жылдык юбилеи 2015-2016-жылдары эл аралык деңгээлде белгиленет, бул боюнча ошол кездеги президент Алмазбек Атамбаев "Жусуп Баласагындын 1000 жылдыгы жөнүндө" жарлыгына 2015-жылы 13-майда кол койгон[5]. Эң кызыгы, 2002-жылы 13-майда Кыргыз Улуттук университеттин аты Жусуп Баласагын атында мыйзамдуу аталган күнүндө жарлыкка кайрадан 13-майда кол коюлду. Эң кызыгы, бир эле күндө 13-майда эки тарыхый учурдун белгиленип калышы. Мындай расмий кол коюлгандан кийин Түрк дүйнөсү ойчул Жусуп Баласагындын 1000 жылдыгына арналган расмий ачылышын Стамбул шаарында 19 - февралда 2016-жыл өткөрдү. Кыргызстандын демилгесинин негизинде ТҮРКСОЙ 2016-жылды улуу ойчул жана мамлекеттик ишмер "Жусуп Баласагындын жылы" деп жарыялаган. Салтанаттуу иш-чарага маданият, маалымат жана туризм министри Алтынбек Максүтов баштаган 35 кишиден турган кыргызстандык делегация катышты. Эми 2024-жылы Кыргызстанда Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» эмгегинин жазылып бүткөндүгүнүн 950 жылдыгы белгиленмекчи деп белгилүү тарыхчы, профессор Тынчтыкбек Чоротегин "950: "Кутадгу билиг" эмгеги жоктон жаралбаган" аттуу макаласында белгилеп өттү [6]. Демек, Жусуп Баласагындын 1015-1016-жылдары туулганына байланыштуу 2015-2016-жылдары 1000 жылдыгы официалдуу белгиленсе, ал эми 1069-1070-жылдары "Кутадгу билиг" чыгармасын жазылып бүткөндүгүнө байланыштуу 2024-жылы 950 жылдыгын өткөрүүнү сунушталып, иш чаралар аткарылууда.

"Кутадгу билиг" чыгармасын Эл аралык илим тармагында биринчи жолу франциялык чыгыш таануучу Амадей Жобер 1823-жылы "Азия" журналына алып чыккан. Анын макаласынан кийин кийин Венгрия, Россия жана Советтер Союзу, Түркия, Америка, Кыргызстан, Өзбекстан, Кытайдагы кыргыздардын илимпоздору "Куттуу билимди" которуу, бастыруу жана коомчулукка тааныштыруу, изилдөө иштерин баштаган.

Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» чыгармасынын түп нускалары ар кайсы жерден табылып, ар башка тилдеги окумуштуулар тарабынан изилденип, ошол тилдеги котормолору пайда болуп, ошондой эле өзүнүн камтыган мазмунуна, идеясына жараша жогорку көркөм чеберчиликте сүрөттөлүп берилгендиктен, түрк дүйнөсүндө түрдүү атоолорго ээ болгон. Негизинен, «Кутадгу билиг» дастаны өз доорунда эле чыгыштан батышка чейин, түштүктөн түндүккө чейин болгон кең территорияда жашаган элдердин ортосунда адеп-ахлак мыйзамы, жашоо тиричиликтин колдонмосу катары кеңири колдонулганын төмөнкүдөй атоолорунан байкоого болот:

1. Чиндер (кытайлыктар) «Аде бүлмүлүк» (Падышалардын адеп-жосундары);
2. Мачин мамлекетинин (Индиянын) акылмандары «Айынул мамлеке» (Мамлекеттин түркүгү);
3. Чыгыш өлкөлөрүнүн акимдери «Зиннатул вмера» (Падышаларга насаат);
4. Турандыктар «Кутадгу билиг» (Кут даарытар илим) деп ат коюшту;
5. Жазуучу Т.Сыдыкбеков «Бакыт – мээрим, жыргал берүүчү билим», «Куттуу билик»;
6. Сынчы, котормочу К.Артыкбаев «Бактылуу болуунун илими» же «Кут табуу билими»;
7. Тарыхчы Өмүркул Караев «Бактыга алып келүүчү илим»;
8. Тарыхчы Закир Эралиев «Кут билими»;
9. Тилчи Сагалы Сыдыков «Кут берүү билими» же «Кут билими»;
10. С.Садыков «Бактылуу болуу жөнүндөгү илим»;
11. Кыргызча котормолорунда «Кут алчу билим», «Куттуу билим», «Кут даарытар билим»;
12. Уйгурча котормосунда «Кутадгу билиг» (Бакыт-саадатка жеткирүүчү билим);

13. Казакча котормосунда «Кутты білік»;
14. Өзбекче котормосунда «Кутадгу билиг» («Саадатга йуловчи билим»);
15. Өзбек окумуштуусу Б.Тухлиев «Саадатка башлоочу билим» ;
16. Европа жана орус окумуштуулары Г.Вамбери, В.В.Радлов, А.Е. Крымский, А.Н.Гребнев, С.Н.Иванов, В.Томсен, А.Бернштамдар дастандын атын «Знание, приносящее счастье», «Знание, дарующее счастье», «Знание, делающее (человека) счастливым», «Наука быть счастливой», «Благодатное знание», «Искусство (знание) сделаться счастливым», «Блаженное знание», «Книга знаний»;

17. Түрколог С.Е.Малов болсо, дастанды эки түрдүү атайт: «Книга счастья», «Осчастливливающее управление», «Наука о том, как делаться счастливым»;

18. Окумуштуу А.А.Валитова дастандын атынын эки түрдүү аталышын сунуш кылган.: «Знание, дающее счастье», «Наука об управлении».

Кыргыз элинде макал: Бирди билген –тирик, миңди билген билик». Ошол багытта: « Кут даарытар билик» деген мааниге жакын.

Көрүнүктүү түрколог С.Е.Малов болсо, дастанды эки түрдүү атайт: «Книга счастья», «Осчастливливающее управление». Мындан сырткары, «Наука о том, как делаться счастливым» деп да атаган [7, с 224]. Бул идеянын жолун жолдогон окумуштуу А.А.Валитова дастандын атынын эки түрдүү аталышын сунуш кылган.: «Знание, дающее счастье», «Наука об управлении»[8, с 224]. Демек, «Кутадгу билиг» дастанынын жо-горудагы аталыштарынын азыркы тилге ылайыкташтырылган аталмаларында «кут» деген сөз башкы динамикалык сөздүн ролун ойногондугу байкалат.

Жазуучу Т.Сыдыкбеков «Кутадгу билиг» дастанынын аталышындагы башкы «кут» деген сөз жөнүндө төмөндөгүдөй пикирин жазган: «Жусуп Баласагын соңку урпактарга түбөлүк белек катары арнаган өлбөс дастанын «Куттуу билик» деп атаганы да, түрк калкынын ишениминдеги бардык жакшылыктын жышааны ушул «Кут» – куттуулуктун сыйкыры, даарышы, касиети аны ынандырды. Неге дегенде, бул бийик жышаана деле калктын байыркыдан бери жалпы эле калайыктын сыпаты. Айрыкча өмүр-тиричилиги жаратылыш менен ар тараптан кеңири түрдө эриш-аркак өткөн көчмөн каблалардын, калктардын баамындагы жандуу сөз сыпаты». Ал эми окумуштуу А.Н.Потапов өзүнүн изилдөөсүндө «кут» сөзүнө мындайча аныктама берет: «кут – это жизненное начало, свойственное не только людям, но и домашнему скоту, зверям, растениям. Его дает местная природа, олицетворяемое и почитаемое в образе антропоморфных «хозяев» местности, гор, тайги и т.д., представляемых как правило, в женском образе. Так, например, южные алтайцы считали, что кут дает – Алтай [9, с 281]. Мына ошол себептен түрк элдеринин тилинде: куттуу адам, куттуу үй, куттуу улус, куттуу жер-суу, «куттуу үйдө шам жанат», «кут илимге эшик ачат», «бактысыздан кут качат» деген «кут» сөзү катышкан сөз бирикмелери философиялык аныктамаларды билдирүү үчүн колдонулгандыгы байкалат. Уйгур окумуштуусу Ахмет Зийади «Кутадгу билиг» деген наам: эки зат атооч жана бир этиштен курулган деп жазат. «Кут» сөзү уйгурларда «бакыт», «саадат», «мубарек» деген мааниде колдонулса, «атгу – жеткирүүчү» деген маанини билдирет. Демек, «Кут алчу билим» бакыт, саадатка жеткирүүчү билим деген маанини билдире тургандыгын көрсөтөт[10, 11-б.]. В.В.Бартольд дагы «кутадгу» сөзүнүн этиш маанисиндеги сөз экендигин көрсөтүү менен, бул сөздүн составындагы «кут» сөзү «бакыт» маанисинен тышкары, падышалардын кадыр-баркын, сапатын билдире турган маанисиндеги сөз экендигин жазат. Мына ошол себептен «Кутадгу билиг» дастанынын аталышын сөзмө-сөз которгондо «Знание, дарующее царей» дейт[11, с 367]. В.В.Бартольд өзүнүн бул пикирин дастандагы «элиг» (хан, падыша, бек), «илик куты» (хандын куту) деген сөз жана сөз бирикмелеринин бекеринен көп эле жолу колдонулбагандыгы менен далилдейт. Профессор К.Артыкбаев кыргыз адабият таануу илиминде «кутадгу» сөзүнүн туура жазылышы жөнүндө мындай деп жазат: «В.В.Радлов – «Кутадгу билиг»

жөнүндө чоң илимий жана котормочулук эмгек сиңирген илимпоз. Ошондой болсо да, анын айткан кээ бир пикирлеринде туура эмес жана так болбой калган учурлар да кездешет. Ал дастанды «Кудатку билик» деген ат менен жарыялаган. Бул аттын так эмес экендигин В. Томсен туура баамдап, «Кутадгу билиг» деп туура транскрипциялаган, тактап айтканда, сөздүн уңгусу «куд» эмес «кут» экендигин, дастан «Кут алчу билим» жөнүндөгү баян экендигин көрсөтүп берген [12, с 367.]. Ал эми дастандын атында колдонулган экинчи сөз «билик» жөнүндө окумуштуулардын берген түшүндүрмөлөрү төмөндөгүдөй пикирлери бар. Түрколог С.Е.Малов «билик» деген сөздөр негизинде «бил» деген этиш жатат, бул байыркы түрк тилинен алынган «знать» жана «управлять» маанисиндеги этиш сөз экендигин айтат [13, с 96.]. Ал эми казак котормочусу А.Егеубаев «билик» деген сөз байыркы түрк тилиндеги «бітік» деген сөздүн фонетикалык формасы катары эсептелип, «жазуу, жазба, китеп» деген маанини билдиргени үчүн дастандын аты «Кутты білік» («Кутты китеп») деп аталышы керек дейт (Жүсіп Баласагун. Кутты білік [14, с 96.]. Негизинен, байыркы түрк тилинде «битик» деген сөз (бити кат), битиг таштагы жазылган сөздөрдү билдирет [13, с 103.]. Жыйынтыктап айтканда, «билик» сөзүнүн философиялык мааниси кыргыз эл макалында айтылгандай:

Бирди билген – тирик,
Миңди билген – билик, –

деген сөз бирикмесинен чыкса керек. Мына ошол себептен Ж.Баласагын чыгармасында жазгандагы негизги максаты боюнча азыркы тилибиздеги аталышы «Кут алчу билим» эмес, «Кут алчу билик» болуп аталса, анын окурмандарга жараткан чыгармасындагы дидактикалык сабактарынын мааниси дагы тереңдей бермек. Азыркы күндө Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» чыгармасынын азыркы түрк тилдеринде 7 поэтикалык жана 1 академиялык котормолору бар. Атап айтканда:

1. Юсуф Хас Хажиб. Кутадгу билиг. (Каюм Каримовдун өзбек тилиндеги котормосу). - Ташкент: Фан, 1971, 963 бет.;

2. Юсуф Балагунский. Благодатное знание. (С.Н.Ивановдун орус тилиндеги котормосу). - Москва: Наука., 1983, 556 бет.

3. Жусуп Баласагын. Кутадгу билик. (А.Егейбаевдин казак тилиндеги котормосу). - Алматы: Жазушы, 1986, 613 бет.

4. Юсуф Хас Хажиб. Кутадгу билик. (Абдурахим Өткүр, Ахмет Зийаи, Мамтемин Юсуптердин уйгур тилиндеги котормосу). - Пекин: (Бейжин), 1984, 1367 бет.

5. Юсуф Хас Хажип. Кутадгу билиг. (Р.Р. Араттын түрк тилиндеги котормосу). - Анкара: 1991, 653 бет.

6. Жусуп Баласагын. Кут алчу билим. (Т.Козубековдун кыргыз тилиндеги котормосунун биринчи басылышы). - Фрунзе: 1988, 528 бет

7. Жусуп Баласагын. Куттуу билим. (Т.Козубековдун кыргыз тилиндеги котормосунун экинчи басылышы). - Москва: НИК 1993, 493 бет

8. Жусуп Баласагын. Куттуу билим. (Т.Козубековдун кыргыз тилиндеги котормосунун үчүнчү басылышы). - Бишкек: 2015, 502 бет

9. Жусуп Хас Хажип. Кут даарытар билим. (Турганбай Кылычбек, Ноороз Үсөнаалынын кыргыз тилиндеги котормосу, араб тамгасында басылган) - Үрүмчү: Шинжаң, 1992, 779 бет.

10. Жусуп Баласагын. Куттуу билим. (С.Сыдыковдун кыргыз тилиндеги академиялык басылмасы). 1,2,3- томдор. Бишкек: 2013, 501 бет, 373 бет, 512 бет.

Чыгарманын сюжети төмөнкү төрт символдук образдар аркылуу берилет.

1.Күнтууду – шах, адилет жана чындыктын символу.

2.Айтолду – вазир, дүйнө, бакыт, байлыктын символу.

3.Өгдүлмүш – вазирдин уулу, акыл жана даанышмандуулуктун символу.

4.Одгурмуш – вазирдин тууганы, кичи пейилдиктин, тазалык, сабырдуулук менен каниет кылуулуктун символу. Үчүнчү каармандын аты Өгдүлмүш, аттын уңгусу

«өг» болуп, байыркы түрк тилинде «акыл, үгүт, насаат» деген маанини берет. Кыргыз тилиндеги Т.Козубековдун котормосунда Өгдүлмүш «Акдилмиш» деп, Одгурмуш «Өткүрмүш» деп алмаштырылып которулган. Дастандагы каармандарынын аттары өзгөртүлүп которулушу туура эмес.

1891-1910-жылдары В.В. Радловдун «Das Kudatku bilik» чыгармасын басмадан чыгарып, ага немецче котормосун да кошо берген [В.В.Радлов. Das Kudatku bilik.т.I-IV.СПб.,1891-1910]. Бул эмгектин аталышын байкап окусак, «Кудатку билик» деген ат менен жарыялаган. Бул аттын так эмес экендигин В.Томсен туура баамдап, «Кутадгу билиг» деп туура транскрипциялаган, тактап айтканда, сөздүн уңгусу «куд» эмес «кут» экендигин, дастан «Кутадгу билик» жөнүндөгү баян экендигин көрсөтүп берген. Бул эмгекти улай, 1951-жылы С.Е.Малов «Памятники древнетюрской письменности» деген эмгегин жарыяланган. Мына ушул В.В.Радловдун, С.Е. Маловдун эмгектеринин негизинде Үсөнбек Асаналиев менен Кадырбек Аширалиевдин «Кутадгу билиг» эстелигинин тилдик өзгөчөлүктөрү» аттуу эмгеги 1965-жылы, ал кездеги Кыргыз ССР Илимдер академиясынын түркология жана дунгановедение бөлүмүнүн алдында жарыяланган[15.]. Мындай эмгекке чейин Кыргызстанда «Кутадгу билиг» чыгармасынын кыргыз тилиндеги котормосу (Т.Козубеков-Н.Т.) жана фундаменталдуу илимий эмгектер, изилдөөгө багыт макалалар жазылып, окурмандарга жарыялана элек болчу. Ошондуктан, кыргыз илиминде Жусуп Баласагынды, анын жараткан «Кутадгу билиг» чыгармасын тилдик жактан изилдөө 60-жылдары биринчилерден профессор Үсөнбек Асаналиев менен Кадырбек Аширалиевдин «Кутадгу билиг» эстелигинин тилдик өзгөчөлүктөрү» аттуу эмгеги фундаменталдуу изилдөө катары кароого болот. Аталган эмгектин авторлору: “Ишти жазууда кыргыз тилинин мисалдары үчүн профессор К.К.Юдахин “Киргизско-русский словарь”(М-Л.,1940) аттуу эмгеги негизги таяныч материал болду. Ал эми уйгур жана өзбек тилдеринин мисалдары элдик сүйлөө речтерден жана сөздөрдөн пайдаланылды”,-деп жазышкан.[15, 4-б.] Мындай иштин жүрүшүндө этиштен башка сөз түркүмдөрүнөн, сөз өзгөртүү системасын Ү.Асаналиев, ал эми фонетика, лексика, этиш бөлүмүн К.Аширалиев жазып, «Кутадгу билиг» эстелигинин тилин азыркы уйгур, өзбек, кыргыз тилдеринин материалдарына салыштырууда фонетикалык, лексикалык, грамматикалык белгилеринин жакындыгы жана айырмачылыктары жөнүндө кеңири сөз кылышкан.

Кыргызстанда “Кутадгу билиг” дастанынын кыргыз тилинде Төлөгөн Козубековдун котормосу аркылуу окуп, кыргыз тилинде жалгыз жана алгач котормо деп, ар жылда өкмөт тарабынан колдоого алынып, каталары менен окурмандарга жарыяланып келет. Себеби, 1992-жылы Кытай кыргыздарында кыргыз тилинде араб жазуусунда Турганбай Кылычбек менен Норуз Үсөналы тарабынан которулганын котормосу бар экендигин толук билбейбиз. Көрсө, аталган котормону Кыргызстарда 2008-жылы Мусабаева Зеби менен Эргүн Кожа араб графикасынан азыркы кыргыз кириллицасына оодарып, Кыргызстанда окурмандарга жарыялаган. Аталган китеп Кыргызстандагы котормонун сапатын аныктоого жол ачат. Анткени, аталган котормо дастандын кол жазмаларынын түп нускасына жакын(Вена нускасын), каармандардын аттары так жана ар бир поэтикалык саптарындагы сөздөр туура которулган. Бул котормо Эл аралык Ататюрк университетинин 2004-2005-жылдарда өткөргөн “Жусуп Баласагын жана анын идеялары азыркы дүйнөдө» аттуу темадагы Эл аралык конференциянын токтомунун талабы боюнча иш жүзүнө ашкан. Бул иш чараны максатка ашыруу үчүн 2005-2007-жылдары котормочуларга шарт жаратып берген ошол кездеги университеттин ректору, доктор профессор, Эрол Орал мырзага, проректор э.и.к. Осман Кады мырзага жана э.и.к. Лутфи Шагбаншуа, ошондой эле чыгарманын жарыкка чыгуусу учун каржы жагынан колдоо көрсөткөн ишмерлерге чоң ыраазычылыгын билдирген ыразычылыгы кошо берилген.

Аталган котормо тууралуу котормочулар Зеби Мусабаева менен Эргүн Кожа: “ Кытайлык кыргыздардын варианты абдан жакшы которулган. Семантикалык жактан

дагы, стилистикалык жактан дагы талапка жооп бере алат. Котормодо ырдын уйкаштыгына да көңүл бурулган”-деп жазышкан.[16, 4-б.].Эми Кыргызстанда “ Кутадгу билиг” дастанын туура которулган кыргыз тилиндеги экинчи котормосу жарыяланды деп эсепке алсак болот. Атүгүл, кийинки изилдөө иштери да ушул котормо аркылуу иштесе, түп нускадагы каармандардын аттарынын символикалык маанисин окурмандарга терең таанытууга жардам болот. Котормонун акырында сюжеттик-тематикалык көрсөткүч дагы кошо берилген.

Мусабаева Зеби эжеге терең ыраазычылык жана таазим! Бирок армандуусу эженин көзү өтүп кетти! Өз учурунда бааланбай калды! Котормонун жарыяланып калыш мезгили 20-жылга чукулдап, жылдар өтүүдө! Зеби эже араб тамгасын окуганды, жазганды жана руникалык жазуунун тамгаларын бизге студент кезинде мыкты үйрөттү эле.Мындай студенттерге жеткиликтүү үйрөтүү азыр бар деп, ишенимдүү айта албайбыз.

Ошону менен катар, Кыргызстанда 2011-жылы Гульниса Жамалдын “Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” дастанынын Кытайда изидениши” аттуу монографиясын жарыяланган.

Кытай илим дүйнөсүндө Жусуп Баласагын, анын “Куттуу билим” дастанынын изилдөө 50-60-жылдарда башталганын, алгач 1956-жылы маркум, профессор Абдүшүкүр Мухаммадиминдин “Уйгур элинин XI кылымдын 2 залкар аалымы” деген “Шинжаң институту” журналындагы макала болуп эсептелет. Ал эми Гульниса Жамалдын жазуусунда: “Куттуу билим” жөнүндөгү системалуу жана маанилүү эмгектер 20-кылымдын 80-жылдарынан кийин гана жогорку толкунга көтөрүлдү”- деп жазган.[17, 12-б.] Мындай жазган көз карашын бекемдөө иретинде Жусуп Баласагынды жана анын “Куттуу билим” дастанынын фундаменталдуу изилдөө 80-жылдардан кийин толук күчүнө киргендигин төмөнкү эмгектер аркылуу далилдейт.

1. 1984-жылы Шинжаң (Чыгыш Түркстан) уйгур автоном райондук гуманитардык илимдер академиясынын “Улуттар адабияты” изилдөө институту атайын бөлүм уюштуруп, дастандын транскрипциялык формасы менен ыр түрүндөгү чечмөөлөсүн иликтөө менен бастырган.

2. 1985-жылы “Куттуу билим” дастанынын Каир, Вена, Фергана факсимил нускасы жарык көргөн.

3. 1986-жылы Хау Гуаңжуң, Жаң Хуңчау, Лю Бин “Куттуу билим” дастанынын кытай тилине которулган варианты окурмандарга жарыяланган.

4. 1992-жылы ноябрь айынды Турганбай Кылычбек менен Ноороз Үсеналы “Шинжаң эл басмасы” тарабынан азыркы уйгур тилиндеги ыр түрүндөгү чечмөлөөсүн кыргыз тилине которуп, “Кут даарытар илим” деген аталышта жарыяланган.(12-бет.)

5. “Куттуу билим” дастанын Кытайда изилдей баштаган учуру 1954 жылдан бери карай мамлекеттик жана автоном райондук болуп, 7 жолу чоң илимий талкуу жыйындары уюштурулуп өткөрүлгөн.

6. 2002-жылы Азиз Атавула Сартекин тарабынан “Уйгурча басылган чыгармалар каталогу” аттуу түзгөн китепте 400гө жакын макала “Куттуу билим” дастанын изилдөөгө тиешелүү эмгектердин чогултулган варианты уйгур тилинде жарыяланган.

7. Шинжаң уйгур автоном районунун Гуманитардык илимдер академиясынын кызматкери Шу Шифандын статистикалык изилдөөсү боюнча Кытайда кытай тилинде жарыялаган эмгектер 1979-2008-жылга чейин 98 макала жарыяланган.

8. Кытай аалымдарынын изилдөө иши боюнча 396 макала, 15 атайын жазылган илимий эмгектерди, булардын ичинде чет эл окумуштууларынан эки уйгур тилинде, бир кытай тилинде эмгектери бар.(14-бет.)

- 9.1979-жылга чейин Кытайда төрт макала: 1956-жылы Үрүмчүдө Абдышүкүр Мухаммадиминдин “Уйгур элинин XI кылымдагы эки улуу аалымы”, 1963-жылы Гың Шиминдин “Уйгур классик дастаны “Куттуу билим”, 1956-жылы Махамеджан Садыктын

“Эки уйгур аалымы жөнүндө”, 1976-жылы Аблет Өмердин “Куттуу билим” дастаны тууралуу” аттуу макалалар.(15-бет.)

10.1984-жылы “Куттуу билимдин” (транскрипцияланган текст) азыркы уйгур тилинде чечмелениши басмадан чыгып, Кытайдан “Куттуу билим” дастанын изилдөө күч алгандыгы тууралуу белгилеп жазган.

11.1984-жылы бир жыл ичинде уйгур тилинде жазылган жыйырма беш илимий макала чыккандыгы айтылган.

12.1992-жылдан 2008-жылга чейин жарыкка чыккан монографиялык эмгектерди саны он бешке жетип, Кытайда “Куттуу билим” таануу илими калыптанып калган тарыхын белгилеп жазган.

Мындай “Куттуу билим” дастанынын Кытайда фундаменталдуу изилдөө менен автор аталган эмгегин мындай аталыштагы мазмунга: “Куттуу билим” дастанын дүйнөлүк илимде жана Кытайда изилдөө абалы”, “Куттуу билим” Кытай аалымдарынын изилдөөлөрүндө”, “Куттуу билим” дастанын адабий чыгарма катары караган изилдөөлөр” деп бөлүп, Кытайда “Куттуу билим” чыгармасын хронологиялык тарыхын үчкө бөлүп караган.

1.1956-1979-жылдар аралыгын белгилеп, бул мезгилди автор “Куттуу билим” боюнча изденүү, же которуу, таныштыруу, үйрөнүү багытындагы болгон изилдөөлөрдү киргизген.

2.1979-1992-жылдары изилдеген макалалардын саны уйгур тилинде 103кө жеткени, анын ичинен төрттөн бир бөлүгү дастанды тааныштыруу, үйрөнүү, өзгөчө чыгарманын философиялык идеясы жөнүндөгү макалалар негизги орунду ээлегендиги, 10дон ашык макалалар дастандагы каармандардын аттарын жазуу, араб, фарс сөздөр жана терминдер ээлегендиги, калгандары мыйзам, нуска, үй-бүлө тарбиясы, билим, астрономия сыяктуу чагылдырылган макалалар жарыялангандыгы тууралуу жазылган.

3. 1993-2009-жылдары Кытайда “Куттуу билим” дастанын таанытууда, биринчиден, изилдөөчүлөр, рационалдык изилдөө майданында ээ болсо; экинчиден, 8 жогорку окуу жайында сабак катары киргизилгени, үчүнчүдөн, дастандын изилдөө базасы, борборлору курулуп, көптөгөн илимий журналдарга “Куттуу билим” дастанын изилдеген макалар жарыялоого жол ачылган.

1993-жылы октябрь айында алгачкы Эл аралык жыйын Бейжинде өтүп, изилдөө иштеринин илгерилешине чоң көмөк болуп, бул жыйынга 9 окумуштуу 9 өлкөдөн келип, 51окумуштуу Кытайдан катышып, 1998-жылы октябрь айында Жусуп Хас Хажиптин 980 жылына жана “Куттуу билимдин” 928 жылдыгына арналган илимий талкуулоо жыйыны болгонун эскерип өтөт.[16,42-б.]. Албетте, мындай хронологиялык тартипте Кыргызстандагы окурмандарга жарыялашы бардык жагынан колдоого арзыйт.

Жусуп Баласагынды жана анын “Кутадгу билиг” дастанынын ар бир мамлекеттин окумуштуулары ар бирөө өз алдынча изилдөө менен алек, бирок бири-бири менен байланышы жок. Ар бирөө өздөрүнүн казанында кайнап жатат. Кыргызстанда “Баласагын борбору” деген изилдөө институту ачылса, көп эле орток мурастарды изилдөө боюнча бир канча багыттагы иштер жүрүп калмак. Мисалы, Россиянын Москва шаарында М.Горький атындагы дүйнөлүк институтунда “Есенинская группа” деген изилдөө группасы бар. Алар жылына Есенин тууралуу илимий-практикалык конференцияларды, макалаларды, томдук жыйнактарды топтоп, аларды жарыялоо менен алек болот. Ал эми Кыргызстанда Жусуп Баласагын, Махмуд Кашкарини изилдөө, аларга кошуп дагы орто кылымдагы мурастарды изилдөө сыяктуу багыттарды чогултуу, аларды жарыялоо иштери, атүгүл ушул күнгө чейин Ж.Баласагындын “Кутадгу билиг” дастанынын үч кол жазмасы толук бизге жете элек. Аларды алдырып, изилдөөчүлөргө окутуп, сапаттуу котормосун жарыялоо иши колго алынса, илим үчүн пайдалуу гана болмок. Арабызда дастандын түп нускасын окуй турган окумуштуу -изилдөөчүлөр улам улгайып кетип баратат. Булардын тилин билген, тыбыштык өзгөчөлүктөрүн окуй ала турган мыкты педагог, адис Мусабаева Зеби

эженин да көзү өтүп кетти. Ушул адам бизге окуганды жана чечмелегенди үйрөттү эле. Азыр дагы арабызда дастандын түп нускаларын окуй ала турган изилдөөчүлөр саналуу эле калды. Булардын да билимин пайдаланып, аларга окутуп, дастандын түп нускасына жакын кыргыз тилиндеги котормосун жарыялоо керек.

Колдонулган адабияттар

1. Советская тюркология, 1970, №4-6.
2. Айтматов Ч. Рухий дөөлөттүн башаты. //Кыргызстан маданияты, 1986, №6(993), 6-февраль, 2-бет.
- 3.Эралиев З. Жусуп Баласагын биздин – сыймыгыбыз. Заман Кыргызстан, 1994, 15-июль, 3-бет.
4. Артыкбаев К. Артыкбаев К.Такталганды талашпа (Тарыхый инсандар Ж.Баласагын жана М.Кашкари жөнүндө)//Кут билим,2002,26-апрель,№16,6-б.
5. Атамбаев Алмазбек. Жусуп Баласагындын 1000 жылдыгы жөнүндө жарлыкка кол койду. Super.kg. <https://www.super.kg/kabar/news/111889>
6. Тынчтыкбек Чоротегин. 950: “Кутадгу билиг” эмгеги жоктон жаралбаган. Азаттык үналгысы. 2020, 20-январь. https://www.azattyk.org/a/jusup-balasagyn_kutadgu-bilig_950th_anniv_blog_2020_tch_ky/30385636.htm
7. Малов С. Памятники древнетюркской письменности. – М.–Л.: Наука, 1951. – с. 224.
8. Валитова А.А. К вопросу о фольклорных мотивах в поэме «Кутадгу билиг». // Сов. тюркология, 1970, № 4, стр 88-102.
9. Потапов А.П. Умай – божество древних тюрков в свете этногра-фических данных.// Тюркологический сборник. – М., 1970. – С. 281.
10. Ахмед Зийади. Тарыхый мурас. «Кутадгу билиг» жөнүндө талкуу жана баян. – Үрүмчү, 1986. – 11- б.
11. Бартольд В.В. Сочинения. Т. V. – М., 1963. – С. 367.
12. Артыкбаев К. Дагы бир жолу орто кылымдагы адабий эстеликтерибиз жөнүндө.// Кыргызстан маданияты, 1990, 20- сентябрь, 4-бет.
13. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.–Л.: Наука, 1951. – стр. 96.
14. Кутты билиг. А.Егеубаевдин казак тилиндеги котормосу). – Алматы: Жазушы, 1986. – 9- б.
15. Ү.Асаналиев, К.Аширалиев. “Кутадгу билиг” эстелигинин тилдик өзгөчөлүктөрү. Фрунзе, 1965, 138-бет.
16. Жусуп Хас Ажип. Кут даарытар билим (Кутадгу билиг) Турганбай Кылычбек, Нооруз Усөналы. Үрүмчү: Шинжан эл Басмасы, 1992. Азыркы кыргыз алфавитине түшүргөндөр: Мусабаева З. М., Эргун Кожа.383б.

Токоева Гүлдана Самидиновна
философия илимдеринин доктору,
Бекмамат Осмонов атындагы Жалал-Абад
мамлекеттик университетинин профессору,

Токоева Гүлдана Самидиновна
доктор философских наук, профессор
Жалал-Абадского государственного
университета имени Бекмамата Осмонова

Tokoeva Guldana Samidinovna,
doctor of philosophical science, professor of
the Jalal-Abad State University n.a.
Bekmamat Osmonov

**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТТУУ БИЛИМ” ДАСТАНЫНДАГЫ БИЛИМ БЕРҮҮ
ЖАНА ИЛИМГЕ КАРАТА КӨЗ КАРАШТАРЫ**

**ВЗГЛЯДЫ ЖУСУПА БАЛАСАГУНИ ОБ ОБРАЗОВАНИИ И НАУКИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ
“БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ”**

**VIEWS OF ZHUSUP BALASAGUNI ON EDUCATION AND SCIENCE IN THE WORK
“BLESSED KNOWLEDGE”**

Аннотация

Ааламдашкан коомдо ар бири мамлекет өзүнүн ордун табуу жана ал процеске кирүү реалдуулугун башынан өткөрүп жаткан учурда Кыргыз Республикасы да белгилүү кадамдарды жасап заманбап коомдогу өзгөрүүлөргө карата ыңгайлашууда. Элдик нукура баалуулуктарын сактоо, өнүктүрүү аркылуу гана кыргыз эли ааламдашуу алкагынан ордун табаарын аңдап билүүдө. Кыргыз эли эң байыркы элдердин бири катары көөнө тарыхы гана болбостон маданияты менен да бүгүнкү күнгө чейин жашап келди. Руханий баалуулуктарды жаратып, аны жаштарга жеткирип, келечек муундарга өткөрүп берүүдө. Биз муундар аркылуу жаралган тарыхый-маданий мурасыбыз менен сыймыктанып, суктанып, аны үйрөнүп, мындан кийинки муундарга таберик кылууну милдетибиз катары аңдап билүүбүз зарыл. Барктап, баалап жана аздектей турган руханий байлыгыбыздын бири орто кылымда жашап, өзүнүн өзгөчө шөкөттөгү чыгармасын жараткан Жусуп Баласагын жана анын “Куттуу билим” дидактикалык дастаны. Биздин бул макалада Жусуп Баласагындын чыгармасындагы билим берүүгө карата ой толгоолору жана илимдин адам жашоосундагы ролу тууралуу ойлору талдоого алынмакчы.

Ачкыч сөздөр: билим, илим, билим берүү, адам, жашоо, өмүр, ааламдашкан коом.

Аннотация

Когда идет глобализационные процессы, каждое государство ищет свое место в данной реальности и переходит к новым изменениям. В процессе глобализации культуры кыргызский народ осознать того, что он сможет найти свое место в глобализационных процессе, только сохраняя и развивая свои подлинные национальные ценности. Кыргызы, как один из древнейших народов

создали, сохранили и передали не только свою многовековую историю, но и самобытную культуры. Народ должен гордиться историческими и культурными ценностями, созданными поколениями и должен передать их для развития будущей национальной культуры. Одним из духовных достижений народа является произведение средневекового мыслителя Юсуфа Баласагуни “Кутадгу билиг”. Это уникальное дидактическое произведение средневековой культуры. В данной статье проанализированы взгляды Юсуфа Баласагуни об образовании и науке, роль знания в жизни человека.

Ключевые слова: знание, наука, образование, человек, жизнь, существование, глобализационное общество.

Annotation

When globalization processes take place, each state seeks its place in this reality and moves on to new changes. In the process of globalization of culture, the Kyrgyz people will realize that they can find their place in the globalization process only by preserving and developing their true national values. The Kyrgyz, as one of the most ancient peoples, created, preserved and passed on not only their centuries-old history, but also their original culture. The people should be proud of the historical and cultural values created by generations and must pass them on for the development of the future national culture. One of the spiritual achievements of the people is the work of the medieval thinker Yusuf Balasaguni “Kutadgu bilig”. This is a unique didactic work of medieval culture. This article analyzes the views of Yusuf Balasaguni on education and science, the role of knowledge in human life.

Keywords: knowledge, science, education, man, life, existence, globalization society

Ар кандай коомдун өнүгүп турушу үчүн коомдук өндүрүш менен катар социалдык институттардын аракеттенип турушу да маанилүү. Социалдык институттардын ичинен билим берүүнүн ролу чоң. Билим берүү заманбап коомдо адамдын руханий керектөөсү гана болбостон ал мамлекеттин социалдык институту катары калыптанып, өз ишмердүүлүгүн жүргүзөт. Коомдун социалдык керектөөлөрүн канааттандырууну колго алып, мамлекетке зарыл болгон адистерди даярдоо боюнча функцияны аткарат. Ааламдашуу процесси заманбап коомдун талаптарына жооп берген, ийкемдүү, өзгөрүүлөргө тез ыңгайлаша билген, чыгармачыл жана санарип технологияларды өздөштүргөн адисти талап кылат. Ааламдашкан коомдогу билимдин ролу канчалык маанилүү экендигин учурдагы реалдуулук туюп сезген сыяктуу орто кылымда жашап өткөн бабабыз Жусуп Баласагын ошол доордун көз карашында туруп билим коом жана мамлекеттин өнүгүшүндө өзгөчө маанилүү, баалуулук экендигин айтып кеткен. Анын чыгармасынын аталышы да “Куттуу билим” же “Кут алчу билим” деп билимди кут деген категория менен байланыштуу чечмелеген.

Чыгарма менен таанышып окугандан мурда ар бир окурман анын аталышына маани берип, бул эмне жөнүндөгү чыгарма, эмне себептен анын аталышы ушундай деп ой толгойт. Өзүнүн дүйнөтаанымынын алкагында ага карата алдын ала пикири жаралат. Ж.Баласагындын бул дастанын колуна кармап, окугусу келген ар бир адам чыгарма билим тууралуу болсо керек деген божомолду айтат.

Жусуп азыркы Токмок шаарына жакын жерде жайгашкан Баласагын шаарында төрөлүп, чыгармасында маалым болгондой, XI кылымда жашап, “Куттуу билим” поэмасы XI кылымдын 70-жылдарында жазылган. В.Бартольд чыгарманын жазылуу убактысы тууралуу төмөндөгүчө айтат: “1069-70-ж. жазылган Кутадгу билиг Тогрулхандын бийлигинин мезгилинде түзүлгөн”[1, 332]. Башкача айтканда Ж.Баласагын бул

эмгегин 18 ай ичинде жазган жана ошол убакта өзү 50 жашта болгон. Ал жөнүндө акын мындай дейт:

Он сегиз ай ичинде жазып бүттүм,
Терип сөздүн асылын келсе жөнү!...
Карып калдым, элүүдө менин жашым,
Кап-кара кузгун эле, аккуу башым[2, 173]

Чыгарманын өзү күбө болгондой, Жусуп билимдүү, интеллекти жогору инсан болгон, анын саясий, философиялык, этикалык, эстетикалык, диний жана табигый илимдерге байланыштуу ойлору “Куттуу билимден” кеңири орун табат. Буга байланыштуу А.Н.Бернштам мындай дейт: “Кутатгу билиг – поэтикалык эле чыгарма болбостон, ал мамлекетти кантип жакшы башкарса боло тургандыгы жөнүндөгү насыяттарды камтыйт. Ушуга байланыштуу жалпы философиялык санаттар менен бирге (“Саясат-Намэ” же “Кабус-Намэ” сыяктуу) социалдык мүнөздөгү ойлорду берет”[3, 294].

Айрыкча маанилүү жагдай дыйкандарга, соодагерлерге, кол өнөрчүлөргө карата ар кандай колдоолордун зарылдыгын көрсөтүү менен, “Кутатгу билиг” көчмөндөргө карата өзгөчө кылдаттык менен мамиле жасоо кеңешин берет. Анткени аларда карахандар мамлекетинин төбөлдөрүнө каршы көтөрүлүштүн мүмкүн болгон күчүн адилеттүүлүк менен көрөт” [3, 294]. Эң негизгиси бул чыгармада ойчул өзү жашаган социалдык чындык чагылдырылат. Карахандар мамлекетинде башкаруучу кагандан сырткары өз ара социалдык-экономикалык карым-катнашты түзгөн бир нече социалдык катмар жашоосун уланткан, дыйкандар болсо көз каранды бойдон кала берген.

Эмгек философиялык маани-маңыздагы чыгарма катары белгилүү. Акындын бул чыгармасы орто кылымдагы ой жүгүртүүнүн стилин, дүйнөнү көркөм чагылдыруу формасын, дүйнөтаанымын билдирет. Эмгекте адамга байланыштуу экзистенциалдык маселелер өзгөчө белгиленет. Негизги каармандар аркылуу философиялык ой толгоолор чагылдырылат. Адам элестөөлөрү аркылуу Адилет (Кунтууду), Бакыт (Айтолду), Акыл (Акдилмиш), Каниет (Өткүрмүш) негизги каармандар катары берилип, болмуштун маңызы ачылат. Башкача айтканда, ушул төрт каармандын аңгеме-маеги аркылуу адам жана аны жашоосунун маңызы жөнүндөгү маселе чечмеленет. Адилет – Кунтууду Элик – дүйнөгө атагы ашкан, бактылуу, бардык жакка даңкы чыккан, түз сүйлөгөн, ою бийик, акылдуу, ар кыйынчылыкты жеңе билген баатыр өкүмдар эле. Айтолду – жаш, акылдуу, көп өнөрдү билген, бирок элден алыс акылман – дөөлөт. Акдилмиш – Айтолдунун уулу, акыл менен билимди алып жүрүүчү. Ал эми Өткүрмүш – Акдилмиштин алыскы тоодо жашаган бир тууганы, ал жалгыз жашап напсисин тыйган, каниет кылган, кудай жолун тутунган жан. Бул тууралу акын өзү минтип айтат:

Баянын кабар этти, түшүнөбүз:
Төрт өзөк – бул китепти түзгөн негиз.
Адилет – анын бири, чындык жолу,
Дөөлөт – дейт экинчиси, бакыт ою.
Негизги үчүнчүнүн – акыл ойлук.

Төртүнчү – каниет делет, кылуу топук[2, 34]

Чыгармада Кунтууду менен Акдилмиштин ортосундагы маек аркылуу бек кандай адам боло алат, вазирдин милдети кайсы, аскер башынын орду, хас-хажибдик орунга кимдер татыктуу, ордо башы боло алчулар, элчи жана анын катчысы жөнүндө, казыначы, башкы ашпозчу, суусун башы жана алардын социалдык ролу тууралуу философиялык ойлор берилет. Ушул төрт каармандын образы аркылуу Ж.Баласагын адамдын маани-маңызын ачып берет. Адамга байланыштуу “адам”, “жан”, “эр” деген түшүнүктөр колдонулат. Адам – адилеттиктин, акылдын, билимдин, бакыттын,

каниеттин алып жүрүүчүсү. Ушул сапаттарды алып жүргөндө ал адам деген атка татыктуу болот.

Ж.Баласагын коомдо эки түрлүү адам баалуу: бек жана акылман; калганы “көптүн бири”, “жылкы саны” сыяктуу көпчүлүктү түзөт деген ойду айтат жана жогорудагыдай эки баалуу адам болууга чакырат. Башкача айтканда, бек – бул адамдын социалдык орду, иерархиялык түзүлүштөгү бийик даража. Буга маанилеш – бийликке, башкарууга байланыштуу “өкүмдар” колдонулат. “Өкүмдар” – өлкөгө, элге акыл менен кызмат кылган бийлик ээси, эл башкарчу “эрен”. Өкүмдар – акылы, билими, адилеттиги, баатырдыгы менен өлкөнүн бүтүндүгүн, элинин биримдигин сактаган, элге бейпилдик, кут-береке тартуулаган башкаруучу.

“Акылман” болуу үчүн окуп-билим алуу зарыл. Анын пикиринде “акылман адам” – акыл менен баркталган, билимге жакын, илимди сүйгөн, иши менен даңк алган, эмгектен качпаган, сөздү баалаган, урпактарга аты калган адам. Демек, акылман адам – кадыр-баркы артык, элге таанылган, акылга бай, айкөл, даанышман, акылына баатырдыгы айкалышкан, бар-жокко каниет кылган инсан. Буга жакын түшүнүк – “жакшы адам”. Бул иши, акылы менен артында сый-урмат, ызат калган инсан. Жакшы адамдын каршысы – “түйкөй адам”. Жусуптун көз карашында түркөй адам илим-билимден артта калган, ар дайым жеме угуп, кагууда жүргөн жан.

Гносеологиялык маселелерге да өзгөчө маани берип, Ж.Баласагын философиялык көз караштары аркылуу адам маселесин орто кылым деңгээлинен алда канча алдыга жылдырган. Хас хажиб боюнча, адам – ой-туюмдуу, акыл-эстүү, жаратуучу жан, ал билими, адеп-ахлагы менен айырмаланат. Таанып-билүү маселесинде: “Укмуштардын эң укмушу – билим менен адамдын оюу”. “Билим деңиз түбү да, чеги да жок, Канча сузсаң азайбайт, толо берет!”[2, 485], - деген позитивдүү ойлорун билдирет.

Адам акылы эң негизги баалуулук, ал аркылуу бардык ийгиликтерге жетүүгө болот. Ж.Баласагын акыл менен окуп-билим алганды айырмалоону сунуштайт. Ал төмөндөгүдөй суроолорду коет: акылдын милдети эмнеде?, акыл кайдан башталат жана кайдан чыгат?, акыл качан жетилет жана кайда тынат? Бул суроого ал минтип жооп берет: акыл мээде болот, ал эң чоң баалуулук, “адамды айбандардан айрыйт акыл, билими артык болсо – ошол асыл. Башкача айтканда, акылдуу адам “асыл” деп белгиленет, билим алып, илимдүү болсо урмат-сый, даңкка татыйт. Акылдуу жан окуу-билим аркылуу табият сырларын ачат жана түрдүү өнөргө ээ болот.

Ал “өзүнүн таанып-билүү теориясында төмөндөгүдөй маселелерди чечүүдөгү негизги мамилелерди көрсөтөт: курчап турган чындыкты таанууда акылдын жогорку ролу, билимдин келип чыгышындагы субъектинин активдүү ролу. Бул маселелерди изилдөөдө Ю.Баласагын Чыгыш философиясынын тарыхындагы прогрессивдүү линиянын өнүгүүсүнө танапаш болот. Чыгыш Перипатетикасынын өкүлдөрү катары Ю.Баласагын курчап турган реалдуулукту таанып-билүүдө акылга маанилүү ролду таандык кылат”[4, 85-86]. Ушуга байланыштуу Ж.Баласагындын квинтэссенциясында адам акылы – эң негизги баалуулук, аны менен катар билим да анын адамдыгын аныктайт. Ойчул айтат: “Адамзатты жаратты жандан артык, акыл, билим, өнөрдү берди калпып”. Бул айтылгандардан жыйынтык чыгарууга болот: адам - акыл жөндөмдүүлүгүнө, ой жүгүртүү ишмердүүлүгүнө, тил аркылуу оюн билдирүү артыкчылыгына ээ жан; ал ар түрдүү өнөр-билим үйрөнө алат, бул – аны аныктап турган артыкчылыгы. Адам өздөштүргөн билим менен илимди тил аркылуу башкага берет, же билдирет, ошондуктан, Жусуптун көз карашында тил – илим менен билимдин көпүрөсү, ал адамды бакытка бөлөйт же шорлотот. Акын тилди арстан менен салыштырып, “тил арстан босогоңдо комдонгон, бошоп кетсе өзүңдү да жеп койгон”[2, 59] – дейт. Ошондуктан ал кеңеш берет: “көп сүйлөбө, а көрөкчө так сүйлө, түмөн

сөздүн – оң мааниси бир сөздө”. Тил маселесине карата ал көп сүйлөгөн адамды “кур бабырак”, ал эми унчукпаган адамды “дудук” деп белгилейт.

Билимге карата ал мындай дейт: билим – адамдагы руханий байлык, аны эч ким уурдап кете албайт; билим – жыпар менен мааниси окшош баалуулук, аны канча катсаң да жыты чыга берет; билим – жан кыйышпас дос, кыйынчылыкта таштап кетпейт.

Билим бийик түгөнбөс окуу – улук,
Адамда ушул эки артыкчылык.
Окугандар акылдуу, улук болоор,
Билимдүүгө түгөнбөс байлык коноор.
Окуу – билим, акылдуу – акыл курап,
Билимдүү ойдогусун кабыл кылат[2, 58-59].

Ал эми илим акылды арттырып, адамдын таанып-билүүчү ишмердигин кеңейтсе, акыл табияттын түркүн сырын ачып берет. Ушул баалуулуктарга бакыт теңдештирилип коюлат. Билимдүү, илим жолундагы адам – бактылуу. Ошондуктан, бакыт – адам экзистенциясынын өзгөчө көрүнүшү, бирок ал убактылуу, ошол мезгилди адам кармай билсе бакытка жетет. Ал тууралуу Жусуп мындай дейт:

Аккан суу, жүргөн желдей – бакыт турбайт,
Эч качан айлампасы анын тынбайт.
Бакыт – кут, өзгөрүлмө, бапа болбойт,
Жылмышып жерге түшүп, учса – конбойт.
Бактым бар деп кубанба: келет – кетет.
Дөөлөт бар деп ынанба: толот – бүтөт[2, 93]

Ойчулдун көз карашында адамдын болмушундагы баалуулук катары “дөөлөт” эсептелет, ал келет да – кетет, убактылуу. Куштап, барктап алса көпкө турат, тескерисинче, аны баалай албаса качып кетет. Ошондуктан чыгармада дөөлөт, кут, бакыт кыймылдуу, өзгөрүлмөлүү баалуулук катары көрсөтүлөт.

Ж.Баласагын “кут” жөнүндө минтип эскертет: “Кут бир келет – бакпасаң кетип калат, бак бир конот – үйлөсөң өчүп калат. Бакытка колуң жетсе карма бекем, бошотсоң, сага экинчи келбейт, ишен! Бакыт шарты: дайыма таза жүрүү, чалынбастан күнөөгө өмүр сүрүү”[2, 97]. Бул пикирлерди айтуу менен Жусуп баары өзгөрүүдө, кыймылда, өнүгүүдө турарын, диалектикалык – бири экинчисине өтүүчүлүктү, карама-каршылыкты, сандык жана сапаттык өзгөрүүнү, мазмун жана форманы, себеп-натыйжалык байланышын көрсөтүүгө жетишет. Ал эми А.Бекбоев жана Ө.Козубаев билимдин өзү кут, бакыт экендигин, билим кут-бакытка жетүүнүн жолу катары талдайт. Анын пикиринде “Кут бакытка, жакшы гармониялуу турмушка жетүүнүн бирден-бир жолу билимдердин зарыл системасына ээ болуу” [5, 197].

Этикалык жана эстетикалык аспекте жакшылык менен жамандыктын детерминациялык байланышын абдан бир өзгөчө философиялык ой менен чагылдырат. Адамдагы терс сапаттар: өжөрлүк; ал өкүм сүргөндө – сыймык менен урмат качат; оройлук – заар сөзү менен көңүл калтырат. Жакшы жана жаман деген түшүнүктөргө философиялык ой жүгүртүп, “Жакшы адам жылдар өтсө карып койбойт. Мактоо менен жаманды түзөп болбойт. Жамандар – өкүнүчтө калат карып, жакшынын өмүрү узун: ою жарык” [2, 72], – деп жакшылык дефинициясын адам болмушунун көрүнүшү катары баалайт.

Жакшы сапаттар катары токтоолук, сабырдуулук, чыдамкайлык эсептелет, булар бакытка алып баруучу жол. Чыдамкайлар “көктөгү кууну кармайт”, сабырдуулар “асманга шаты салат”, “сапаттын эң кымбаты мээримандык” экендигин эскертет. Дүйнөнү таанып, андан өз ордунду тапкың келсе адилет, ак жаша деп кеңеш берет жана адилеттик, акыйкаттык жыргалдуу турмуш алып келерине ишеним артат [6, 145].

Ошентип, адамдын калыптануусунда билим менен илимдин ролу чоң, алардын маңызы табият сырларын таанып-билүүнүн негизинде ачылат. Билим болсо практикалык мүнөзгө ээ, адам акыл-эстүү, билимдүү болуп төрөлбөйт, ал калыптанат, анын натыйжасында дүйнө ар тараптуу иликтенет. Ж.Баласагындын пикиринде, тааным – адамдын жаңы билимдерге ээ болушу, ал эми билим – чеги жана түбү көрүнбөгөн деңиз. Акын ошол чеги болбогон билимди өздөштүрүүгө, илим жолун таанууга чакырат. Табигый жана гуманитардык илимдерди үйрөнүү – мамлекетти башкаруу ишмердигине ээ болуунун шарты. Өкүмдарга өзүнүн элин башкаруунун жолун көрсөтөт: билимдүү өкүмдар мамлекетти адилеттүү башкара алат.

Адам окуп-билим алуу процессинде калыптанат жана акылдуу, ишмер, социалдык субъект боло алат. Билим алуу жаш мезгилден башталуусу зарыл, ал илимге кызыкдарлыкты, кайраттуулукту, түшүнүүчүлүктү калыптандырат. Адамдын негизги багытталышы (предназначение), маңызы Ж.Баласагын тарабынан позитивдүү маанайда анализге алынып, адам, коом, социалдык нормалар, руханий баалуулуктар менен тыгыз байланышта каралат. Жалпы адамзаттык баалуулуктар болгон жакшылык, адилеттүүлүк, сонундук, көрктүүлүк, бакыт, сулуулук аркылуу адамдын наркы көрсөтүлөт. Ал эми этикалык оң сапаттар анын антитезасы – жамандык аркылуу чагылдырылат.

Корутунду

Илим билим берүү системасы заманбап коомдогу башкы социалдык институт болуп калды. Анткени коомдун жашап жана өнүгүп турушу билим берүү менен илимдин өнүгүүсүнө көп жагынан көз каранды. Илимдин өнүгүүсү жана анын жыйынтыктары өндүрүшкө киргизилет жана жаңы технологияларды колдонууга мүмкүндүк ачат. Анткени илимий жактан колдонууга сунушталган жаңы технологиялар өндүрүштү кеңейтүүгө жогорулатууга жол ачат. Өндүрүшкө киргизилген жаңы технологиялар илимий изилдөөнүн натыйжасы болуп саналат. Ал эми Жусуп Баласагындын билим берүү жана илим тууралуу көз караштары ааламдашкан коомдо элибиздин руханий мурастарынын бири катары кызмат кыла бере тургандыгы шексиз.

Колдонулган адабияттар

1. Бартольд, В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. – Б.: “Шам”, 1996. – 608 с.
2. Баласагуни, Ю. Кутту билим. – М., 1993. – 554 б.
3. Бернштам, А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. В 2 т. – Т.2. – Б.: Айбек, 1998.
4. Касымжанов, А.Х., Мажиденова Д. Очарование знания. – Ф.: Кыргызстан, 1990. 154 с.
5. Бекбоев, А., Козубаев, Ө. Уңгу сөздөн улама (Кыргыз философиясынын очерктерине карата). – Б., 1994. 62 б.
6. Токоева, Г.С. Кыргыз философиясындагы адам болмушу [Текст] /Г.С.Токоева. – Б.: “Махprint” басмасы, 2015. – 244 б.

Үркүнчиева Гүлсайра Жолдошбековна
Кусеин Карасаев атындагы Бишкек
мамлекеттик университетинин кыргыз
филологиясы факультетинин кыргыз
адабияты кафедрасынын улук окутуучусу

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТТУУ БИЛИМ” ПОЭМАСЫНЫН ИЗИЛДЕНИШИ

Аннотация

Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” поэмасын изилдөөгө Кыргызстандын окумуштуулары зор салым кошкон: Т. Сыдыкбеков, К. Артыкбаев, С. Эралиев, Б. Жамгырчиев, А. Нарынбаев, Н. Токтомаматов, Н. Жаманкулов ж. б. Көптөгөн чет элдик окумуштуулар, алардын арасында француз окумуштуусу А.П. Жобер, түрк окумуштуулары Р.Р. Арат, А. Дилачар жана башка окумуштуулар да өз салымдарын кошкон. “Куттуу билим” поэмасын изилдөө тарыхындагы маанилүү этап академик В.В. Радловго тиешелүү. “Куттуу билим” дастанын басып чыгарууга көп күч жумшаган жана ага илимий изилдөөлөрдү да арнаган. Жусуп Баласагындын чыгармачылыгын изилдөө, анын чыгармачылыгынын жаралуу доору орустун көрүнүктүү чыгыш таануучулары В.В. Бартольд, С.Э. Малов жана белгилүү советтик тарыхчылар, адабият таануучулар А.Н. Кононов, С.Н. Иванов, М.С. Фомиковго да тиешелүү болгон.

Түйүндүү сөздөр: поэма, тарых, адабият, изилдөө.

ИССЛЕДОВАНИЯ ПОЭМЫ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА “БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ”

Аннотация

Учёные Кыргызстана, среди которых Т. Сыдыкбеков, К. Артыкбаев, С. Эралиев, Б. Жамгырчиев, А. Нарынбаев, Н. Токтомаматов, Н. Жаманкулов, внесли значительный вклад в изучение поэмы Жусупа Баласагына “Куттуу билим”. Кроме того, её исследованию посвятили свои работы многие зарубежные учёные, среди которых были французский учёный А.П. Жобер, турецкие учёные Р.Р. Арат, А. Дилачар и другие. Важный этап в истории изучения поэмы “Куттуу билим” связан с именем академика В.В. Радлова, который многое предпринял для её издания, а также посвятил ей научные исследования. Творчество Жусупа Баласагына, эпоха создания его произведений вызвали большой интерес выдающихся русских востоковедов В.В. Бартольда, С.Е. Малова и известных советских историков и литературоведов А.Н. Кононова, С.Н. Иванова, М.С. Фомикова и других, которые посвятили этому успешные научные исследования.

Ключевые слова: поэма, история, литература, исследование.

STUDY OF ZHUSUP BALASAGYNS POEM “KUTTUU BILIM”

Abstract

Scientists of Kyrgyzstan have made a significant contribution to the study of the poem of Zhusup Balasagyn «Kuttuu bilim»: Sydykbekov, K. Artykbaev, S. Eraliev, B. Zhamgyrchiev, Narynbaev A., Toktomamatov N., Zhamankulov N. Many foreign scientists, among whom were the French scientist A.P. Jaubert, Turkish scientists R.R. Arat, A. Dilachar and others. An important stage in the history of the study of the poem «Kuttu Bilim» is associated with the name of Academician V.V. Radlov, who undertook a lot for its publication, and also devoted scientific research to it. The study of the work of Zhusup Balasagyn, the era of the creation of his work was successfully carried out by the outstanding Russian orientalists V.V. Bartold, S.E. Malov and famous Soviet historians and literary critics A.N. Kononov, S.N. Ivanov, M.S. Fomikov and others.

Keywords: poem, history, literature, research.

Махмуд Кашкари түрк тилин кенен изилдеп, бул узакка жашай турган тилди ошол мезгилдеги түрк бабаларынын кимиси канчалык нак сүйлөөрүн иликтеп келип: уйгур, татар, йябаку, кай, басмыл башкур, булгар, субар ж. б. түркчө да сүйлөшөөрүн, өздөрүнчө да сөзү, диалектиси бар экендигин белгилейт. Ал эми өзүнүн «Түрк сөздөрү жыйнагында» накта түрк тилинде сүйлөгөн: кыргыз, кыпчак, огуз, тукси, йагма, чигил, йарук каблалары экендигин жазган. Аталган калктардын бул мезгилде кыргыздан башкалары өздүк атын жоюп коюшту. Алар не азыркы казак, өзбек, кыргыз, түркмөн, түрк сыяктуу түрк калктарына синди. Айрымдары тарыхый ааламат кесепетинен кыргын табышты. Ошентсе да, бул кездери аталбай калган калктардын кийинки муундарга калтырышкан рухий мурастары азыркы учурда жашап жатат. Неге дегенде, жадаса таштан курулган мунара кыйраса кыйрайт, насили сез жараткан мунара — ошол көркөм, касиеттүү түрүндө сакталып, жалпы, калайыкка сиңип, доор сүрө берет! Эмесе акылман акын Жусуп Баласагын, чоң тилчи окумуштуу Махмуд Кашкари, деле Орхон-Энесай, Талас жазмалары сыятуу бабалардан калган мурастарга деле азыркы мезгилде аттары аталбай калган кабдалардын ортоктош экендигин айта кеткенибиз абзел. Эгерде чыгаан тилчи — окумуштуу Махмуд Кашкари өзү айткандай, Урумдан чин аралыгындагы түрк каблаларын кеңири зерикпей аралап, бардык ана калктарынын уруу-урууларына чейин үрп-адатын, нарк-салтын, ырым жөрөлгөсүн, тилин кеңири изилдеп, кылдат баамдап, өзү айткандай, ошол түрк тилинин чыгаан билгиси, ар бир сөздүн жибек учугуна чейин так билген «найзачанынан» экендигине карабастан, ар бир кеп-сөздөгү көмүскө, тунгуюк туюмаларын ачып, соңкуларга маданий мурас болсун деген ак тилекте «Девонун сөздүгүн» жараткан болсо, даанышман акын Жусуп Баласагын «Кут билимин» окуганында түрк тилинин көркүнө нак тунаарсың деп окурманды ынандырса болот. «Куттуу билим» Эл аралык илим тармагында биринчи жолу франциялык чыгыш таануучу Амадей Жобердин 1823-жылы «Азия» журналына жарыяланган Вена нускасы боюнча «Куттуу билимдин» үлгүлөрүн жарыялашы жана ал боюнча көлөмдүү кабары аркылуу белгилүү болду. Амадей Жобертен кийин Венгрия, Россия жана Советтер Союзу, Түркия, Америка, Кыргызстан сыяктуу элдердин илимпоздору «Куттуу билимди» которуу, бастыруу жана тааныштырууда көптөгөн кызматтарды иштешти. Булардын ичинде В.В.Радлов баштаган Россия жана Советтер Союзунун аалымдары, Рашид Рахмиди Арат баштаган Түркия аалымдарынын көрсөткөн тырышчаактыгы өзгөчө мактоого татыктуу. 1890-жылдан 2008-жылга чейин 100 жылдан ашык убакыт ичинде Россия жана Советтер Союзунун курамындагы өлкөлөр «Куттуу билим» дастаны тууралуу изилдөө иштерин токтотпой келди. «Куттуу билим» дастанын изилдөө менен таанылган В.В.Радлов, В.В.Бартольд, С.Е.Малов, Э.Р.Тенишев, А.Н.Кононов, А.А.Валитова, Э.Н.Нажип, И.В.Стеблева, В.У.Махмуров, К.Каримов, К.Артыкбаев, З.Эралиев, А.Нарынбаев өңдүү окумуштуулардын тобу түзүлдү. Булардан бөлөк дагы Мухаммад Нуриза, Масуди, Мурат Хамраев, Хожо Ахмет, Сайду Вакасов, Салих Муталипов, Самут Моллаев сыяктуу окумуштуулар «Куттуу билим» боюнча энциклопедияларга, колдонмолорго, китептерге көптөгөн макалалар жазышты, жарыялашты. В.В.Радлов 1890-1910-жылга чейин, 22 жыл ичинде, «Куттуу билим» дастанынын Вена нускасы жана анын кошумчасы, Каир нускасы, славян жазуудагы нускасы жана немис тилиндеги толук котормосун басмадан чыгарды. В.В.Радлов «Куттуу билим» дастанын которуу, басмадан чыгаруу жана терең изилдөөгө салымын кошуп, илимде маанилүү бир тарыхый баскычты жараткан. А.А.Валитова «Куттуу билим» таанууда биринчилерден болуп тарых таануу багытына жол ачты. Кыргызстандын гуманитардык илиминде алгачкылардан болуп, Жусуп Баласагын бабабыз жашаган доор, анын кереметтүү дастаны, «Куттуу билим» тууралуу өзүнүн алгачкы салмактуу пикирин билдирген окумуштуу академик А.Алтымышбаев болгон, - дейт кыргыз окумуштуусу З.Эралиев. З.Эралиевдин пикири боюнча академик А.Алтымышбаев өзүнүн «Очерк истории развития общественно-политической и философской мысли в дореволюционной Киргизии» (Фрунзе, Илим, 1985) деген эмгегинде «Жусуп Баласагындын көз карашы», айрым анын байкоолору тууралуу туура эмес жазылган эмгектерди сындап, айрым илимий жактан туура эмес бүтүмдөргө бөгөт

койгон” . 1985-жылы Азиз Нарынбаев, А.Касымовдор да “Бабаларыбыздан калган мурас «Куттуу билимдин» жаңы басылмасы” деген макаласын жарыялашты. Кылымга келгенде, кыргыз аалымдарынын бул жөнүндөгү изилдөөлөрүндө чоң илгерилөө болду. Алсак, З.Эралиевдин «Жусуп Баласагын» (Б.2000), Н.Турдубаеванын «Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билиг» дастаны» (Б.2006), А.Садыковдун «Кутадгу билиг» - «Куттуу билим» - рухий дөөлөт» (Б.2007), А.Абдыразаковдун «Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билиг» дастаны»(Б.2009)ж.б эмгектери жарыяланып, аларда «Куттуу билим» чыгармасы жөнүндө кеңири сөз кылынган. «Куттуу билим» кандай чыгарма деген маселе жөнүндө ар кайсы элдердин окумуштуулары изилдөөлөрүнүн натыйжасында өз көз караштарын айтышкан, ал тургай алардын көз караштары айрым учурларда карама-каршы да болгон. Мисалы, Түркия аалымдарынын ичинен «Куттуу билим» чыгармасын изилдөөдө атагы чыккан Рашид Арат өзү которгон «Куттуу билим» чыгармасынын 1-томунун кириш сөзүндө мындай деп жазды:“«Куттуу билим» окуяларды баяндаган тарыхый чыгарма эмес, же район, шаарларды сүрөттөй турган географиялык чыгарма эмес, ошондой эле дин адамдардын аракеттерин чогулта турган атайы жыйнак дагы эмес, белгилүү бир философтун көз караштарын негиз кылган философиялык чыгарма, же болбосо белгилүү акылман сөздөрү аркылуу кишиге насыят кыла турган чыгарма да эмес. Жусуп Хас Хажип башкалардын айткандарындай, бийликтегилерге кошомат кылуу үчүн болбогон окшотуулар аркылуу курулай насыкат кыла тургандардан эмес, балким кишилик турмуштун маанисин анализ кыла турган кишилердин коом жана мамлекеттеги милдетин көрсөтүп бере турган, кең маанидеги философиялык чыгарманы жазып чыккан философ жана аалым, «Куттуу билим» дастаны сюжетинен баштап, адаттан тышкары өзгөчө бир чыгарма” . Түркиялык профессор Махсуди «Куттуу билим» түркий тилинде сүйлөшө турган ар улут элинин “көп кылымдардан бери карай ахлак жана мыйзамдык көз караштарынын жыйынтыгы”, “Мамлекет аппараты, саясий мыйзам, коомдук ахлак туурасындагы изденүү” деп караган . Германиянын окумуштуусу Отту Ольберт «Куттуу билим» араб философу Ибн Сина жана байыркы грек философу Аристотель идеясынын таасири менен жазылган философиялык чыгарма” деп караган. Түркия аалымы Копрулу бул көз карашка кошулган. Ал “«Куттуу билимдин» идеясына Ибн Синанын таасири өтө терең болгон” деген. Бирок Россия жана Советтер Союзунун айрым аалымдары, мисалы В.В.Радлов, В.В.Бартольд, Б.Тухлиев өңдүүлөр болсо «Куттуу билим» адабий чыгарма деп карашкан. Биздин пикирибизде «Куттуу билим» адам турмушунун, жашоосунун ар кандай жагдайларын көркөм чагылдырган терең философиялуу адабий чыгарма. Адеп-ахлактык, саясий-закондук ж.б. маселелерди андагы төрт каармандын иш аракети, жашоо нормалары аркылуу сүрөттөөгө жетишкен. Ошондуктан “Куттуу Билимди” адабий мурас катары окуп-үйрөнүү туура болот деген пикирдебиз.

Колдонулган адабияттар

- 1.Абдыразаков А. Жусуп Баласагын. // Кут билим, №47. 1993.15-декабрь.
- 2.Артыкбаев К. Орто кылымдагы адабий эстеликтерибизди уйронуу маселесине карата. Китепте: Артыкбаев К. Тандалмалар.-Фрунзе, 1984.
- 3.Артыкбаев К. В.В.Радловдун “Кутадгу биликке” акыркы созу жонундо. Китепте: Жусуп Баласагын тууралуу баян. – Бишкек, 2004.
- 4.Артыкбаев К. Дагы бир жолу орто кылымдагы адабий мурасыбыз жонундо. Китепте: Акыйкат сабагы. – Бишкек, 1991.
- 5.Сыдыкбеков Т. Кут белгиси – билик. “Кут алчу билимге” жазылган баш соз. Китепте: Жусуп Баласагын “Куттуу билим” – Москва, 1993.

Эдилова Мариям Миталиповна
философия илимдеринин доктору,
Эл аралык «Ала-Тоо» университетинин
факультеттер аралык мамлекеттик
предметтерди окутуу кафедрасынын
профессору, Кыргыз Республикасынын
билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер
mariam_ed@mail.ru

Ж. БАЛАСАГЫНДЫН “КУТТУУ БИЛИМИ”: ГЕНДЕР МАСЕЛЕСИ

Аннотация

Ж. Баласагындын Куттуу билими” эмгеги мындан он кылымдай мурда түрк тилинде жазылган алгачкы энциклопедиялык чыгармалардын бири. Бул дастанда адам баласынын жашоосунун маани-маңызы, коомдогу орду философиялык аспекттен (атап айткана, онтологиялык, гносеологиялык, этикалык, эстетикалык ж.б.) поэзиянын көркөм каражаттары аркылуу ар тараптуу каралган. Бул чыгармада Ж. Баласагын адеп-ахлак, үй-бүлө маселелери менен катар эле гендердик проблемаларды да козгоп кеткен. Гендер адамдарды физиологиялык, анатомиялык жана психологиялык айырмасы боюнча ажыратат. Маскулиндик менен феминдиктин дуализми, гендердик стереотиптер Жусуп Баласагындын тушундагы орто кылымдын теоцентристтик философиясында ачык байкалат, атап айтканда, эркек аң сезим, акыл, теңирди билдирсе, ал эми аял материалдык булганч дүйнөнүн образын (образ грязного телесного мира) түшүндүрөт. Мындай көз карашка ылайык коомдо аялдын жана эркектин социалдык статусу аныкталат. Аялга караганда эркекке артыкчылыктуу мамиле жасалып, кыздын жарык дүйнөгө келишине маани берилбей, тескерисинче, ал төрөлгөндөн эле «күнөөлүү», шайтанга оңой эле азгырылуучу «жамандыктын жарчысы жана себеби» эсептелинет. Орто кылымдагы аялдарды басмырлоо жана кырып-жоюу да дал ушул идеянын жүзөгө ашырылышы болуп эсептелет. Демек, бул эмгекте кыз бала менен эркек баланы тарбиялоо, эркек жана аялдын социалдык статусу жөнүндөгү патриархаттык маданият, гендердик стереотиптер, гендердик асимметрия аныкталат.

Өзөктүү түшүнүктөр: гендер, гендер маселеси, гендер теориясы, гендердик стереотиптер, гендердик дуализм, гендердик асимметрия, гендердик багыт, патриархат, патриархаттык маданият, гендердик теңчилик, гендердик анализ, гендердик социалдаштыруу, гендердик багыт, гендердик баланс, гендердик ролдор, гендердик теңсиздик, гендердик экспертиза, гендердик статистика, гендердик саясат, билим, илим, энциклопедия, онтология, гносеология, этика, эстетика, адеп, социалдык жыныс, биологиялык жыныс, атрибут, социалдык, социалдык иерархия, социалдаштыруу, маскулиндик, феминдик, социалдык практика, дух, логос, ассоциация, идентивдүүлүк, дуализм, социалдык статус, социалдык дискриминация, патриархаттык маданият, чыгыш традициясы, пассивдүү объект, индикатор, бакубатчылык, ата-тек, мораль, моралдык тазалык, реализация, карьера, каада-салт, адабият, искусство, массалык маалымат каражаттары, демократия, граждандык коом, рынок экономикасы, эмпирика, эмпирикалык байкоолор.

Abstract

“Blessed Knowledge” by Balasagyn is one of the first encyclopedic works written in Turkish about ten centuries ago. This poem comprehensively, using the artistic means of poetry, examines the meaning of human life from the point of view of philosophy (specifically, its ontological, epistemological, ethical, aesthetic, etc. aspects), etc. In this work, Balasagyn, in addition to issues of morality and family, also touched on gender issues. Gender differentiates people based on physiological, anatomical and psychological differences. The dualism of masculinity and femininity, gender stereotypes are clearly visible in the theocentric philosophy of the Middle Ages by J. Balasagyn, in particular, a man personifies consciousness, reason and the divine, and a woman is the image of the material dirty world (the image of the dirty bodily world). According to this point of view, the social status of women and men is determined in society. A man is given preference over a woman, and the fact that a girl is born does not matter; on the contrary, she is considered “sinful” from birth, easily tempted by the devil, “the harbinger and cause of evil.” Discrimination and extermination of women in the Middle Ages is the implementation of this ideas. Therefore, this work defines patriarchal culture, gender stereotypes and gender asymmetry in relation to the upbringing of girls and boys, the social status of men and women.

Keywords: *gender, gender issue, gender theory, gender stereotypes, gender dualism, gender asymmetry, gender orientation, patriarchy, patriarchal culture, gender equality, gender analysis, gender socialization. gender orientation, gender balance, gender roles, gender inequality, gender expertise, gender statistics, gender policy. knowledge, science, encyclopedia, ontology, epistemology, ethics, aesthetics, morals, social sex, biological sex, attribute, socialization, scientific status, social discrimination, patriarchal culture, Eastern tradition, passive object, indicator, well-being, origin, morality, moral purity, realization, career, tradition, literature, art, media, democracy, civil society, market economy, empirics, empirical observations.*

Аннотация

«Благодатное знание» Баласагына – одно из первых энциклопедических произведений, написанных на турецком языке около десяти веков назад. В этой поэме всесторонне, художественными средствами поэзии рассматривается смысл жизни человека с точки зрения философии (конкретно, ее онтологический, гносеологический, этический, эстетический и др. аспекты) т. д. В этом произведении Баласагын помимо вопросов морали и семьи, затронул и гендерные проблемы. Гендер различает людей на основе физиологических, анатомических и психологических различий. Дуализм мужественности и женственности, гендерные стереотипы отчетливо просматриваются в теоцентрической философии Средневековья Ж. Баласагына, в частности, мужчина олицетворяет сознание, разум и божественное, а женщина — образ материального грязного мира (образ грязного телесного мира). Согласно этой точке зрения, в обществе определяется социальный статус женщины и мужчины. Мужчине отдается предпочтение перед женщиной, и то, что на свет рождается девочка, не имеет значения, наоборот, она считается «грешной» от рождения, легко искушаемой дьяволом, «предвестницей и причиной зло.» Дискриминация и истребление женщин в средние века является реализацией этой идеи. Поэтому в данной работе определяются патриархальная культура, гендерные стереотипы и гендерная асимметрия в отношении воспитания девочки и мальчика, социального статуса мужчины и женщины.

Ключевые понятия: *гендер, гендерные проблемы, гендерная теория, гендерные стереотипы, гендерный дуализм, гендерная асимметрия, гендерная ориентация, патриархат, патриархальная культура, гендерное равенство,*

гендерный анализ, гендерная социализация, гендерная ориентация, гендерный баланс, гендерные роли, гендерное неравенство, гендерная экспертиза, гендерная статистика, гендерная политика, знание, наука, энциклопедия, онтология, гносеология, этика, эстетика, нрава, социальный пол, биологический пол, атрибут, социализация, научный статус, социальная дискриминация, патриархальная культура, восточная традиция, пассивный объект, индикатор, благополучие, происхождение, мораль, нравственная чистота, реализация, карьера, традиция, литература, искусство, средства массовой информации, демократия, гражданское общество, рыночная экономика, эмпирика, эмпирические наблюдения.

Ж. Баласагындын мындан он кылымдай мурун жаралган (тактап айтканда жарык көргөнүнө 987 жыл болгон) “Куттуу билим” эмгеги түрк тилинде жазылган алгачкы энциклопедиялык чыгармалардын бирден бири. Бул дастанда поэзиянын укмуштай көркөм каражаттары аркылуу социалдык турмуштун ар кыл чөйрөлөрү, адам баласынын жашоосунун маани-маңызы, коомдогу орду философиялык, атап айтканда, онтологиялык, гносеологиялык, этикалык, эстетикалык ж.б. аспекттен ар тараптуу каралган. Бул чыгармада Ж. Баласагын адеп-ахлак, үй-бүлө маселелери менен катар эле кандайдыр бир деңгээлде гендердик проблемаларды да козгоп кеткен. Алар жөнүндө сөз кылуудан мурда гендер тууралуу учкай кеп кыла кетүү туура го деп ойлойбуз. Гендер - социалдык жыныс. Англис тилинде социалдык жыныс («gender») жана биологиялык жыныс («sex») ажыратылып айтылат. Социология жана социалдык психология жаатындагы көпчүлүк окумуштуулардын пикири боюнча, жыныс биологиялык мүнөздөмөнү билдирип, ага ылайык адамдар «эркектер» жана «аялдар» категорияларына ажыратылса, гендердин негизинде социалдык жана социалдык - психологиялык атрибуттар жатат, ага ылайык адамдар «эркектик» («мужской») жана «аялдык» («женский») категорияларга жиктелет.

Гендер - социалдаштыруунун продуктусу, ал эми жыныс эволюциянын натыйжасы. «Гендер» түшүнүгүнүн маңызы, социалдык моделдештирүү же конструкциялоо идеясында жатат. Социалдык жыныс (гендер) социалдык практика аркылуу конструкцияланат. Коомдо белгилүү бир ролдорду аткарууну талап кылган жүрүм-турум нормаларынын системасы калыптанат да, ага ылайык ал коомдо «эркектик» жана «аялдык» деген жөнүндө пикирдин катуу тартиби жаралат.

Гендер- коомду социалдык стратификациялоонун ыкмасы. Ал раса, улут, тап, жаш курагы сыяктуу социалдык-демографиялык факторлор менен катар эле (же айткалышта) социалдык иерархия системасын түзөт. Гендер инсандын (жеке) психологиялык мүнөздөрүнүн жалпылыгы же роль эмес, ал социалдык өзгөчө бир жиктөөнүн (ажыратуунун) продуктусу. Гендер коом тарабынан адамдарды физиологиялык, анатомиялык жана психологиялык айырмасы боюнча ажыратат. Терминологиялык жактан «гендер» түшүнүгү феминизмдин, андан кийин гендердик изилдөөлөрдүн теориялык өнүгүү процессинде калыптанган.

Эркектин жана аялдын жүрүм-туруму, маскулиндик жана феминдик манера, кыймыл-аракет, речь ж.б. гендердик конструкт болуп эсептелет, алардын негизинде «чыныгы эркекке» жана «чыныгы аялга» таандык мүнөздөмөлөрдөн социалдык күтүүлөр жатат. Булардын баары биологиялык факт эмес, социалдык-маданий көрүнүштөр, көз караштар (представления) жана аларга ылайык гана адамдардын социалдык практикасы уюшулат. Демек гендер биологиялык эмес социалдык - маданий фактор аркылуу аныкталып, тарыхтын жана маданияттын контекстинде өз маани - маңызын өзгөртүп турат.

Дүйнөдөгү, анын ичинде Кыргызстандагы социалдык-философиялык мазмундагы эмгектерди илимий-теориялык анализдөө көрсөткөндөй, көпчүлүк

маданияттарда «эркектик» (мужское) дух жана логос, активдүүлүк жана күч, рационалдуулук жана жарыктык, толуктук жана форма менен идентификацияланат, б.а. салыштырылат, окшоштурулат. «Аялдык» («женское») материя, хаос жана табият, пассивдүүлүк жана чабалдык, эмоционалдуулук жана караңгылык, боштук жана бейформалдык (формасыздык) менен дал келтирилет, ассоциацияланат. Гендердик мындай система коом тарабынан конструкцияланган жыныстык өзгөчөлүк боюнча теңсиздиктин системасы болуп саналат. Ал боюнча эркектерге артыкчылык берилип, алардын ролу жана максаттары аялдардыкынан маанилүү эсептелинет, аялдарга, тескерисинче, экинчи орун берилет. Бул гендердик асимметрия дээрлик бардык коомдо убакыт өткөн сайын социалдык нормалар алмашканына карабай өзгөрүүсүз калууда. Демейде, эркек жана аял гендердик идеалдардын үлгүсүнө ылайык өз идентивдүүлүгүн (окшоштугун, бирдейлигин) калыптандырып, коом тарабынан ыйгарылгаан роль жана функцияларды аткарууга аракеттенишет.

Маскулиндик менен феминдиктин жогоруда аталган дуализми, гендердик стереотиптер Жусуп Баласагындын тушундагы орто кылымдын теоцентристтик философиясында ачык байкалат, атап айтканда, эркек аң сезим, акыл, теңирди билдирсе, ал эми аял материалдык булганч дүйнөнүн образын (образ грязного телесного мира) түшүндүрөт. Мындай көз карашка ылайык коомдо аялдын жана эркектин социалдык статусу аныкталат. Аялга караганда эркекке артыкчылыктуу мамиле жасалып, кыздын жарык дүйнөгө келишине маани берилбей, тескерисинче, ал төрөлгөндөн эле «күнөөлүү», шайтанга оңой эле азгырылуучу «жамандыктын жарчысы жана себеби» эсептелинет. Орто кылымдагы аялдарды басмырлоо жана кырып-жоюу да дал ушул идеянын жүзөгө ашырылышы болуп эсептелет (1).

Эркек балага караганда кызга маани бербөө, ага катуу талап коюп, өзгөчө тарбиялоо жөнүндө Ж. Баласагын мындай дейт:

Уулдарга үйрөткүн жакшы сапат,
Жакшы иштен бакыт да, байлык табат.
Төрүндө картайтпагын кызды кармап,
Кеселсиз чөгүп кетер күйүт арбап.
Сөзүмдү ук окурманым, ачык айтам,
Кызы жок болгон жакшы деги баштан!

А төрөлсө кыз бала – болсун дейли,
Көзү өтүп, көр алдында жатса мейли! (2; 345-б.).

Кызбаланын коомдогу орду, ролу, жүрүм-туруму, анын таалим- тарбиясы жөнүндөгү Ж Баласагындын пикири Чыгыштын традициялык патриархаттык маданиятында калыптанган стереотиптүү көз карашка дал келет.

Аялды үйгө карма, болуп катаал,
Алардын маани, кейпи окшош татаал.
Бөтөндү үйгө койбо, чыгарба аял,
Бөтөнгө бузулууга аял даяр!
Көз көрбөсө көңүлдө арзуу болбойт,
Көргөндөн соң көңүлүң тынчып койбойт.
Карабасаң жүрөгүң козголобу,
Козголбосо жүрөгүң тоз болобу!
Аялга эркек менен бербө тамак,
Бирге болсо арамдык жолго барат!
Аялдарды чыгарба үйдөн алыс,
Үйдөн чыкса оп-оңой бузуп алыш.
Аял деген - чийки эт, сакта өзүң,

А бузулса- пайдасыз аракетин!
Аларды кантип бузбай сактоо керек?
Теңирим, боло көргүн өзүң жөлөк! (2; 345-346-б.).

Ж. Баласагын «өзүңө аялды кантип тандоо керектиги туурасында» стереотип боюнча эркекбала активдүү субъект, ал эми кызбала тандоонун пассивдүү объектиси (анын пикири, каалоосу жөнүндө сөз да болбойт) катары карап, аял тандоодо төмөндөгүдөй төрт индикаторду (көрсөткүчтү): бакубатчылык, ата-тек (ген), өң-түс жана акыл-эсти аныктайт да, төмөндөгүдөй кеп-кеңешин берет:

Кулак сал бай аялга көксөгөнүм,
Кул болуп байлык – мүлккө калба өзүң!
Андайлар ач көз болот, алкымы ачык,
Тойгузуу кыйын болор байлык ташып!
А силер, азгырылган сулууларга,
Элге күлкү, шакаба болуп калба!
Сулууларга түшөт да көптүн көзү,
Кудай колдоп напсисин тыйса дечи!
Тектүү кызды самаган кекиреймем,
Тек астында тепселип калбагың сен!
Тектүү жердин кызынын тили узун,
Катыныңа кул болуп калба өзүң.
Акылдуу кызды тапсаң карап турба,
Төрт сапаттын бардыгы болот анда!
Таптыңбы акылдууну – шашыл дароо,
Үйлөнүп ал табылгыс бакыт ошо.
Тилегиң байлык болсо, аял жыят,
Байлык артып, бакытка үйүң тунат.
Абийирдүүбү аялың сулуу- ошо,
Аял сулуу көңүлү сизге болсо.
Акылдуу, таза бекен – демек асыл,
Үч сапатты чогултуп баккан ушул.
Аялдын акылдуусун тапсаң эгер,
Төрт тарабы сапаттын болот түгөл.
А эгер акылдуусун тапсаң бирин,
Эч токтолбой, кутманым, үйлөнгүнүң! (2; 343, 344-б.).

Албетте, орто кылымдагы көпчүлүк диний ойчулдардан (бактылуу болуу Кудайдан) айырмаланып, Жусуп Баласагын адам бакытка билим жана акыл аркылуу жетишет деп эсептеген. Бирок аялдын акылы, жогоруда айтылгандай, анын моралдык тазалыгында, күйөөсүнүн беделине шек келтирбегенинде, анын тапканын жыйып - тергенинде. Ал эми билим, акыл аялга инсан катары калыптанып, өзүн-өзү реализациялоого үчүн кызмат кылары тууралуу сөз кылып, иш жүзүнө ашыруу ал учурдагы гендердик стереотипке туура келбеген. Жусуп Баласагын билим, акыл эркек кишинин гана өсүп-өнүшү, карьера жасашы үчүн керек деген оюн билдирет:

Окуган жан өзү көрөр жемишин,
Тоскоолдук жок акыл-эстүү эр үчүн!
Билим менен эмгек ишти бүткөрөт,
Илим бекти муратына жеткирет (2;68-б.).

Эркек менен аялдын жүрүм-туруму жөнүндө маданиятта калыптанып калган мындай көз караштар гендердик стереотиптер деп аталат. Гендердик стереотиптер маданият, диний жана бейдиний (светтик) каада-салттар, көркөм адабият, искусство, массалык маалымат каражаттары, аркылуу калыптандырылат да, муундан - муунга

өтүп, гендердик теңчиликке жетишүүгө кедерги болуп турат. Белгилей кетчү нерсе, биздин бир катар социологиялык изилдөөлөр жана эмпирикалык байкоолор көрсөткөндөй, демократиялык, граждандык коомду курууга далалаттанып жаткан азыркы кыргыз коомунда да гендердик стереотиптер арбын [4; 5; 6].

Ал стереотиптер аялдарга эле эмес, эркектерге да толук кандуу, нормалдуу жашоого, өз максаттарын жүзөгө ашырып, өзүн-өзү реализациялоого кедерги болууда. Анткени Кыргызстандагы азыркы рынок экономикасы шартында гендердик идея боюнча эркектерге ыйгарылган айрым бир ролдорду («тыштагы ишти аткаруучу», «табышкерлик» ж.б.) аялдар да жаман эмес аткарып, эркектер коомдук эмгекке катышпай жумушсуз калганын, үй тиричилиги менен чектелгенин психологиялык жактан өтө оор көтөрүп, айрымдары депрессияга дуушар болуп, суицидге чейин барганын статистика маалыматтары тастыктап жатат (7). Ошондуктан, гендердик стереотиптерди жоюу, гендердик теңчиликке жетишүү үчүн ишке ашырылып жаткан бардык мамлекеттик программа жана стратегияларда эркектер менен аялдардын кызыкчылыктары жана тажрыйбасы бирдей эске алынышы керек (8).

Колдонулган адабияттар

1. Шпренгер Я, Инститорис Г. Молот ведьм. М., 1930.
2. Жусуп Баласагын. Куттуу билим. М., 1993.
3. К участию мужчин в планировании семьи и охране репродуктивного здоровья. Б. 2003.
4. Внедрение гендерных подходов: социальные и экономические издержки и выгоды. - Бишкек, 2003.
5. Гендерные и поведенческие факторы, способствующие уязвимости женщин к ВИЧ/СПИДу. - Бишкек, 2003.
6. Гендерные стереотипы современной культуры и традиционной практики кыргызов// Гендерная школа в Кыргызстане. Бишкек, 2003.
7. Женщины и мужчины Кыргызской Республики // Сборник гендерно-разделенной статистики. - Бишкек, 2017.
8. Кыргыз Республикасында гендердик теңчиликке жетишүү боюнча иш – аракеттердин 2002-2006-жылдардагы улуттук планы. - Бишкек, 2002.

Үмөтов Эрмек Асанович

Талас мамлекеттик университетинин
доценти, философия илимдеринин
кандидаты Кыргыз Республикасынын
маданиятына эмгек сиңирген ишмер

КЫРГЫЗ ФИЛОСОФИЯСЫНЫН ТҮПТӨӨЧҮЛӨРҮ (Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашкари)

Аннотация

Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашкаринин философиялык ой-пикирлеринин кыргыз философиясына тийгизген идеялык таасири чоң болгон. Анткени алар адабият жана тил илими тармагындагы эле таланттуу ишмерлер болбостон, ошондой эле өз мезгилинин жаратылыш менен коомдук көрүнүштөргө илимий мамиле жасаган ойчулдары да болушкан.

Философ ойчулдар өздөрүнүн этикалык көз карашында адамдар төрөлгөндөн эле жаман же жакшы, каардуу же боорукер, адилетсиз же ак ниет болушпайт деген тыянакка келген. Бул сапаттар адамдар өздөрү жашаган социалдык чөйрөгө жана шарттарга жараша калыптанат. Адам өзүнүн замандаштарынын, үй бүлөнүн жана курчап турган чөйрөнүн таасиринен улам адилеттүү же адилетсиз, тарбиялуу же тарбиясыз, боорукер же зөөкүр болуп чыга келет.

Макалада орто кылымдагы ойчулдар, Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашгаринин социалдык-философиялык көз караштарынын айрым аспектилерине кыскача токтолдук. Аталган эки ойчулдун чыгармаларында табият кубулуштары, коом жана адамдын турмушу, билим жана адамдардын адеп - ахлактуулугу тууралуу алардын ой-жүгүртүүлөрү камтылган.

Ачкыч сөздөр: Ойчул, философ, социалдык-философиялык, адеп-ахлак ж.б.

ОСНОВАТЕЛИ КЫРГЫЗСКОЙ ФИЛОСОФИИ (Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашкари)

Аннотация

Большое идейное влияние на кыргызскую философию оказали философские идеи Жусупа Баласага и Махмуда Кашкари. Потому что они были не только талантливыми деятелями в области литературы и языкознания, но и мыслителями, имевшими научный подход к природе и общественным явлениям своего времени.

Философы, в своей этической перспективе, пришли к выводу, что люди по своей сути не являются хорошими или плохими, жестокими или добрыми, несправедливыми или добродетельными. Эти качества формируются в зависимости от социальной среды и условий, в которых живут люди.

Под влиянием современников, семьи и окружающего окружения человек становится справедливым или несправедливым, образованным или необразованным, добрым или жестоким.

В статье мы кратко затронули некоторые аспекты социально-философских взглядов средневековых мыслителей Жусупа Баласагына и Махмуда Кашгари. В произведениях этих двух мыслителей содержатся их мысли о явлениях природы, обществе и человеческой жизни, знаниях и нравственности людей.

Ключевые слова: Мыслитель, философ, социально-философский, мораль, нравственность и.др.

THE FOUNDERS OF KYRGYZ PHILOSOPHY (Zhusup Balasagyn Zhana Mahmud Kashkari)

Abstract

The philosophical ideas of Zhusup Balasag and Mahmud Kashkari had a great ideological influence on Kyrgyz philosophy. Because they were not only talented figures in the field of literature and linguistics, but also thinkers who had a scientific approach to the nature and social phenomena of their time.

Philosophers, in their ethical perspective, have concluded that people are not inherently good or bad, cruel or kind, unjust or virtuous. These qualities are shaped by the social environment and conditions in which people live.

Under the influence of society, family, and environment, a person becomes just or unjust, educated or uneducated. In this article we have briefly touched upon some aspects of socio-philosophical views of medieval thinkers Zhusup Balasagyn and Mahmud Kashgari. The works of these two thinkers contain their thoughts on the phenomena of nature, society and human life, knowledge and morality of people.

Keywords: *Thinker, philosopher, socio-philosophical, morality, etc., kind or cruel.*

Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашкаринин философиялык ой-пикирлеринин кыргыз философиясына тийгизген идеялык таасири чоң болгон. Анткени алар адабият жана тил илими тармагындагы эле таланттуу ишмерлер болбостон, ошондой эле өз мезгилинин жаратылыш менен коомдук көрүнүштөргө илимий мамиле жасаган ойчулдары да болушкан.

Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” поэмасы эпикалык- дидактикалык чыгарма. Анда социалдык-этикалык маселелер эле эмес, орто кылымдагы ойчулдардын рухий изденүүлөрүнө мүнөздүү көптөгөн философиялык маселелер көтөрүлөт. Мына ушуга байланыштуу белгилүү чыгыштаануучу А. Н. Кононов: “Өзүнүн бүткүл моралисттик багыты боюнча “Куттуу билим” кээде айтылып жүргөндөй кургак этика, дидактикалык насияттарга жана акыл айтууларга толгон китеп болуп эсептелбейт жана эсептелиши да мүмкүн эмес. Бул адамдын коомдогу ордун жана ролун талдоого алган философиялык чыгарма”- [7] деп белгилейт.

Жусуп Баласагындын поэмасы реалдуулуктан бөлүнүп калган чыгарма катары саналбайт. Ошондуктан анда дүйнө таануучулук проблемалар өтө кеңири жана ар түрдүү. Булар баарыдан мурда болмуш, ой жүгүртүү, жашоонун маңызы, өлүм жана түбөлүктүүлүк, ааламдын келип чыгышы, анын түзүлүшүнө байланыштуу маселелер. Бул проблемаларды ойчул орто кылымдагы теологиялык багытка ээ болгон жана философиялык багытка ээ болгон тенденциялар катары чечмеленген “кудай” жана “дүйнө” деген түшүнүктөр аркылуу караган.

Ойчулдардын пикирине ылайык кудай-бул чыныгы дүйнөнүн алгачкы себеби жана бардык жандуу нерселердин жашоосунун аныктоочусу. Адамды кудайдан бөлүп кароого болбойт. Анткени адамды кудай жараткан, ага табигый жана мыйзам ченемдүү ишке ашчу каалоолорду жана муктаждыктарды аркалаган. Адам мына ушулардан баш тартпастан, өзүнүн тегерегиндегилерге жакшылык жасоо менен кудайга кызмат кылышы керек.

Бирок, Жусуп Баласагындын кудай жөнүндөгү пикирин өтө эле абсалютташтырып жиберүүгө да болбойт. Анткени поэманын негизги маңызын социалдык жана табигый кубулуштар тууралуу өтө терең, стихиялык-диалектикалык көз караштар түзөт.

Жусуп Баласагын өмүр жана өлүм, асман телолору, дүйнөнүн материалдык түзүлүшү жана адам денеси тууралуу ой-жүгүртүү аркылуу дүйнөнүн чексиздигин, болмуштун бирдиктүүлүгүн, объективдүүлүгүн жана адамга көз карандысыздыгын ырастаган. Ойчулдун пикири боюнча чыныгы дүйнөнүн диалектикалык карама-каршылыгын чечүү - коомдун рухий турмушундагы жана материалдык дүйнөдөгү өзгөрүүгө жана кыймылга алып келет:

Белгилүү да, төрөлгөндө өлүм бар,
Тике турган - акыр бир күн куланаар.
Асмандагы күндө дайым батуу бар.
Сүйүү - күйүт, таттуусуда - ачуу бар [4].

Албетте, биз жогоруда белгилегендей Жусуп Баласагындын поэмасы ириде этикалык-дидактикалык чыгарма. Ошондуктан анда жүрүм-турум маселелери ар тараптан каралып, бийик деңгээлде чечмеленет. Ойчул адилеттүүлүккө жана билимдүүлүккө өзгөчө көңүл бурган. Анткени анын көз карашына ылайык башка этикалык түшүнүктөр өзүлөрүнүн салыштырмалуу, субъективдүү мүнөздөрү боюнча, адилеттүүлүк жана билимдүүлүк түшүнүктөрүнүн туундусу болуп эсептелет.

Жусуп Баласагын үчүн адилеттүүлүк - бул коомдун өнүгүшүнүн кыймылдаткыч күчү. Ал коомго, адамдардын күндөлүк жашоо-турмушуна жарык берип турат. Адилеттүүлүк жеке эле карапайым адамдарга гана эмес, ошондой эле бийлик төбөлдөрүнө да тийиштүү жоопкерчилик. Ал болгон жерде эл башкаруунун тирандык формасы, зордук-зомбулук болбойт. Бийликтин негизги жана аныктоочу шарты адилеттүүлүк болушу керек:

Бийликтин эң негизи - адилеттик,
Чындык барда козголбойт турат бийлик.

Ойчулдун этикалык окуусунда билимге карата болгон көз караш негизги орундардын бирин ээлейт. А.Н. Кононов Жусуп Баласагын тууралуу мындайча улайт: Ал... “рационализмдин, тагыраак айтканда Чыгыш перипатетиктеринин салтын улантуу менен, адам үчүн акыл эстин ролун өтө жогору баалаган, акыл-эстин жашоодогу, адамдардын өз ара мамилелериндеги, асыресе адеп-ахлактык сапаттарды калыптандыруудагы, өнүктүрүүдөгү маанисин бөтөнчө белгилеген” [7].

Жусуп Баласагындын ою боюнча адеп-ахлактуулук рухий жактан жетилүү билимге ээ болуу менен байланыштуу. Билим адамга жамандыктан алыс болууга жардам берип, анын жашоосундагы ийгиликтердин, жетишкендиктердин жаралуусун шарттайт. Башкача айтканда, билим жана акыл-эс, адеп- ахлактуу адамдын калыптанышы үчүн негизги өбөлгө. Ушуга байланыштуу бактыга жетүүнүн зарыл шарты катары Жусуп Баласагын рухий жактан жан дүйнөнүн баюусун эсептейт. Адам эмгектенүү аркылуу көп жактуу билимге ээ болот. Билим адамды чыйралтат, анын март жана айкөл болушуна шарт түзөт, адам билимсиз өзүнүн алдына койгон максатына жетпейт, кыйынчылыктарды жеңе албайт. Ушул маселе тууралуу ойчул мындайча жазат:

Окугандар акылдуу, улук болор,
Билимдүүгө түгөнбөс байлык конор.
Окуган жан өзү көрөр жемишин,
Тоскоолдук жок акыл-эстүү эр үчүн!
Окуу-билим, акылдуу -акыл курап,
Билимдүү ойдогусун кабыл алат.
Түркөйгө оору, кырсык жакын болот [4].

Ошентип, Жусуп Баласагын өз мезгилинин белгилүү ойчулдарынын жана агартуучу ойлорду жаратуучуларынын бири болгон. “...Анын чыгармачылык мурастарынын жалпы эле реалисттик маданияттын өнүгүшүнө, анын ичинде түрк элдеринин алдыңкы коомдук-саясий жана философиялык ойлорунун өнүгүшүнө кошкон салымы зор болгону шексиз. ... Орто кылымдагы түрктөрдүн улуу ойчулунун философиялык ойлорунун таасири кыргыздардын алдыңкы коомдук ойлорунда да байкалат”.

Ал эми “Түркий тилдер сөз жыйнагын” жазып калтырган, орто кылымдагы дагы бир көрүнүктүү окумуштуу Махмуд Кашгари да өз учурунун терең ойчулдарынын бири болгон. Анын эмгегинде түрк тилдүү элдердин тарыхый, географиялык, этнографиялык, тилдик жана философиялык маалыматтары арбын кездешет. Ушул жагдайга байланыштуу А. Н. Кононов мындай деп жазат: Эмгек “XI кылымдагы түрктөрдүн

жашоо-турмушу жөнүндөгү маалыматтардын бирден-бир булагы болуп эсептелет. Мында түрктөрдүн материалдык маданиятынын, турмуш-тиричиликтеринин ар кыл буюмдары, этнонимдери, топонимдери, уруулук бөлүнүүлөрү, ар кандай кызмат адамдарынын титулдары жана кызматтарынын аталышы, туугандык терминдер, тамак-аштын, үй жана жапайы жаныбарлар менен канаттуулардын аттары, мал чарбачылыкка байланыштуу терминдер, өсүмдүктөр, астрономиялык түшүнүктөр, элдик календарь, ай жана күн аттары, шаарларга байланыштуу географиялык аталыштар, ар кандай оорулар жана аларга колдонулуучу дары-дармектер, анатомиялык терминдер, металлдар жана минералдар, согуштук, спорттук жана администрациялык башкарууга байланыштуу терминдер, ар түрдүү тарыхый жана мифтик каармандардын аттары, диний жана этностук терминдер, балдар оюндары жана көңүл ачуулары тууралуу көптөгөн маалыматтар бар” [6].

Махмуд Кашгаринин эмгеги ириде макал-лакаптарга бай келип, түрктөрдүн “... дүйнө кубулуштары тууралуу ой жүгүртүү логикасы, ойлонуу мүнөзү менен таанышууга мүмкүнчүлүк берет”. Мында ойчул түрк элдеринин, анын ичинде кыргыздардын турмушунун реалисттик картинасын, турмуш-тиричиликтеги, өз доорунун адамдарынын дүйнө кабылдоолорундагы жана өз ара мамилелериндеги болуп жаткан өзгөрүүлөрдү жалпысынан реалдуу чагылдырган. Анын эмгегинде конкреттүү табият кубулуштары, көрүнгөн нерселер, жеке адам жана көп кырдуу окуялар негизинен туура позициядан таанылат.

Ойчул өзүнүн этикалык көз карашында адамдар төрөлгөндөн эле жаман же жакшы, каардуу же боорукер, адилетсиз же ак ниет болушпайт деген тыянакка келген. Бул сапаттар адамдар өздөрү жашаган социалдык чөйрөгө жана шарттарга жараша калыптанат. Адам өзүнүн замандаштарынын, үй бүлөнүн жана курчап турган чөйрөнүн таасиринен улам адилеттүү же адилетсиз, тарбиялуу же тарбиясыз, боорукер же зөөкүр болуп чыга келет.

Махмуд Кашгари өзүнүн этикалык окуусунда Жусуп Баласагын сыяктуу эле билимге өзгөчө орун берген. Ал билимди жакшылык, ийгилик катары саноо менен аны бардык эле адамзат жетишкен ийгиликтердин негизи деп эсептейт. Билим адамдын кемчиликтери менен келише албайт, ал инсанды калыптандырууда негизги фактор. Билимдин жардамы аркылуу гана адам өзүн улуулукка көтөрө алат жана өзүнүн артына жакшы атын калтырат. Мына ушуну күбөлөгөн мисалдарды сөздүктөн келтирели: “Бакыт белгиси — билим”, “Уулум, орундуу кеңешти ук, өзүңдү өзүң тарбиялап, кадыр - баркка жет, эл арасында чыныгы окумуштуу бол, билимиңди жайылт” [5].

Ошентип биз, жогоруда орто кылымдагы ойчулдар, жердештерибиз Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашгаринин социалдык-философиялык көз караштарынын айрым аспектилерине кыскача токтолдук. Аталган эки ойчулдун чыгармаларында табият кубулуштары, коом жана адамдын турмушу, билим жана адамдардын адеп - ахлактуулугу тууралуу алардын ой-жүгүртүүлөрү камтылган. Алар жеке эле орто кылымдагы түрк тилдүү элдердин, анын ичинде кыргыздардын философиялык ойломунун өнүгүшүндөгү чоң жетишкендик болуп эсептелбестен, ошондой эле XIX кылымдын экинчи жарымында пайда болгон агартуучулуктун да бирден-бир идеялык булагы болуп кызмат кылган.

Акырында өмүрлөрү уламышка айланган соңку орто кылымдардын ойчулдары Асан кайгы, Толубай сынчы жана Санчы сынчынын философиялык ой-пикирлеринин кыргыз агартуучулугуна тийгизген идеялык таасирин белгилөөгө туура келет. Анткени алар табияттын жана коомдун ар түрдүү кубулуштарын негизинен объективдүү түшүндүрүүгө, моралдык принциптерин, жүрүм-турум эрежелерди жана мезгилдин талабын негиздөөгө аракет жасашкан.

Колдонулган адабияттар

- Мукасов Ы.М., Үмөтов .А. – Кыргыз маданиятындагы агартуучулук. Бишкек. 2010.
- Мамыров М. – Кыргыз адабиятынын тарыхынан. Фрунзе.1980.
- Байбосуноа А.Р. - Легендарлуу ойчулдардын философиялык көз караштары. Бишкек. 2001.
- Баласагын Жусуп. - “Куттуу билим”. (К.Козубековдун котормосунда) – Бишкек. 2002.
- Махмуд Кашгари. – Түркий тилдер сөз жыйнагы. Бишкек. 2000.
- Кононов А.Н. – Махмуд Кашгарский и его “Дивану луга ат-тюрк”
Сов. Тюркология. – 1972, №1.
- Кононов А.Н. – Поэма Ю.Баласагунского “Благодатное знание” Москва. 1983.

Мазмуну / Содержание

Керимбаева Р. Т.	<i>КИРИШ СӨЗ / ПРЕДИСЛОВИЕ</i>	3
Абдиева Ж. К.	<i>ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТ АЛЧУ БИЛИМ” ЧЫГАРМАСЫНДАГЫ НАРКТУУ БААЛУУЛУКТАРДЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ</i>	5
Абытов Б. К.	<i>ДВА ВЫДАЮЩИХСЯ УЧЁНЫХ, ОДНОЙ ЭПОХИ КЫРГЫЗСТАНА: ЖУСУП БАЛАСАГЫН И МАХМУД КАШГАРИ</i>	10
Айтиалиева Т. К.	<i>ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТТУУ БИЛИМ» ДАСТАНЫНЫН ТЕМАСЫ ЖАНА ИДЕЯСЫ</i>	19
Алтыкеева Н. Ж. Ниясалиева Б. А.	<i>Ж. БАЛАСАГЫНДЫН “КУТ БИЛИМ” ЧЫГАРМАСЫ- ТАРБИЯНЫН БУЛАГЫ”</i>	23
Жантаев А. С. Мокеева А. М.	<i>«КУТТУУ БИЛИМ» ДАСТАНЫНДА БИЛИМ ЖАНА ИЛИМ БААЛУУЛУКТАРЫНЫН АЛГАН ОРДУ</i>	28
Жумаева Г. З.	<i>ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТ АЛЧУ БИЛИМ” ДАСТАНЫНДАГЫ ДҮЙНӨ ТААНЫМ МАСЕЛЕЛЕРИНИН КӨРКӨМ ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ</i>	34
Жумашова Г. С.	<i>ЖУСУП БАЛАСАГЫН КАРАХАНДАР МАМЛЕКЕТИНИН КӨРҮНҮКТҮҮ ОЙЧУЛУ</i>	42
Ibrahim TAŞ*	<i>KUTADGU BİLİG’İN DÜNYA GÖRÜŞÜ</i>	47
Бакытгуль К.	<i>О ЯЗЫКЕ ПАМЯТНИКА ЮСИПА БАЛАСАГУНА «КУТАДГУ БИЛИГ»</i>	53
Кожоева З. Т. Абдылдаев О. Т.	<i>ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТ БИЛИМ» ЧЫГАРМАСЫНДАГЫ КАРАЛГАН ЗАТТЫН НЕГИЗГИ ТӨРТ АБАЛЫ ТУУРАЛУУ ТҮШҮНҮКТӨРДҮ САЛЫШТЫРУУ</i>	62
Мамбетакунов Э. Калыбеков А. К. Шумкарбекова И. А.	<i>ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТТУУ БИЛИМ» ЧЫГАРМАСЫНДА ААЛАМДЫН АСТРОНОМИЯЛЫК СҮРӨТТӨЛҮШҮ</i>	67
Мурзакметов Т. Т.	<i>Ж. БАЛАСАГУНДУН «КУТ АЛЧУ БИЛИМ»» ЧЫГАРМАСЫНДА ЖЕКЕ ИНСАНДЫ ТАРБИЯЛОДОГУ ИСЛАМ БААЛУУЛУКТАРЫНЫН МААНИЛҮҮЛҮГҮ</i>	77
Мусаев Ө. М. Ташполотов Т. Т. Бердиев А. Т.	<i>КЕСИПКЕ ТУУРА БАГЫТ БЕРҮҮ ЖОЛДОРУНУН ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТТУУ БИЛИМ” ДАСТАНЫНДА БЕРИЛИШИ</i>	85

Muhittin Gümüş	<i>KUTADGU BILIG'DE "KÖŃÜL" KAVRAMI ÜZERINE DÜŞÜNCELER</i>	92
Нажимудинова С. С.	<i>ЖУСУП БАЛАСАГЫН ЖАНА АНЫН «КУТТУУ БИЛИМ» ЧЫГАРМАСЫНА КАРАТА ПУБЛИКАЦИЯЛАРГА БИБЛИОМЕТРИКАЛЫК АНАЛИЗ</i>	106
Сагынбаева Б.	<i>Ж. БАЛАСАГЫН ЖАНА "КУТАДГУ БИЛИГДЕГИ" ТИЛ ТУШУНУГУ</i>	111
Сариева Г. А.	<i>«МАНАС» ЭПОСУ ЖАНА «КУТТУУ БИЛИМ»: ИДЕЯЛАР ҮНДӨШТҮГҮ</i>	122
Султан кызы А.	<i>ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТТУУ БИЛИМ» ПОЭМАСЫНДАГЫ АҚДИЛМИШТИН АЙРЫМ АКЫЛ-НАСААТАРЫН ПСИХОЛОГИЯ ИЛИМИ АРКЫЛУУ АНАЛИЗДӨӨ</i>	128
Тагиев С.	<i>РЕДКИЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ, ИСТОРИЧЕСКИЕ ЛИЧНОСТИ: ЮСУФ ХАСС ХАДЖИБ БАЛАСАГУНИ - 930 (2023 - 1093 = 930)</i>	133
Тайиров М. М. Абдибайитова А. А. Чолпон А. М.	<i>ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТТУУ БИЛИМ» ЧЫГАРМАСЫНДАГЫ ТАБИГЫЙ-ИЛИМИЙ БИЛИМДЕРДИН БЕРИЛИШИ</i>	139
Тайирова Н. М.	<i>ЖУСУП БАЛАСАГЫН – БАЛА ТАРБИЯЛООДОГУ АТА-ЭНЕНИН РОЛУ</i>	146
Такенова Ж. Т.	<i>ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН "КУТ АЛЧУ БИЛИМ" ЧЫГАРМАСЫНДАГЫ БААЛУЛУКТАРДЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ</i>	150
Турдубаева Н. Ш.	<i>ТҮРК ДҮЙНӨСҮНДӨ ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫ ТААНУУ</i>	155
Токоева Г. С.	<i>ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН "КУТТУУ БИЛИМ" ДАСТАНЫНДАГЫ БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМГЕ КАРАТА КӨЗ КАРАШТАРЫ</i>	165
Үркунчиева Г. Ж.	<i>ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН "КУТТУУ БИЛИМ" ПОЭМАСЫНЫН ИЗИЛДЕНИШИ</i>	171
Эдилова М. М.	<i>Ж. БАЛАСАГЫНДЫН "КУТТУУ БИЛИМИ": ГЕНДЕР МАСЕЛЕСИ</i>	174
Үмөтов Э. А.	<i>КЫРГЫЗ ФИЛОСОФИЯСЫНЫН ТҮПТӨӨЧҮЛӨРҮ</i>	180

**КЫРГЫЗПАТЕНТИН КАБАРЛАРЫ:
ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫК МЕНЧИК ЖАНА
ИННОВАЦИЯЛАР МАСЕЛЕЛЕРИ**

Илимий-практикалык журнал
1998-жылдан бери чыгат

Уюштуруучу – КЫРГЫЗ
РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МИНИСТРЛЕР
КАБИНЕТИНЕ КАРАШТУУ
ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫК МЕНЧИК ЖАНА
ИННОВАЦИЯЛАР МАМЛЕКЕТТИК
АГЕНТТИГИ
(Кыргызпатент)

Журнал Кыргыз Республикасынын Юстиция
министрлигинде катталган Каттоо № 648
Жазылуу индекси: 77424

№ 1/ 2024

РЕДАКЦИЯЛЫК КОЛЛЕГИЯ:

- 1. Керимбаева Рахат Топчубаевна**
Кыргыз Республикасынын Министрлер
Кабинетине караштуу Интеллектуалдык
менчик жана инновациялар мамлекеттик
агенттигинин (Кыргызпатент) директору,
башкы редактор, журналдын
Редакциялык коллегиясынын төрайымы;
- 2. Близнец Иван Анатольевич**
юридика илимдеринин доктору,
профессор, Россия Федерациясынын
Интеллектуалдык менчик жана
санариптик экономика илимий-билим
берүү борборунун директору;
- 3. Неретин Олег Петрович**
Россия Федерациясынын Өнөр жай
менчиги федералдык институтунун
(Роспатент) директору;
- 4. Оспанов Ербол Канатович**
Казакстан Республикасынын “Улуттук
интеллектуалдык менчик институту”
республикалык мамлекеттик
ишканасынын (Казпатент) директору;
- 5. Абидов Абдыкадар Омарович**
техника илимдеринин доктору,
профессор, Кыргыз Республикасынын
Улуттук илимдер академиясынын
Түштүк бөлүмүнүн А. С. Джаманбаев
атындагы Жаратылыш ресурстары
институтунун директору;
- 6. Аманалиев Урмат Олжобекович**
юридика илимдеринин доктору, доцент,
Ж. Абдрахманов атындагы Кыргыз
Республикасынын Президентине
караштуу Мамлекеттик башкаруу
академиясынын проректору;

**ВЕСТНИК КЫРГЫЗПАТЕНТА:
ВОПРОСЫ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ
СОБСТВЕННОСТИ И ИННОВАЦИЙ**

Научно-практический журнал
Издаётся с 1998 г.

Учредитель – ГОСУДАРСТВЕННОЕ
АГЕНТСТВО ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ
СОБСТВЕННОСТИ И ИННОВАЦИЙ ПРИ
КАБИНЕТЕ МИНИСТРОВ КЫРГЫЗСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
(Кыргызпатент)

Журнал зарегистрирован в Министерстве
юстиции Кыргызской Республики
Регистрационный № 648
Подписной индекс: 77424

№ 1/ 2024

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

- 1. Керимбаева Рахат Топчубаевна**
директор Государственного агентства
интеллектуальной собственности и
инноваций при Кабинете Министров
Кыргызской Республики (Кыргызпатент),
главный редактор, председатель
Редакционной коллегии журнала;
- 2. Близнец Иван Анатольевич**
доктор юридических наук, профессор,
академический директор Научно-
образовательного центра
интеллектуальной собственности и
цифровой экономики Российской
Федерации;
- 3. Неретин Олег Петрович**
директор Федерального института
промышленной собственности
Российской Федерации (Роспатент);
- 4. Оспанов Ербол Канатович**
директор Республиканского
государственного предприятия
“Национальный институт
интеллектуальной собственности”
Республики Казахстан (Казпатент);
- 5. Абидов Абдыкадар Омарович**
доктор технических наук, профессор,
директор Института природных
ресурсов им. А.С. Джаманбаева Южного
отделения Национальной академии
наук Кыргызской Республики;
- 6. Аманалиев Урмат Олжобекович**
доктор юридических наук, доцент,
проректор Академии государственного
управления при Президенте Кыргызской
Республики им. Ж. Абдрахманова;

7. **Атабекова Нургуль Каримовна**
юридика илимдеринин кандидаты, филология илимдеринин кандидаты, доцент, “Кыргыз Республикасынын Эл аралык университети” мекемесинин илим жана инновациялар боюнча проректору;
8. **Кайыпов Сулайман Турдуевич**
тарых илимдеринин доктору, филология илимдеринин кандидаты, профессор, А. А. Алтымышбаев атындагы Философия, укук жана социалдык-саясий изилдөөлөр институтунун башкы илимий кызматкери;
9. **Кожобаева Салтанат Толонбаевна**
архитектура кандидаты, доцент, И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин Архитектура жана дизайн институтунун директору;
10. **Малюкова Наталья Николаевна**
геология-минералогия илимдеринин кандидаты, профессор, Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин билим берүүдөгү жана илимдеги инновациялар башкармалыгынын начальниги;
11. **Садиева Анаркуль Эсенкуловна**
техника илимдеринин доктору, профессор, И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин “Тама-аш өнөр жайынын машиналары жана аппараттары” кафедрасынын башчысы (макулдашуу боюнча);
12. **Турдубаева Назгуль Шаршеналиевна**
филология илимдеринин кандидаты, кыргыз адабияты кафедрасынын доценти, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин кыргыз филологиясы факультетинин илимий иштер боюнча деканынын орун басары, “Жаш толкундар” адабий ийриминин жетекчиси (атайын чакырылган эксперт);
13. **Токтогулов Алмаз Асылбекович**
юридика илимдеринин доктору, Кыргызпатенттин алдындагы Интеллектуалдык менчик мамлекеттик фондунун аткаруучу директору, жооптуу редактор, журналдын Редакциялык коллегиясынын төрагасынын орун басары.
7. **Атабекова Нургуль Каримовна**
кандидат юридических наук, кандидат филологических наук, доцент, проректор по науке и инновациям Учреждения “Международный университет Кыргызской Республики”;
8. **Кайыпов Сулайман Турдуевич**
доктор исторических наук, кандидат филологических наук, профессор, главный научный сотрудник Института философии, права и социально-политических исследований им. А. А. Алтымышбаева;
9. **Кожобаева Салтанат Толонбаевна**
кандидат архитектуры, доцент, директор Института архитектуры и дизайна Кыргызского государственного технического университета им. И. Раззакова;
10. **Малюкова Наталья Николаевна**
кандидат геолого-минералогических наук, профессор, начальник управления инноваций в образовании и науке Кыргызско-Российского Славянского университета им. Б. Н. Ельцина;
11. **Садиева Анаркуль Эсенкуловна**
доктор технических наук, профессор, заведующий кафедрой “Машины и аппараты пищевой промышленности” Кыргызского государственного технического университета им. И. Раззакова;
12. **Турдубаева Назгуль Шаршеналиевна**
кандидат филологических наук, доцент кафедры кыргызской литературы, заместитель декана по научной работе факультета кыргызской филологии Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына, руководитель литературного кружка “Жаш толкундар” (специально приглашенный эксперт);
13. **Токтогулов Алмаз Асылбекович**
доктор юридических наук, исполнительный директор Государственного фонда интеллектуальной собственности при Кыргызпатенте, ответственный редактор, заместитель председателя Редакционной коллегии журнала.

«Кыргызпатенттин кабарлары: интеллектуалдык менчик жана инновациялар маселелери» илимий-практикалык журналына жарыялоо үчүн берилүүчү материалдарга карата талаптар:

1. Автор жөнүндө маалымат: аты-жөнү толугу менен, иштеген жери, кызмат орду, электрондук дареги, жогорку сапаттагы түстүү сүрөт (300 пикселден төмөн эмес)
2. Аннотация (100 - 250 сөз) кыргызча, орусча, англисче
3. Негизги сөздөр (5 - 10 сөздөн кем эмес)
4. Макаланын өзү (A4 форматындагы 5-10 бет, Times New Roman, шрифт 14, интервал 1,5), иллюстрациялары болсо жакшы
5. Пайдаланылган булактарга шилтемелер
6. Макалага карата библиографиялык тизме

Макалаларды берүү жана жарыялоо тууралуу суроолор боюнча кайрылыңыздар: 0312681913

Требования к материалам, представляемым для публикации в научно-практическом журнале «Вестник Кыргызпатента: вопросы ИС и инноваций»

1. Информация об авторе: ФИО полностью, место работы, должность, электронный адрес, цветное фото высокого разрешения (не менее 300 пикселей)
2. Аннотация (не менее 100 - 250 слов) на кырг., русск., англ. языках
3. Ключевые слова (не менее 5-10 слов)
4. Сама статья (5 - 10 стр. формата A4, Times New Roman, шрифт 14, интервал 1,5), иллюстрации приветствуются
5. Ссылки на использованные источники
6. Пристатейный библиографический список

По вопросам подачи и публикации статей обращаться: 0312681913

Жасалгалаган жана терген: Ж. Калдаров

Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетине караштуу Интеллектуалдык менчик жана инновациялар мамлекеттик агенттигинин расмий басылмаларды даярдоо бөлүмүндө басууга даярдалды, Интеллектуалдык менчик мамлекеттик фондунун полиграфия бөлүмүндө басылды

720021, Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, Москва көч., 62
Тел.: (312) 680819, 681913

Басууга кол коюлду: 17.05.2024
Кагазы: double A
Көлөмү: 15,45 э.-б.т.

Форматы: A4
Тапшырык №1099
Нускасы: 100 даана — кагазда
1 даана — компакт-дискте

Дизайн и верстка: Ж. Калдаров

Подготовлено в отделе подготовки официальных изданий Государственного агентства интеллектуальной собственности и инноваций при Кабинете Министров Кыргызской Республики, отпечатано в отделе полиграфии Государственного фонда интеллектуальной собственности

720021, Кыргызская Республика, г. Бишкек, ул. Московская, 62.
Тел.: +996(312) 680819, 681913

Подписано в печать: 17.05.2024 г.
Бумага: double A
Объем: 15,45 уч.-изд. л.

Формат: A4
Заказ № 1099.
Тираж: на бум. – 100 экз.
CD – 1 экз.